

**Továbbélő utópiák –
magyar életreform-törekvések
és nemzetközi recepciós
hatások**

Neveléstudomány-történeti tanulmányok
Sorozatszerkesztő: Németh András

Továbbélő utópiák – magyar életreform-törekvések és nemzetközi recepciós hatások

Szerkesztette

Németh András • Vincze Beatrix

Gondolat Kiadó
Budapest, 2017

A kötet az Osztrák-Magyar Akcióalapítvány által támogatott Továbbélő utópiák (91öu8) című kutatási projekt keretében jelent meg.

A kötetet lektorálta

GARAI IMRE
PUKÁNSZKY BÉLA

© Gondolat Kiadó, 2017

© Szerzők, szerkesztők, 2017

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás,
illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás
a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulásához van kötve.

*www.gondolatkiado.hu
facebook.com/gondolat*

A kiadásért felel Bácskai István
Olvasószerkesztő Gál Mihály
Borító Pintér László

ISBN 978 963 693 738 6

ISSN 1588-905X

DOI: 10.24362/NEVTORT.2017.1

TARTALOM

Bevezetés	7
NAGY ANDREA – NÉMETH ANDRÁS Az osztrák-német életreform-törekvések magyar recepciója a szentendrei Bubán-kolónia és az <i>Életreform</i> című folyóirat példája alapján	9
VINCZE BEATRIX A földi édenhez vezető „harmadik utas” elméleti és gyakorlatok modellek a két világháború közötti Magyarországon	35
BALOG BEÁTA Életreformelemek megjelenése az 1920–1930-as években a <i>Magyar Lányok</i> című folyóiratban	58
FENYVES MÁRK – PETHŐ VILLŐ Dienes Valéria és Bárdos Lajos misztériumjátékai. Orkesztika és kórusmozgalom, hatások, intézményesülési lehetőségek	81
BORECZKY ÁGNES – FENYVES MÁRK Dienes Valéria bécsi éveit és az Orkesztika Iskola	122

SZENTE DORINA

A Gyöngyösbokréta mozgalom rituális világa.

A hagyomány őrzésének árnyoldalai 141

TÉSZABÓ JÚLIA

Fiatal nők az iparművészetben és a dilettantizmus

problémája Magyarországon, a 20. század

első felében 160

FÖLDINÉ IRTL MELINDA – KOMÁR LAJOS

Az indo-tibeti hatások és a két világháború

közötti magyar életreform 190

Bevezetés

A kötet az Eötvös Loránd Tudományegyetem Pedagógiai és Pszichológiai Kar, Történeti Elméleti és Összehasonlító Pedagógiai Kutatócsoport, illetve a grazi Karl Franzens Universität, Institut für Erziehungs- und Bildungswissenschaften, Arbeitsbereich Allgemeine Pädagogik „Weiterlebende Utopien, Továbbélő utópiák” című közös kutatásának magyar vonatkozású résztanulmányait tartalmazza.

A tanulmánykötetben összegződő kutatások nemzetközi kontextusba ágyazottan vizsgálják a századforduló táján kibontakozó életreform-törekvéseknek az 1920-as években bekövetkező „emancipációs” (elfogadott életforma, illetve mentalitáselemmé válásának) magyar vonatkozású részfolyamatait, illetve az ebben az időben megfigyelhető szemléletváltás jellegzetes elemeit. A tanulmányok gerincét az ELTE Neveléstudományi Doktori Iskola Elméleti-Történeti Programja doktorandusz hallgatóinak és vezető kutatóinak munkái adják.

Az Osztrák–Magyar Akcióalapítvány által támogatott, osztrák, német és magyar szakemberekből álló kutatócsoport vizsgálatának fókuszában 1. a modernizációkritika pedagógiai és pszichológiai alapjainak német nyelvterületen megje-

lenő formái (Prof. Dr. Johanna Hopfner és Prof. Dr. Dr. Eva Borst), 2. az ennek keretében kibontakozó kommunamozgalom és „harmadik utas” törekvések magyar recepciója (Prof. Dr. András Németh, Nagy Andrea PhD-hallgató, Dr. Beatrix Vincze, Nagy Vanda Krisztina MA-hallgató, Csák Krisztina MA-hallgató), 3. a nőmozgalomnak a két országban való megjelenése (Dr. Claudia Stöckl, Balog Beáta PhD-hallgató, Dr. Tészabó Júlia), 4. a művészeti nevelés (Dr. Boreczky Ágnes, Fenyves Márk PhD-hallgató, Dr. Pethő Villő, Sente Dorina PhD-hallgató), 5. az ifjúsági mozgalom (Dr. Agnes Trattner, Dr. Karin Kicker-Frisinghelli), továbbá 6. az új vallási törekvések (Prof. Dr. Ehrenhard Skiera, Berzsenyi Emese PhD-hallgató, Irtl-Földes Melinda PhD-hallgató, Komár Lajos PhD-hallgató) különböző irányzatai álltak.

A kutatások részeredményei Grazban, Budapesten, illetve Egerben megrendezett tudományos workshopok, szimpóziumok keretében kerültek megvitatásra. Emellett lehetőség nyílt azok további online és offline prezentálására magyar, német és angol nyelvű kutatási weboldal, adatbank, nyomtatott kiadványok formájában. A kutatás nemzetközi vonatkozású eredményeit összegző tanulmányok publikálására a Peter Lang Kiadó, *Erziehung in Wissenschaft und Praxis* című sorozatában (szerk. Johanna Hopfner) megjelenő angol és német nyelvű tanulmánykötet keretében került sor.¹

Németh András és Vincze Beatrix

¹ Németh András, Stöckl, Claudia és Vincze Beatrix (szerk.): *Survival of Utopias – Weiterlebende Utopien*. Peter Lang Edition, Frankfurt am Main, 1917. doi: 10.3726/b10669/9

NAGY ANDREA – NÉMETH ANDRÁS

**Az osztrák-német életreform-törekvések
magyar recepciója a szentendrei
Bubán-kolónia és az *Életreform* című
folyóirat példája alapján**

Az életreform azoknak – a 19. század utolsó harmadában Nyugat-Európában és Amerikában kibontakozó – modernizáció-kritikai mozgalmaknak az összefoglaló elnevezésére szolgál, amelyek legfőbb jellemzői a természethez, a természetességhez való visszatérés; az öngyógyítás; az elvesztett teljesség újra megtalálása volt (Németh, 2013. 11–12). A kezdetben az egészséges életmódot és étkezést középpontba állító – sokféle szellemi hatást magába ötvöző – mozgalom több évtizedes előzmény után a századforduló táján nyeri el az alternatív gyógyászatot, a spirituális orientációt és a vegetarianizmus szemléletmódját középpontba állító sajátos arculatát (ennek főbb nemzetközi folyamatait lásd Krabbe, 1974, 2001; Linse, 1977, Conti, 1984, Baumgartner, 1992, Kerbs és Reuleche, 1998, Farkas, 2008, 2010). A személyes életmód átalakítására és megújítására irányuló, természetközelséget és természetességet hangsúlyozó mozgalom, gyakran egymással is rivalizáló individuális reformtörekvések hátterében, ebben az időben már széles körű intézményesült szervezeti formák; egyesületek és társulások, sajtóorgánumok, gyógyintézetek, kommunák, reformüzletek és éttermek állnak.

A sokszínű mozgalom sajátos színfoltját jelentették a korszak különböző kommunisztikus közösségei, amelyek a közösségi életforma segítségével kerestek a modern ipari társadalom elszemélytelenedő világából kiutat jelentő életmód alternatívákat (Németh, 2014. 22). A korszak gyors társadalmi és gazdasági változásai nem csupán a haladás és a töretlen fejlődés biztos tudatát erősítették meg, hanem a századvég művészeti és szellemi-filozófiai áramlataiban, majd a különböző politikai-társadalmi mozgalmakban megjelenő széles körű kritikai szemléletmódot is magukkal hozzák. Az életreform részeként kibontakozó kommunamozgalom lényegében a modernizációkritika sajátos aktivitási formájaként értelmezhető, amelynek középpontjában a korszak romantikus elvágódást megfogalmazó társadalomutópiái által vizionált ideális közösségi élet megvalósítását célozták, amelyek egyben a természethez, a természetes életkörülményekhez való visszatérés, valamint megmentés, illetve öngyógyítás helyszíneit is jelentették.

A 19. század második felében megjelenő különböző kommunisztikus termelő közösségek és szövetkezetek – miként a korábbi korok hasonló törekvései is – a korszak aktuálisan jelentkező társadalmi feszültségei feldolgozásának sajátos formái, a romlatlan természetbe való visszatérés a gyógyító tisztulás, az elveszett teljesség, az e világi paradicsom keresése útján. A kibontakozó település- és vidéki kommunamozgalom a 19. század végén megszülető különböző életreform-törekvések (például étkezési, ruházati reform, természetgyógyászat) háttérében álló életmód-alternatívákat kínáló közösségi keret megteremtésére irányuló törekvésként értelmezhető.

Tanulmányunk a több évtizede folyó, a magyar és osztrák életreform, továbbá a magyar életreform és a reformpedagógia kapcsolatát vizsgáló kutatási projekthez (Skiera, 2003;

Németh, Mikonya és Skiera, 2005; Hopfner és Németh, 2008; Németh és Pirka, 2013; Németh, Pukánszky és Pirka, 2014) kapcsolódva a szentendrei Bubán-kolónia és az általuk kiadott *Életreform* című folyóirat felhasználásával az osztrák-német életreform-törekvések – elsősorban a kommunamozgalmak – területén érvényesülő magyar recepciós hatásokat vizsgálja. A munka bevezető részében az életreform gyökerű kommunatörekvések főbb külföldi és hazai törekvéseit és típusait tekintjük át. Ezt követően kerül sor a korszak legjelentősebb – a szentendrei életreform-kommunához kapcsolódó – sajtóorgánuma, az *Életreform* című folyóirat főbb tartalmainak elemző bemutatására. A folyóirat tartalomelemzésére alapozva kerül sor a nemzetközi recepciós hatások, a hazai életreform-törekvésekre kiemelt szerepet játszó külföldi személyek és mozgalmak feltárására, illetve leíró jellegű bemutatására, továbbá az egyik legjelentősebb hazai kommunakezdeményezés, a szentendrei Bubán-kommuna életébe való betekintésre.

Az életreform-törekvésekhez kapcsolódó kommunamozgalmak európai megnyilvánulásai

A kommunagondolat az emberi történelem egyik alapjelensége, amely már az ókortól kezdődően jelen van a különböző kultúrák történetében. Az ennek jegyében szerveződő különböző utópisztikus közösségek a korszak többségi társadalmával szembehelyezkedve afféle idilli harmóniamodellt kerestek és mutattak fel. A modern ipari társadalom válságjelenségei nyomán a 19. század második felében sorra születtek az olyan új utópisztikus társadalomelméletek, amelyek elméleti alapjait képezték az életreform-mozgalmon belül kibontakozó különböző kommunatörekvéseknek. A 19–20.

században kibontakozó életreform-törekvésekhez köthető kommunamozgalom három jellegzetes helyszínét a különböző természetgyógyász szanatóriumok, művésztelepek és termelőközösségek jelentették (vö. *Németh*, 2014).

Az életreform-kötődésű szanatóriumok, melyek a természet ősi gyógyító erőire: a fényre, a levegőre, a vízre és a földre; valamint az ősi népi gyógymódokra támaszkodtak, a természetgyógyászat hatása nyomán alakultak ki Európa-szerte. Ezek a betegségek legyőzésében és elkerülésében a megfelelő táplálkozásnak is nagy jelentőséget tulajdonítottak, így előszeretettel alkalmazták a 19. század elején Európában is megjelenő vegetarianizmus és a hozzá kapcsolódó új táplálkozástan étkezési elveit. Emellett a gyógyulás elengedhetetlen feltételének tartották, hogy maga a páciens is meg akarjon gyógyulni. Nagy figyelmet fordítottak tehát nemcsak a test, de a lélek higiéniájára, egészségére is (*Németh*, 2013. 39).

Az egyik első természetgyógyász az osztrák Vincenz Prissnitz 1831-ben Gräfenbergben alapította fürdőintézetet, amely a később megjelenő életreform- és természetgyógyászati szanatóriumok mintájául szolgált. Intézményében meleg vizes kúrákat, iszappakolást és légfürdőt kínált vendégeinek (*Németh*, 2014. 25). Az első és legnagyobb természetes szanatóriumot, a Jungbornt, Adolf Just alapította 1896-ban Németországban. Ő alkotta meg a különböző természetgyógyászati módszerek szintézisét, minekutána úgy vélte, a modern orvoslás eszközei sok esetben nem hatékonyak, és vissza kellene térni az ősi gyógymódokhoz. Adolf Just szanatóriumát az egészség és a fiatalság igazi forrásának tekintette. Hitt abban, hogy a szép környezet, a természet közelsége, a nyugodt légkör is hozzájárul a gyógyuláshoz. Ennek köszönhetően szanatóriumát egy erdő közepén, mintegy 30 hektáron és területén különböző légfürdőparkokat és kis erdei gyógykabinokat hozott létre (*Jordan és Müller*, 2016).

Az egyik leghíresebb életreform-kötődésű szanatórium az 1900-ban alapított svájci Monte Verità. Alapítói (Ida Hofmann, Herri Oedenkoven, Karl Gräser, Gusto Gräser és Lotte Hattemer), akik a kor polgári szokásaival szakítva olyan új életstílust alakítottak ki, amelynek középpontjában a vegetarizmus és a természetgyógyászat állt (lásd részletesen *Szeemann*, 1986). A szanatórium szakítva a korabeli orvostudomány eljárásaival, különböző természetgyógyász elveken alapuló gyógymódokat követett. Például a légfürdőt, ami a szabadban ruha nélküli napozást, fürdést és hideg vízzel való tusolást jelentette. Emellett az új életforma részét képezte a húsmentes étkezés, továbbá a korabeli ruhaviselettel szakító, a fűzőt száműző, szellős úgynevezett reformruházat. Ez az életforma hamarosan számos követőre talált, így a közönség a legkülönbözőbb életreform-törekvések (amelyek széles spektruma a nyitott házasságtól a szexuális reformon át a helyesírási, ruházati és oktatási, illetve az állami és gazdasági változásokra vonatkozó reformtörekvésekig terjedt) egyik európai központja, gyakorlóterepe lett. A telep és annak környéke hamarosan a kor számos különc, később híres-hírhedt figurájának lakóhelyévé vált, valamint művészek, életreformerek, életmód változtatás apostolainak zarándokhelyévé vált. Olyan neves személyek éltek, illetve fordultak meg falai között, mint Hesse, Laban, Landauer, Bakunyin, Kropotkin, Lenin, Trockij, Steiner, Fidus, George, Klee, Duncan, Werefkin és még sokan mások (*Böhme*, 2001. 473–475).

A századforduló után számos életreform-szanatórium nyílt Ausztriában és Németországban, és természetesen Magyarországon is találunk rá példát. Az egyik legismertebbet Balatonföldváron alapította Rusznyák István. Itt is orvosi irányítás mellett kínáltak nap- és légfürdőkúrákat, vízkúrákat, gimnasztikai gyakorlatokat, masszázst, speciális diétákat és böjtöt (*Oláh, Kállai és Vadnai*, 1996).

Az életreformelveket is felvállaló művésztelepek az angol preraffaelita festőközösség és a hozzájuk kapcsolódó Arts and Crafts mozgalom hatására szerveződtek meg (Gellér, 2003). William Morris gondolatai nyomán a művészközösséget tekintették az ideális közösségnek (Tészabó, 2005). Hittek abban, hogy az élet teljességének és az emberi boldogságnak az elérése csak művészeti környezet és tevékenység által érhető el (Németh, 2013), a művészetet morális elköteleződésként is értelmezték (Tészabó, 2005). Művészetideáljuk legfontosabb jellemzője, hogy alkotásaiknak – és a hétköznapi tárgyakkal egyaránt – szépek és hasznosnak kell lenniük. Ehhez kapcsolódóan fordulnak a népi kultúrához, a népművészethez, ahol a funkció és az esztétika még természetes egységet alkotott (Keszérű, 1987).

Mіндеzen gondolatok és ideálok nyomán, gyakran kiegészülve az öltözködés- és étkezési reform vagy az életreform-mozgalmak más elemeivel Európa-szerte kialakultak a 20. század elején a kommunamozgalmakhoz is kapcsolódó művészközösségek (Tuusula, Skagen, St. Ives, Arvika, Tervuren, Laren, Osterbeek, Katwijk, Worpswede, Dachau, Ahrenshoop, Ekensund, Mathildenhöhe-Darmstadt). A vidéki életformát felvállaló közösségek tagjainak művészeti hitvallása gyakran összekapcsolódott a városi civilizáció gyógyításának, gyökeres reformjának igényével, így azok tagjai különös fogékonysággal közeledtek mindazokhoz a különböző reformtörekvésekhez, amelyek a polgári életmód, az ökológiai, közösségi gazdálkodás új formáihoz kapcsolódtak. A vidéki élet a városi környezetben elképzelhetetlen szabadsága jelentős mértékben befolyásolta az új szemléletű művészi alkotómunka kreatív és közösségi életformaelemeinek kialakulását, a művészközösségek életének fontos alapelve lesz a szabadban végzett munka és a hétköznapi és ünnepek közösségi élményként való megélése (Pesse, 2002; Frecot, Geist és Kerbs, 1997).

A német-osztrák művésztelepekkel csaknem egy időben jött létre hazánkban az egyik legismertebb és legjelentősebb – életreform-kötődésekkel is rendelkező – művész kolóniája Gödöllőn. A gödöllői művésztelep szerveződése már az 1890-es években megkezdődött, de valós megalakulása 1901-ben történt (Gellér, 2003). A Gödöllőn letelepedő művészeket nem az általuk képviselt stílus, hanem a művészet- és életfelfogásuk kapcsolta össze, kovácsolta őket közösséggé. A természetes és tiszta népi világot igyekeztek visszacsempészni a művészetekbe és a mindennapokba. Ennek érdekében népművészeti kutatásokat is végeztek, saját szövőműhelyt működtettek (Németh, 2013). A másik jelentős hazai életreform-kötődésű művésztelep az 1928-ban a Szentendrei Festők Társasága által létrehozott közösség. A szentendrei festőket is inspirálták – a táj szépségén túl – magyarországi képző- és népművészeti hagyományok (Gréczy, 2012).

A századfordulón megjelenő kommunatörekvések harmadik irányzatát a termelő közösségek alkották. Ezekre az irányzatokra az életreform ideológiai háttérén kívül nagy hatást gyakoroltak a földreformmozgalmak és a termelés-fogyasztás egyensúlyának megteremtésére irányuló törekvések (Németh, 2014). A termelő közösségeknek három csoportját különböztetjük meg: önálló kertművelés, kertvárosi életforma és önálló vidéki mezőgazdasági kommunák.

Közép-Európában, a német nyelvterületen a kommunaeszmék az 1850-es években jelentek meg. A különböző faluközösségek összefogását 1888-ban Michael Flürschleim és Adolf Damaschke Bund deutscher Bodenreformer (Német Földreformerek Szövetsége) elnevezéssel alapított egyesülete tesz majd kísérlet, az irányzat elméleti alapjait a budapesti származású Theodor Hertzka 1886-ban megjelenő *Die Gesetze der sozialen Entwicklung* (A szociális fejlődés törvényei) című programfüzete alapozza meg. Ennek alapján írja majd

meg 1880 és 1890 között 10 kiadásban megjelenő nagy hatású *Freiland* (Szabadföld) című utópisztikus regényét, amely egy Kenyában alapított földművelő közösség életét mutatja be. Ez inspirálja a berlini közgazdász, Franz Oppenheimer 1895-ben megjelenő *Freiland in Deutschland* (Szabadföld Németországban) című, illetve 1896-ban kiadott *Die Siedlungsgenossenschaft* (Települési szövetkezet) című munkáit, amelyekben termelőszövetkezetek alapítását szorgalmazta. Hertzka elképzeléseivel rokon a szintén budapesti születésű Theodor Herzl 1896-ban megjelenő *Judenstaat* (Zsidóállam) című vitairatának, továbbá 1902-ben megjelenő *Altmeuland* (Régi újországi) című regényének gondolatvilága (Farkas, 2001. 407).

A korszak közép-európai kommunatörekvéseinek hátterében gyakran állnak különböző természetgyógyász- és a vegetáriánusmozgalmak, sokszínű terápiais szempontokat hangsúlyozó település-, illetve szanatóriumalapítási kezdeményezésekkel (Farkas, 2001. 407), amelyekben feltűntek a különböző anarchista és radikális szocialista mozgalmak eszméi, illetve olyan emblematis személyiségei is, mint például a német Erik Mühsam, Gustav Landauer vagy az osztrák Rudolf Grossmann. A brandenburgi Ost-Prignitzben 1908-ban alapított, a háború után megerősödő Heimland-kommuna a völksisch alapokon nyugvó, rasszista szemléletmód népszerűsítője, de több kommunákban a kommunista, vallásos anarchista, antropozófiai és a cionista eszmék is megjelentek. A közép-európai kommuna közösségek eszmei sokszínűségét tovább fokozza, hogy azokban az új közösségi életforma hátterében álló kommunisztikus elképzelések, testkultúra-törekvések mellett új vallásos formák, valamint a földközösségi alapokon álló önellátó mezőgazdasági termelést szorgalmazó közösségi ideológiák is megjelentek (Farkas, 2001. 408; Meyer-Renschhausen és Berger, 1998. 266).

Berlin egyik kertvárosában, Oranienburgban alapították azt az Eden nevű egyesületet, amely mintegy 1000 taggal napjainkban is működik. Az alapítók 1893-ben még nem sejtették, hogy az általuk tervezett Vegetarische Obstbausiedlung (Vegetáriánus Gyümölcsstermelő Település) hamarosan a német életreform-kommunák mintájává válik majd. A kommunát 18 berlini vegetáriánus alapította, szellemi arculatának megalkotásában jelentős szerepe volt a Friedrichshagener Dichterkreis (Friedrichshageni Költőkör) elnevezésű művészközösség tagjainak. A korabeli források szerint az alapítók a berlini polgárság tehetős tagjai voltak, ügyvédek, orvosok, tanárok, kereskedők, akik családjukkal együtt egészségük megőrzése érdekében vállalták a vegetáriánus életmód közösségi szabályait. A telep nem csupán biotermékei révén vált ismertté, és talált számos követőt az életreform iránt érdeklődők körében, hanem számottevő szerepet játszott a földreformmozgalom kibontakozásában. Közösségi élete, ünnepkultúrája, közösségi létesítményei, mint például a közösségi ház, a csillagvizsgáló, a színházépület is mintát adtak a későbbi hasonló kezdeményezések számára. (vö. *Scholz*, 2002. 23–38).

Az Obstbausiedlung Eden nyomán Európa-szerte megjelenő közösségek különböző típusai különíthetők el. A leggyakoribb formát az önellátó kertművelés, illetve az ezzel rokon kezdeményezésként a természet közeli kertvárosi életforma megteremtésére irányuló törekvések, továbbá az önellátó vidéki mezőgazdasági kommunák jelentik. Ezekben az életreform egészségkultuszának jelszavai mellett a termelő és fogyasztási szövetkezeti, illetve a földreformmozgalom ideológiai elemei is megjelentek. Az önellátó kertművelés és a kertvárosi életforma igen közel állnak egymáshoz. Mindkét kezdeményezés alapja, hogy az emberek szabadulni akartak a túlszűfoltta váló nagy iparvárosokból. A kertvárosi mozga-

lom elindítója Ebenezer Howard, aki szerint ez az életforma ötvözi a vidéki és a nagyvárosi életet, megteremtve ezzel az ideális körülményeket (*Sanda*, 2013. 218).

Magyarországon két hosszabb idejű önellátó vidéki életű kommuna működött: a Szolnok melletti bicsérdista telep és a szentendrei Bubán-kolónia. Az 1920-as derekén jelent meg hazánkban az úgynevezett bicsérdizmus, amelynek szellemi atyja Bicsérdi Béla természetgyógyász, életreformer, atléta volt. Bicsérdi Béla egy betegség legyőzése közben teremtette meg sajátos nyers kosztos vegetarianizmusát. Ennek az étkezési rendnek a lényege, hogy a nyers gyümölcs- és zöldségféléken kívül csak a nyers tej fogyasztását engedélyezi. Elsősorban abban különbözik tehát a többi vegetáriánus étrendtől, hogy a fogyasztható élelmiszerek csak a zöldségekre és a gyümölcsökre korlátozódnak, és semmilyen főzési eljárást nem engedélyez. Úgy kell őket elfogyasztani, ahogyan a természetben találhatóak. Bicsérdi hitt abban, hogy nyers kosztos vegetarianizmusa alkalmas az egészség megóvására, és egyben természetes gyógymódként is szolgál. 1909-től nyilvános, eleinte ingyenes előadásokat tartott országszerte, több művet publikált, hívei ismeretterjesztő lapokat és propagandafüzeteket adtak ki. Ennek köszönhetően 1925-ben már mintegy 150-160-ezer követője volt életmódjának és tanainak. Az első bicsérdista egyesület 1926-ban alakult. A 20-as években feleségével és néhány hívével a Duna Ada Kaleh elnevezésű szigetén kolóniát létesített (*Schleiningner*, 2004). Szintén Bicsérdi Bélához köthető az 1923-ban Szolnok mellett létrehozott vegetáriánus lakótelep, ahol 1926-ban már 32 család élt. Az olcsó telkeken, egyszerű, nyaralószerű kis házakban éltek a családok, és gyümölcs- és zöldségtermesztéssel foglalkoztak (*Németh*, 2014. 46).

A szentendrei Bubán-kolónia 1930-tól 1945-ig állt fenn. A kommunaéletnek feltehetően a második világháború és a

fasizmus vetett véget, mert az ott képviselt elvek nem feleltek meg az akkori ideológiai elvárásoknak. A közösség két alapítója és egyben mindvégig kiemelkedő vezetői Antolik Arnold és Markó Sándor. Antolik Arnold korábban Szentendre polgármestere volt, 1914–1922 között; Markó Sándor pedig saját telkén biztosított helyet a kommuna számára. Telepüket a Berlin Oranienburgban működő Éden mintájára akarták felépíteni. 1930-ban, megalakulásakor mindössze 10 felnőtt és 4 gyermek alkotta a kommunát, akik egy kétszobás házban laktak. 1935-re azonban már 24 családból és közel 90 tagból állt a vegetáriánus telep. A családok 1-2 holdon gazdálkodtak, hogy étrendjüknek megfelelő növényeket termelhessenek (*Schleininge*, 2004). A kolónia tagjai 1932-től *Életreform* címmel időszaki folyóiratot adtak ki, amelynek szerkesztője kezdetben dr. Antolik Arnold volt, aki egy családi tragédiát követően 1936-ban a tisztséget átadta Markó Sándornak, aki 1938-ig, annak betiltásáig szerkesztette a lapot.

Az Életreform című időszaki folyóirat

A folyóirat az egészséges életmód, a reform táplálkozás elméletének és gyakorlatának kiemelkedő terjesztője volt. Az újság tehát összesen hét évfolyamot élt meg, amely alatt 53 száma jelent meg.

Tartalmi felépítését tekintve megállapítható, hogy kevés állandó rovata volt az újságnak, mindössze a Hírek, a Válaszok, üzenetek és a Hirdetések sorolhatók ide. A Hírek között például könyvmegjelenésekről, egyesületi vagy egyéb találkozókról, előadásokról közölnek információkat. A Válaszok, üzenetek rovatban olvasói kérdésekre válaszolnak, a Hirdetésekben pedig találunk reformétterem-hirdetéseket,

különböző termelői hirdetéseket, kiadó lakásokat, állásokat, egyszerűen mindent, ami általában az apróhirdetések körébe tartozik.

Az állandó rovatokon kívül a leggyakrabban előforduló cikktémák között szerepel például a kapitalizmus és a világkrízis. Ezzel kapcsolatosan elsősorban propagandaírások jelentek meg, amelyekben azt tárgyalják, hogy miért tart ott a világ ahol, és miért van szükség az életreformra. A másik két legnépszerűbb témakör az egészség, a betegség, a betegségek megelőzésével foglalkozik, valamint az étkezéssel. Ez utóbbihoz részletes tanácsokat és útmutatókat is nyújtanak, hogy mikor mit érdemes fogyasztani, mely táplálék miért jó vagy nem jó. Illetve ebben az újságban adták közre magyar, illetve német nyelven is a kolónia célkitűzéseit, megvalósítási tervzetét. (Erről a későbbiekben lesz részletesen szó.)

A főszerkesztő Antolik Arnold a folyóirat legelső számában foglalja össze az újság és a kolónia legfőbb célkitűzéseit. Mindenekelőtt szeretnék megkeresni és összegyűjteni a rokon gondolkodásúakat, az életreformereket, hogy könnyebben tudjanak egymással eszmét cserélni. Céljuk továbbá, hogy megkeressék és megtalálják azokat a módokat és eszközöket, amelyek lehetővé teszik az arra már megérett reformerek számára a városból való kitelepedést, amely által a mai világtól minél függetlenebb megélhetést, új és egészséges életközösséget teremthetnek meg. A kolóniá(k)ban pedig felépíthetnek egy új, tiszta és boldog emberi társadalmat, ahol az emberek ismét Isten képére fognak hasonlítani (*Antolik*, 1932c).

A folyóiratban – főleg az első négy évfolyamban – rengeteg külföldi cikk fordítása található, átlagosan 2-3 számonként. Ez igen soknak számít, mivel egy átlagos számban összesen 6-7 cikk jelent meg (nem számítva a híreket, hirdetéseket, kérdéseket és válaszokat). Azaz igen nagy figyelmet

fordítottak a külföldi törekvésekre és kezdeményezésekre. Ez a szám később 1-2 cikkre csökkent le, és az utolsó két év-folyamban már alig találunk fordításokat.

Összesen 31 külföldi szerzõtől publikáltak cikkeket, tanulmányokat, könyvrészleteket, propagandafüzeteket vagy akár egész könyveket is több részletben. A lefordításra került cikkek vagy életreform-propaganda témájúak, vagy pedig az egészség és a táplálkozás körében mozognak. Nem kisebb újságokból vették át őket, mint a *Naturatz* természetgyógyász folyóirat, amit 1861-ben hozott létre Arnold Rikli, vagy a *Wendepunkt*, amelyet 1923-tól adott ki Dr. Maximilian Bircher-Benner.

A legismertebb, illetve a legtöbbet publikált szerzők között olyan neveket találhatunk, mint például Walter Sommer német életreformer és táplálkozáskutató, a vegetarianizmus és a nyers táplálkozás támogatója, aki reformpedagógusként, saját reformiskola alapítójaként is nevet szerzett magának. A folyóiratban Adolf Just testvére, a Jungborn szanatórium társalapítójának számos írása is megjelent. Werner Zimmermann svájci életreformer, naturista és író *Világosság felé – Könyv a megváltó nevelésről* (eredeti címén Lichtwärts) című művét tizenhárom részletben adták közre a szerző engedélyével. De Max Nagler Binzgen *A vörös fonál* (eredeti címén Der rote Faden) című propagandafüzetéből is leközöltek több részletet is. A két legtöbbet idézett külföldi szerző Dr. Maximilian Bircher-Benner és Johannes Ude volt.

Dr. Maximilian Bircher-Benner svájci orvos-természetgyógyász, táplálkozási reformer. 1904-ben egy Zürich melletti hegyen nyitotta meg szanatóriumát, amit Eleven Erőnek (eredeti nevén: Lebendige Kraft) nevezett. Ezt megelőzően már működtetett egy kisebb magánklinikát és a városban egy fürdőt, de szanatóriumában mindezeket egy helyen valósíthatta meg. Szanatóriuma rövid időn belül egész Európában ismertté

vált. Mi sem jelzi ezt jobban, mint hogy maga Thomas Mann is eltöltött egy rövid időt a szanatóriumban, és az itt szerzett élményeinek ihletéséből született meg később a *Varázshegy* című regénye. 1923-ban pedig saját folyóiratot indított *Wendepunkt* névvel, azzal a céllal, hogy segítséget nyújtson a betegségek megelőzésében (Bircher, 1937). Az *Életreform*ba lefordított cikkeinek nagy része is a betegségek okairól, és azok megelőzésének lehetséges módjairól szól.

Johannes Ude az osztrák vegetarizmus és életreform kiemelkedő alakja. Római katolikus pap, teológus, életreformer, vegetáriánus, pacifista, természettudós, közgazdász (munkásságát lásd részletesen Farkas, 1997). A grazi egyetem professzora volt, de először 1934-ben nyugdíjazták, majd 1937-től kezdve az egyházi hatóságok megtiltottak neki mindennemű megjelenést, mert szimpatizálni kezdett a náci propagandával, holott később aktívan részt vett az ellenállásban. Az *Életreform* folyóiratban három tanulmánya jelent meg: Akarsz egészséges lenni? – 5 részletben jelent meg az első és a második évfolyamban; A vegetarizmus mint védőgát az áradó chaos ellen és A vegetarizmus nemzetgazdasági jelentősége.

Az újság főszerkesztője, Anatolik Arnold az alábbi szavakkal dicséri és indokolja az Akarsz egészséges lenni? című tanulmány megjelenését előszavában: „A kiváló szónok, tudós, egyetemi tanár, pap és közéleti férfiú [...] és aki kimagasló oszlopa a szomszéd osztrák állam életreform mozgalmának – »nyers kosztos« – vegetárius. Ritka, de mélyen meggyőző példája annak, hogy az életreform ekvei és a vegetárius világnézet elgondolásai – annak legszélsőbb formájában is, nagyon is összeegyeztethetők a vallások tanításával – de papi és tudós méltósággal is. Szolgálatot véltünk teljesíteni a magyar reform mozgalomnak, amikor Ude tanár kis tanulmányát, szíves engedelmével, most magyar nyelven is megje-

lentetjük, hogy annak mély és igaz gondolatait azok is megismerjék, akik nem bírják a német nyelvet” (Antolik, 1932b. 12).

Johannes Ude kiemelt fontosságú és példaértékű személy volt a kolónia életében is, amire valamiféle bizonyíték lehet, hogy a külföldi szerzők közül csak az ő nevét fordították le magyarra, cikkeit ugyanis Ude János szerzői névvel publikálták. Szintén bizonyíték a fentebb idézett főszerkesztői előszó is, hiszen ilyen hosszúságú és mélységű bevezetés is csak nála található. Harmadik bizonyítéka, hogy a Hírek között adták az olvasók tudtára, hogy „*A vegetarizmus kimagasló vezéralakját, a gráci egyetem teológia tanárát, Dr. Ude Jánost 60-ik születésnapja alkalmából nyugdíjazták*” (*Sine nomine*, 1934. 161). Ebben a rövid kis híradásban szenvedélyesen állnak ki a professzor mellett, aki „az igazságot hirdette”, és akinek tanításainak hirdetése és tovább éltetése nem titkolt célja az újságnak (*Sine nomine*, 1934. 161–162). Ennek a kiemelt figyelemnek és elköteleződésnek az egyik oka az lehet, hogy maguk az újság alapítói és főszerkesztői, akik egyben a bubáni kolónia létrehozói is, a Johannes Ude által is képviselt, keresztény alapokon nyugvó vegetarizmust és életreformot hirdették és követték. Akarsz egészséges lenni? című tanulmánya annak bebizonyításáról szól, hogy a keresztény élet és aszketizmus nemcsak összeegyeztethető a vegetarizmussal, de egyenesen megköveteli azt (*Ude*, 1932a, 1932b, 1932c, 1932d, 1933). Emellett Ude elméleteiben nagy figyelmet fordított a gazdasági tényezőkre is. A vegetarizmus mint védőgát az áradó Chaos ellen és A vegetarizmus nemzetgazdasági jelentősége című cikkeiben arról értekezik, hogy a vegetarizmus gazdasági szempontból is indokolt életforma, csak a vegetarizmus és a mértékletesség elveinek megfelelő nemzetgazdaság tud hosszú távon jövedelmezően működni (*Ude*, 1934a; *Ude*, 1934b). A gazdasági aspektus pedig szintén fontos volt a kolónia megvalósításánál, ahogyan azt a későbbiekben látni fogjuk.

A német nyelvterületekkel való szoros kapcsolat és az erőteljes propagandatevékenység számos további bizonyítéka található a lap Hírek és a Hirdetések rovatában. A hirdetések között megtalálható Walter Sommer *Die natürlich Ernährung* című könyvének vagy éppen Johannes Ude *Akarsz egészséges lenni* című művének megvásárlási lehetőségei, de Dr. Bircher-Benner szanatóriumának hirdetése szintén olvasható több számban is. Külföldi vegetáriánus panziók és üdülők reklámjai és egyéb magyar vagy német nyelven megjelent életreform kapcsolódású könyvek promóciójával csaknem minden számban találkozhatunk a harmadik évfolyamtól kezdődően. A folyóiratban jól nyomon követhető termelőközösség alapításának folyamatában és elvi alapjainak megteremtésében leginkább a berlini Eden elvi és gyakorlati elemei érvényesültek.

A szentendrei Bubán-kolóniára, és feltételezhetően a magyar életreform-mozgalom egészére is, kiemelkedő hatást gyakoroltak a közép-európai, elsősorban az osztrák, a német és a svájci kommuna- és életreform-törekvések. Az *Életreform* folyóiratban megjelent lefordított cikkekből és hirdetésekben kiderül, hogy folyamatosan követték a mozgalom külföldi eredményeit, törekvéseit, irányait, és igyekeztek azok tanításait a magyar életreformerekhez is eljuttatni. Sok esetben azonban arra is bizonyítékkal szolgál az újság, hogy személyes kapcsolatban álltak a külföldi úttörőkkel, ugyanis több esetben lábjegyzetben jegyezték meg, hogy a szerző engedélyével közlik le a cikket, vagy akár teljes könyveket részletekben.

Élet a Bubán-kolónián

A Bubán-kolónia tervezetéről, megszervezéséről és arról, hogy miként képzeltek el a kolónia mindennapi életét, az *Életreform* folyóirat cikkeiből tudhatjuk meg a legtöbb információt. A legtöbb erről szóló cikket maga Antolik Arnold írta, bár gyakran csak a monogramját, A. A., vagy csak egy A betűt használt szerzői név gyanánt.

A kommuna elhelyezkedését indokolják meg részletesen a Vegetáriánusok letelepedési kísérletei Szentendrén című írásban. Az első letelepedési felhívásokra csak igen kevesen jelentkeztek, és néhányan megkérdőjelezték azt is, hogy Szentendre-e erre a legalkalmasabb helyszín. Maguk az alapítók is elismerték, hogy lehetne ennél tökéletesebb helyszínt is találni, mindazonáltal, ha végigveszik, hogy mik egy ideális telep feltételei, akkor a Szentendrei Kőhegy közelében elhelyezkedő Bubán-kolónia majdnem mindennek megfelel. Összesen nyolc kritériumot határoznak meg. 1. Tiszta, egészséges, erdei levegő; maga a terület pedig lehetőleg déli fekvésű legyen, hogy sok napfény érje. Valamint amennyiben van rá mód, domboldalon helyezkedjen el, hogy a kilátásban is gyönyörködhessenek majd a közösség tagjai. 2. Közelen legyen valamilyen nagyobb természetes víz, hogy tudjanak öntözni és fürödni benne. 3. Elengedhetetlen egy önellátó kommuna létrehozásához, hogy a talaj gyümölcs- és zöldségtermesztésre alkalmas legyen, és adódjon terjeszkedési lehetőségük is. 4. A fővárostól ne legyen túl messze, 20-25 kilométerre maximum. Ez főleg az első időkben fontos, amikor még nem tudnak iskolát és mindenkinek munkalehetőséget biztosítani. 5. A Duna felső folyásánál helyezkedjen el, ahol még a víz tiszta, és a széljárás sem sodorja arra a főváros és a gyárak füstjét, rossz levegőjét. 6. Mindezek ellenére a telek legyen olesó, és ne legyen kitéve az árvíz veszélyének.

7. Legyen lehetőség a villany bevezetésére, mert a háziipar megvalósításához szükséges lehet. 8. Mindenképpen legyen erdő a közelben, ami biztosítja a tiszta, friss levegőt. A felsorolt szempontok közül mind, ha nem is száz százalékban, de megvalósul a bubáni telepen (*Antolik*, 1932d).

Az első telepesek – 10 felnőtt és négy gyerek – egy négyholdnyi gyümölcsöskerttel rendelkező kétszobás házban laktak (*Antolik*, 1932a). Kolóniájukat tanító példának szánják, meg szeretnék mutatni, miként lehet az eszményi, gyümölcs és növénytáplálkozáson alapuló önellátó gazdaság elméletét a gyakorlatban megvalósítani, és hogy bebizonyítsák, az ideális élet nem álom csupán. A telepen megvalósulna a szellem, a test és a lélek reformja is (*Stein*, 1932).

Az életreformer telepesek szabad földszövetkezete – Vázlat az alapítási tervezethez című dokumentumot két részben adták közre az újságban. Ebből tudható, hogy mit is értettek szabad földszövetkezeten; milyen célokat tűztek ki, és ezeket hogyan kívánták elérni; milyen irányelvek mentén képzelik el a telep működését; hogyan alakul a kommuna demokratikus felépítése, és hogy milyen közösségi életet szerettek volna megvalósítani. A szabad földszövetkezet az alapítók elképzelései szerint nem más, mint az életreformer-telep és a termelői szövetkezet ötvözése. Az életreformer-telep biztosítja az ideális célokat, a szellemi hátteret, mint a korszerű táplálkozás, a természetes életmód és az erkölcsös világnézet. A termelő szövetkezet pedig biztosítja a gazdasági fennmaradást, és ezáltal az önellátást. A telep ennek egy a kereskedelmi törvény értelmében és az illetékes törvényszéknél bejegyzett termelői szövetkezet lesz (*Antolik*, 1934).

A szövetkezet távlati célja, hogy megszabaduljanak a szociális problémáktól – például a munkanélküliségtől és a gazdasági válság okozta egyéb nehézségektől –, és egy olyan új

életformát teremtsenek, ami az etikai és életreformelveknek is megfelel, ezáltal egy ideális létforma (*Antolik*, 1934).

A földreform szellemében úgy képzeltek el, hogy a szövetkezet birtokába kerülő földeket felszabadítják a magántulajdon terhe alól, vagyis a szövetkezet birtokába kerül, azaz közös tulajdon lesz. Az így megszerzett közös tulajdonú földön úgynevezett természetes otthonokat létesítenének, amik az egyes családok szükségleteihez mérten egy-, kettő- vagy háromszobás családi házak, szintén a szükségleteknek megfelelő méretű saját kertrésszel. A megszerzett földterület egy részét ennek megfelelően parcellákra osztják a természetes otthonok és kis kertjeik számára, és örök bérletbe adják lakóinak. A házak és kertek korlátlan használati jogát vagy megvásárolják a telepesek, vagy az árát ledolgozhatják a közösségi földeken. A fennmaradó területek pedig közösségi célokra lesz fenntartva. A közösségi földeken fogják azokat a terményeket termesztetni, amiket így gazdaságosabb, mint a kis kertekben. Továbbá a közös területeken fognak helyet kapni a szövetkezeti műhelyek, a gazdasági épületek és az egyéb közhasznú intézmények. Mind a közösségi földterületeken, mind a saját kertjeikben a telepesek tervgazdálkodás szerint művelnék a földeket, hogy az önellátás minél szakszerűbb, minél tökéletesebb legyen. Amit a saját kertjeikben termesztenek a telepesek, annak terményei a magántulajdonukat képezik. A tervgazdálkodás alapja pedig a szükségletgazdálkodás, azaz mindenekelőtt alapélelmiszereket termelnek, és semmi olyat nem állítanak elő vagy vesznek meg, amire nincsen feltétlenül szükségük. Így például mellőzik a húst, a zsírt és a szeszes italokat (*Antolik*, 1934).

A közösségi területeket a telep tagjai közmunka keretei között műveli. Az, hogy ki milyen közösségi munkára kerül beosztásra, meghatározza rátermettsége, testi ereje és szakértelme. A közösségi munka lehet gyümölcszedés, kapálás,

permetezés, takarítás vagy akár hólapátolás is, mikor éppen mire van szükség (*Antolík, 1934*).

A kolóniát a tervezet szerint egy négy vagy hat főből álló családi tanács vezeti, amelyben férfiak és nők egyenlő arányban vesznek részt. A családi tanácsot a telepesek választják meg három vagy hat évre a közgyűlésen azon tagok közül, akik már elmúltak negyvenévesek. A családi tanács elnökét pedig a családi tanács tagjai választják meg maguk közül, az elnök azonban csak férfi lehet (*Antolík, 1934*).

A bubáni kolóniához bárki csatlakozhat nemre, korra, rangra, vagyoni állapotra való tekintet nélkül. Az egyetlen feltétel, hogy vegetáriánus legyen, lehetőleg már régebb óta. Az elvük az volt, hogy mindenkit szívesen látnak, és mindenki azzal segíti a közösség életét, amivel tudja. Ha valaki ingatlannal vagy anyagilag tudta támogatni a kommunát, azt éppen olyan örömmel fogadták be, mint azt, aki kétkezi munkáját tudja csupán felajánlani a kolóniának. Azonban teljes értékű taggá csak egy hosszabb idejű próbaidő után válhatnak az újonnan érkező telepesek. A tagfelvételtől egy arra külön létrehozott bizottság dönt. Azonban a már felvett tagok is kizárhatóak, amennyiben bizonyítottan becsület elleni cselekedetet követtek el, vagy bírói büntetést kaptak. De kizárható egy tag akkor is, ha a kommunában a vállalt kötelezettségeit nem teljesítette, vagy a kolónia elveivel ellenkező életmódot él (*Antolík, 1934*).

Mindezek mellett külön figyelmet fordítanak a közösségi életre és a művelődésre is. Előadásokat szerveznek, könyvtárat létesítenek, nyelvtanfolyamokat szerveznek, zenés-táncos multságokat rendeznek, és mindent, amire a közösség igényt tart majd (*Antolík, 1934*).

Jól látható tehát, hogy a telep működését és megszervezését alaposan végiggondolták az alapítói, és mindenre igyekeztek odafigyelni. A tervezet alapján a Bubán-kolónia és a

berlini Éden életében több közös pontot is felfedezhetünk. Először is, hogy mindkét telep a földreform elveiből indul ki, és teljes mértékű önellátásra törekszik. Ennek érdekében csak olyan növényeket termesztenek, amire szükségük van, amit a vegetáriánus életmódjuk megkövetel. Állatot nem tartanak, állattenyésztéssel nem foglalkoznak, szintén étrendjükből kifolyólag. Azaz Szentendrén eleinte átmenetileg tartottak lovat és tehenet, de szaporításukkal nem foglalkoztak. Mindkét közösséghez csak vegetáriánus életmódúak csatlakozhattak, és kiemelt figyelmet fordítottak a közösségi életre.

A Bubán-kolónia egy igazán ígéretes kezdeményezés volt, jól átgondolt, szilárd elvekre és célokra alapozták. Ha nem tette volna tönkre a második világháború, akkor talán hazánk leghíresebb életreform-kommunájává is válhatott volna.

Összegzés

A szentendrei Bubán-kolóniára, és feltételezhetően szélesebb körben a magyar életreform-mozgalmakra is, kiemelkedő hatást gyakoroltak a közép-európai, elsősorban az osztrák, a német és a svájci kommuna- és életreform-törekvések. Az *Életreform* folyóiratban megjelent lefordított cikkek és hirdetések alapján megállapítható, hogy folyamatosan követték a mozgalom külföldi eredményeit, törekvéseit, irányait és igyekeztek azok tanításait a magyar életreformerekhez is eljuttatni. Az is megállapítható, hogy személyes kapcsolatban álltak a külföldi úttörőkkel, több esetben lábjegyzetben fűzték hozzá, hogy a szerző engedélyével közlik le a cikket, vagy akár teljes könyveket részletekben.

A folyóiratban szereplő 31 külföldi – többségükben osztrák és német, illetve svájci szerző, között gyakran szerepel-

tek a *Naturatz* című természetgyógyász folyóiratból átvett, illetve kiadója Arnold Rikli írásai, valamint a későbbi kiadású *Wendepunkt*, illetve alapítója Maximilian Bircher-Benner munkái. A szerzők között gyakran szerepel Walter Sommer német életreformer és táplálkozástudós és reformpedagógus, Adolf és Rudolf Just, Wilhelm Foerster, Werner Zimmermann svájci életreformer, naturista, akinak *Lichtwärts* című műve tizenhárom részletben jelent meg a folyóiratban, továbbá Max Nagler Binzgen *A Der rote Faden* írásai. Megállapítható az is, hogy a két legtöbbet idézett külföldi szerző Dr. Maximilian Bircher-Benner és Johannes Ude volt. A folyóiratot elemezve megállapítható az is, hogy a szentendrei közösségre a külföldi szerzők közül a grazi professzor, Johannes Ude gyakorolta a legnagyobb hatást, az újság alapítói és főszerkesztői, akik egyben a bubáni kolónia létrehozói is, az általa képviselt, keresztény alapokon nyugvó vegetarianizmust és életreformot hirdették és követték.

A közösségi földreform elveit követő Bubán-kolónia folyóiratban közölt dokumentumai arra utalnak, hogy az működésének szinte minden területén; a vegetáriánus életmód közösségi szabályainak megalkotásában, a földreform mozgalmi elveiben, közösségi életében, ünnepkultúrájában és közösségi létesítményeiben egyaránt a berlini Eden komuna elveit követte. A közösség magyar sajátosságát az adja, hogy abban megjelenik bicsérdizmus, amelynek szellemi atyja Bicsérdi Béla természetgyógyász, életreformer, atléta volt. Ennek a vegán étkezési rendnek a lényege, hogy a nyers gyümölcs- és zöldségféléken kívül csak a nyers tej fogyasztását engedélyezi. A sajátos magyar mozgalomnak 1925-ben már mintegy 150-160-ezer követője volt.

Irodalom

- Antolik Arnold (1932a): A kolónia üzenetei. *Életreform*, 1. 2. 26–28.
- Antolik Arnold (1932b): Előszó. *Életreform*, 1. 2. 11–13.
- Antolik Arnold (1932c): Olvasóinkhoz. *Életreform*, 1. 1. 2.
- Antolik Arnold (1932d): Vegetáriánusok letelepedési kísérletei Szentendrén I. *Életreform*, 1. 1. 20–23.
- Antolik Arnold (1934a): Életreformer telepesek szabad földszövetkezete. Vázlat az alapítási tervezethez. *Életreform*, 3. 6. 183–190.
- Antolik Arnold (1934b): Életreformer telepesek szabad földszövetkezete. Vázlat az alapítási tervezethez (folyt.). *Életreform*, 3. 7. 219–226.
- Baumgartner, J. (1992): *Ernährungsreform – Antwort auf Industrialisierung und Ernährungswandel: Ernährungsreform als Teil der Lebensreformbewegung am Beispiel der Siedlung und des Unternehmens Eden seit 1893*. Lang Verlag, Frankfurt am Main.
- Bircher, Ralph (1937): Bircher-Benner. A világhírű orvos és természetgyógyász életének és működésének története, 70-ik születésnapja emlékére. *Életreform*, 6. 5–6. 114–136.
- Böhme, G. (2001): Monte Verità. In Buchholz K. és mtsai (szerk.): *Die Lebensreform. Entwürfe zur Neugestaltung von Leben*. Band 1. Häusser Verlag, Darmstadt. 473–476.
- Conti, Ch. (1984): *Abschied vom Bürgertum. Alternative Bewegungen in Deutschland von 1890 bis heute*. Rowohlt, Reinbek bei Hamburg.
- Farkas, R. (1997): Johannes Ude und die Amtskirche: Chronologie und Analyse eines Konflikts. *MStLA*, 47. 253–276.
- Farkas, R. (2015): Steirische Lebensreformvereine der 1920er Jahre. *Steirische Berichte Folge*, 3. 15–17.
- Farkas, R. (2001): Biologischer Landbau, Siedlungen, Landkommunen, Genossenschaftan. In Buchholz K. és mtsai (szerk.): *Die Lebensreform. Entwürfe zur Neugestaltung von Leben*. Band 1. Häusser Verlag, Darmstadt. 407–409.
- Farkas, R. (2008): Lebensreform in der Donaumonarchie. Personen, Vereine und Netzwerke. In Hopfner, J. és Németh, A. (szerk.): *Pädagogische und kulturelle Strömungen in der k.u.k. Monarchie. Lebensreform, Herbartianismus und reformpädagogische Strömungen*. Lang Verlag, Frankfurt/Main. 11–26.

- Farkas, R. (2010): Lebensreform als Antwort auf den sozialen Wandel. In Rumppler, H. és Urbanitsch, P. (szerk.): *Die Habsburgermonarchie 1848–1918 Band 9/1: Soziale Strukturen: Von der feudal-agrarischen zur bürgerlich-industriellen Gesellschaft*. Teilband 1/1: Lebens- und Arbeitswelten in der industriellen Revolution. Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien. 1349–1367.
- Frecot, J., Geist, J. F. és Kerbs D. (1997): *Fidus. Zur ästhetischen Praxis bürgerlicher Fluchtbewegung*. Roger und Bernhard, Hamburg.
- Gellér Katalin (2003): Újítás és tradícióvállalás. In Gellér Katalin és Keserű Katalin (szerk.): *A Gödöllői Művésztelep, 1901–1920*. Gödöllői Városi Múzeum, Gödöllő. 5–8.
- Gréczi Emőke (2012): Egykori és mai művésztelepek. *Múlt-kor*. [URL: <http://mult-kor.hu/cikk.php?id=37235&pIdx=3>] Letöltés ideje: 2016. augusztus 3.
- Hopfner, J. és Németh, A. (2008, szerk.): Pädagogische und kulturelle Strömungen in der k.u.k Monarchie. Lang Verlag, Frankfurt am Main.
- Jordan, A. és Müller, B. (2016): *Jungborn Harz*. „Kehrt zur Natur zurück”. [URL: <http://www.jungborn-harz.eu/>] Letöltés ideje: 2016. augusztus 3.
- Keserű Katalin (1987): Élet és életfelfogás a Gödöllői Művésztelepen. In Nagy Ildikó (szerk.): *A Gödöllői Művésztelep*. Céger Könyvkiadó Kft., Budapest. 9–16.
- Krabbe, W. (1974): *Gesellschaftsreform durch Lebensreform: Strukturmerkmale einer sozialreformerischen Bewegung im Deutschland der Industrialisierungsperiode*. Vandenhoeck und Rupprecht, Göttingen.
- Krabbe, W. (2001): Lebensreform. In Kai Buchholz, K., Latocha, R., Pechmann, H. és mtsai (szerk.): *Lebensreform. Entwürfe zu einer Neugestaltung von Leben und Kunst*. 1. Band. Haecusser-Media, Darmstadt. 25–29.
- Krebs, D. és Reuleche, J. (1998, szerk.): *Handbuch der deutschen Reformbewegungen. 1880–1933*. Peter Hammer Verlag, Wuppertal.
- Linse, U. (1977): *Die Lebensreformbewegung. Archiv für Sozialgeschichte*. Band 17. 538–542.
- Meyer-Renschhausen, M. és Berger, H. (1998): Bodenreform. In Krebs, D. és Reuleche, J. (1998, szerk.): *Handbuch der deutschen Reformbewegungen. 1880–1933*. Peter Hammer Verlag, Wuppertal. 265–276.

- Németh András (2013): Az életreform társadalmi gyökerei, irányzatai, kibontakozásának folyamatai. In Németh András és Pirka Veronika (szerk.): *Az életreform és reformpedagógia – recepciós és intézményesülési folyamatok a 20. század első felében*. Gondolat Kiadó, Budapest. 11–54.
- Németh András (2014): Életreform kommunák és a reformpedagógia – recepciós folyamatok a 20. század első felében. In Németh András, Pukánszky Béla és Pirka Veronika (szerk.): *Továbbélő utópiák – reformpedagógia és életreform a 20. század első felében*. Gondolat Kiadó, Budapest. 22–60.
- Németh András és Pirka Veronika (2013, szerk.): *Az életreform és reformpedagógia – recepciós és intézményesülési folyamatok a 20. század első felében*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Németh András, Mikonya György és Ehrenhard, Skiera (2006, szerk.): *Életreform és reformpedagógia: nemzetközi törekvések magyar pedagógiai recepciója*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Németh András, Pukánszky Béla és Pirka Veronika (2014, szerk.): *Továbbélő utópiák – reformpedagógia és életreform a 20. század első felében*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Oláh Andor, Kállai Klára és Vadnai Zsolt (1996): A dicső múlt. *Vegetáriánus Hírlével*, 1. 10–11. [URL: <http://www.vegetarianus.hu/ujzagok/veghirl/1011/dicsmul.html>] Letöltés ideje: 2016. augusztus 3.
- Pese, K. (2002, szerk.): *Künstlerkolonien in Europa – im Zeichen der Ebene und des Himmels. Ausstellungskatalog*. Germanisches Nationalmuseum, Nürnberg.
- Sanda István Dániel (2013): Kós Károly kapcsolata a Gödöllői Művésztelep tagjaival és munkásságuk kölcsönhatásai az életreform-törekvések tükrében. In Németh András és Pirka Veronika (szerk.): *Az életreform és reformpedagógia – recepciós és intézményesülési folyamatok a 20. század első felében*. Gondolat Kiadó, Budapest. 199–227.
- Schleiningert Tamás (2004): Életreform Szentendrén. In Farkas Rozália (szerk.): *Néprajzi, történeti tanulmányok*. Studia Comitatus 29. Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága, Szentendre. 139–149.
- Scholz, J.-J. (2002): „*Haben wir die Jugend, so haben wir die Zukunft*”. *Die Obstbausiedlung Eden/Oranienburg als alternatives Gesellschafts- und Erziehungswerk*. Weidler, Berlin.
- Stein György (1932): A bubáni kolóniáról. *Életreform*, 1. 4. 11–14.
- Sine nomine (1934): Ufe dr.-t nyugdíjazták. *Életreform*, 3. 5. 161–162.

- Sine nomine (2016): Eden Gemeinnützige Obstbau-Siedlung eG. Chronik Seite 1–2. [URL: <http://www.eden-eg.de/texte/seite.php?id=121404%20>] Letöltés ideje: 2016. augusztus 3.
- Szecemann, H. és mtsai (1980, szerk.): *Monte Verità. Berg der Wahrheit. Lokale Anthropologie als Beitrag zur Wiederentdeckung einer neuzeitlichen sakralen Topologie*. Electra Editrice, Milano.
- Tészabó Júlia (2005): A gödöllői művésztelep és a nevelés. *Iskolakultúra*, **15**. 2. 17–25.
- Ude János (1932a): Akarsz egészséges lenni? *Életreform*, **1**. 2. 13–19.
- Ude János (1932b): Akarsz egészséges lenni? (folyt.). *Életreform*, **1**. 3. 7–18.
- Ude János (1932c): Akarsz egészséges lenni? (folyt.). *Életreform*, **1**. 4. 21–26.
- Ude János (1932d): Akarsz egészséges lenni? (folyt.). *Életreform*, **1**. 5–6. 28–36.
- Ude János (1933): Akarsz egészséges lenni? (folyt.). *Életreform*, **2**. 1–2. 24–40.
- Ude János (1934a): A vegetárizmus mint védőgát az áradó Chaos ellen. *Életreform*, **3**. 3. 79–81.
- Ude János (1934b): A vegetárizmus nemzetgazdasági jelentősége. *Életreform*, **3**. 5. 137–146.

VINCZE BEATRIX

A földi édenhez vezető „harmadik utas” elméleti és gyakorlatok modellek a két világháború közötti Magyarországon

Előszó

A 20. század első felében felhalmozott megoldatlan gazdasági és társadalmi problémák számos feladat elé állítottak a korabeli értelmiséget. Európa lakóinak fel kellett dolgozniuk az első világegés, a tömegháború okozta következményeket. A világkapitalizmus, az iparosodás és a növekvő szekularizáció már hosszabb ideje arra ösztökélték a gondolkodókat, hogy az új kihívásokat és a változó működési mechanizmusokat értelmezzék, és adekvát válaszokat találjanak rájuk.

A pedagógiai gondolkodás sajátosságánál fogva, hogy az emberi viselkedés fejlődését célorientáltan képes befolyásolni – különböző elképzelésekkel reflektált a változásokra. A 19. század végétől kibontakozó és a 20. század elejétől egyre jelentősebbé váló reformpedagógia és a vele szoros összefüggésben álló életreform-mozgalom a pedagógiai gondolatok széles körét inspirálták. A megreformált nevelés szándéka szerint egy jobb jövő képzetét adta (*Oelkers*, 1992; *Krabbe*, 1994; *Krebs* és *Reulecke*, 1998). Némely pedagógiai elképzelések megmaradtak utópiák szintjén, más részük az újonnan alapított reformiskolák gyakorlatának részévé váltak, de voltak olyanok is, amelyek még a hivatalos oktatáspolitikára is hatást tudtak gyakorolni. Nem új keletű az a gondolat,

hogy a nevelés erejével megmenthető a gyermek (és ezáltal az ember is), az emberi, a humanisztikus értékek, a nemzet, a nép és mindez visszavezethető az újkori klasszikusokra, köztük Comeniusra, Rousseau-ra.

„*A modern társadalom magából felszínre hozza a kritikus, társadalmi reflexeket... és mozgalmakat*” (Skiera, Németh és Mikonya, 2006. 10). A reformpedagógia és az életreform- mozgalom sajátossága, hogy egy gazdag diskurzushoz és cselekvéshez kínál lehetőséget nemcsak a pedagógusoknak, hanem az értelmiség széles rétegeinek. A reformkoncepciók elméletében és gyakorlatában egyaránt kifejezésre jutott az individuuum és a társadalom közötti viszonyrendszer, tükrözve az egyéni szükségleteket és a társadalmi elvárásokat. Az ajánlott viszony pedig úgy került értelmezésre, mint az egyén és az egész társadalom gyógyulását jelentő új mód, sőt az egész nemzetnek, az egész világnak gyógyírt hozó lehetőség (Skiera, Németh és Mikonya, 2006. 11–12).

A kelet-közép-európai térségben, ahol a polgári nemzetállammá válás csak késve és felülről indított reformok formájában valósult meg, sok megoldatlan probléma és ellenmondás terhelte a fejlődést. A modernizációs folyamat magával hozott valamiféle haladásba vetett optimizmust (leginkább a nyugati modellek alapján), másrészt megfogalmazódott valamiféle kultúrpeszimizmus, amely épp a nyugati minták utánzásának elvetését képviselte, és inkább a saját, a nemzeti út, esetleg a harmadik út követését javasolta (Berend, 1983).

Magyarország kettős sokkhatásnak volt kitéve: a kapitalizmus negatív hatásai mellett tovább éltek a feudális viszonyok, amelyek jelentős teherként neheztedek a társadalom különböző rétegeire. Többek között a növekvő elégedetlenség miatt erősen megnőtt a szociális feszültség, olykor a radikális megoldások irányába is nyitottá váltak a változást

sűrgetők. De az 1918–1919-es forradalmi események negatív tapasztalatai miatt sokan féltek az erőszakos eseményektől. A kiútkeresők között nem véletlen, hogy népszerűvé vált az úgynevezett harmadik utas megoldás, amely sem kapitalizmust, sem szocializmust nem akart. A megoldást a legtöbb esetben a földreform jelentette. De figyelmet kapott a településreform, a kertvárosi mozgalom, az agrárreform számos variánsa, így például az organikus földművelés. A német nyelvterületen, az utópiákon túlmutató gyakorlati modellek megvalósítására jelentős (akár a mai napig működő) példákat találunk. A ma is virágzó kertvárosok, városi kiskertek (Schreber-Garten) mellett figyelemre méltó az osztrák, Ehrhard Bartsch (1895–1960), antropozófia mezőgazdász biodinamikus elveken alapuló gazdasági vagy a svájci, J. Silvio Gesell (1862–1930) szadagzaldalkodási modellje (*Németh, 2014; Farkas, 1999*).

A tanulmány Németh László Kert-Magyarország koncepcióját mutatja be és helyezi el az életreform-mozgalom palettáján belül. Németh olyan kvázi-pedagógus, aki alapvetően íróként vált a magyar szellemi élet egyik meghatározó alakjává és a minőségiszocializmus képviselőjévé. Esszéiben folyamatosan jelen voltak a pedagógiai kérdések. A magyarság számára kiutat kereső értelmiség egyik olyan fő teoretikusa, aki megoldási javaslataiban a harmadikutas életreform-gondolkodók egyik jellegzetes reprezentánsa volt. Gondolatai nagy nyilvánosságot kaptak, így azok direkt és indirekt formában jelentősen befolyásolták a pedagógiát, a pedagógiai reformokat és talán nem túlzás azt állítani, hogy a társadalmi reformokról való gondolkodást, igaz, a gyakorlatban nem valósultak meg.

Az elveszített illúzióktól a túlélési stratégiáig

A 20. század elején kibontakozó kulturális sokszínűségben a legkülönbözőbb irányzatok versengtek egymással. Az eklekticizmusban kifejezésre jutott a modernizmus és az antimodernizmus vitája, amelyben kitüntetett szerepet kapott az avantgárd és a szecesszió. A pedagógiában, ebben az időszakban kezdődik a reformpedagógia térhódítása és küzdelme a herbarti iskolával. A korabeli Magyarországon az oktatáspolitikai reformok hátterében kifejezésre jutottak a velük szoros összefüggésben álló szociális reformok. Kiemelt szerepet kapott az oktatásügy, mert a hazai iskolák színvonalának emelésével a magyar nemzet kulturális fölényét kívánták szolgálni és kifejezésre juttatni. A magyar szellemi élet egésze – világnézeti hovatartozástól függetlenül kereste a kiutat (*Mészáros, Németh és Pukánszky* 2001; *Németh*, 2005; *Vincze*, 2012).

Az 1918–1919-es forradalmak, a vesztes háború után, valamennyi politikai erő a megoldás reményében tekintett az oktatásra, ösztönözte és kritizálta a reformjavaslatokat. Magyarország történelmének legnagyobb traumáját élte át az 1920-as trianoni békeszerződés miatt. Így az országban mind a reformpedagógiai törekvések kibontakozása, mind az élet-reform-mozgalom hatása egy speciálisan kedvező klímára talált, és ez a recepciós készséget is jelentősen fokozta. A nemzetnek tudomásul kellett vennie és fel kellett dolgoznia a veszteségeket, azt, hogy az ország területének kétharmad részét, lakosságának pedig mintegy felét elveszítette. Ebben az érzelmi válságban és kiútkeresésben párhuzamosan megfértek egymás mellett a legkülönbözőbb alternatívák (*Laczkó*, 1976; *Romsics*, 1999).

A két világháború közötti időszak hivatalos álláspontja szerint, a liberálisok, a szociáldemokraták és a kommunis-

ták elhibázott politikája felelős a törtétekért. A korszak történelemszemléletét jelentősen befolyásolta a szellemtörténeti iskola képviselőjének, Szekfű Gyulának (1883–1955) a munkássága. Szekfű a magyar történelmet a magyar lélek történetének tekintette, amelynek szerves fejlődését a tömegek közé jutott liberális elv a rombolás felé vitte: forradalmat és terrort hozott. Szekfű példaképe Széchenyi volt, akiben a konzervatív, keresztény reformer archetípusát látta. Szekfű két alaptípust különböztetett meg: a nyugati („nagy-magyar”), katolikus, konzervatív magyart és a keleti („kis-magyar”)¹, erdélyi, protestáns, lázadót (*Szekfű*, 1920. 42). Mindkét típus a nemzet haladását akarta, de Szekfű a konzervatív, lojális típust tekintette mérvadónak. Szekfű *Három nemzedék* című munkája többször került kiadásra a Horthy-korszakban, amelyet a szerző 1934-ben kiegészített.² A mű népszerű és vitára sarkalló munka volt, ami a korabeli gondolkodók jelentős részét állásfoglalásra készítette, így a harmincas évek nagy népies-urbánus vitájának a szereplőit is (*Laczkó*, 1976; *Romsics*, 1999).

A Horthy-korszak (1920–1944) politikusai a konzervatív, keresztény-nemzeti értékvilág középpontba emelésével kívántak irányt mutatni. A jövő nemzedékének oktatásában láttak lehetőséget arra, hogy a magyarság kulturális nagyságát megőrizték, és ezzel fenntartsák a magyar nemzettudatot. Az oktatáspolitikát meghatározó alakja gróf Klebelsberg Kuno, kultuszminiszter volt. Az ő nevéhez fűződik a neo-

¹ A nagy-magyar és a kis-magyar elnevezés analógia a nagy-német és kis-német elnevezésnek. A nagy-magyar a Habsburgokkal együttműködő reformer, a kis-magyar a Habsburgokkal ellenében vagy nélkülük gondolkodó.

² Szekfű Gyula (1934): *Három nemzedék és ami utána következik*. Budapest.

nacionalizmus és a kultúrfölény elvére építő művelődés-politika kidolgozása és annak az 1920-as években diadalra juttatása. A koncepció kidolgozásának a háttérében jelentős szerepet kapott Kornis Gyula (1885–1958), filozófus, kultúrpolitikus, aki Klebelsberg közoktatási államtitkáráként tevékenykedett (Romsics, 1999).

Klebelsberg hivatali idejében, az 1922 és 1931 között időszakban, a magyar kulturális és szellemi értékek megóvásával és ápolásával a magyarság kulturális fölényét kívánta biztosítani a Kárpát-medencében. Az új (neo) nacionalizmus a szellemi honvédelem eszközeként, céljának tekintette az integer, független Magyarország helyreállítását. A program szerint a cselekvés egyik kiemelt formája (egyben cél és eszköz is) volt: az oktatás és nevelés, mivel a művelt és gazdag nemzet kinevelése erkölcsi (politikai) és gazdasági hasznot hozó tevékenység. Klebelsberg és Kornis is fontosnak tartották az elitképzés mellett az alsóbb néprétegek felemelését és a munkaerőpiac igényeinek kielégítését. Klebelsberg mottója jól megragadható a következő idézetben: „*A magyar hazát ma elsősorban nem a kard, hanem a kultúra tarthatja meg és teheti naggyá*” (Klebelsberg, 1930. 112, idézi Jóboru, 1972. 48).

A vidéki szegény parasztság kulturális felemelését szolgálta az 5000 tanterem felállítását szolgáló 1925-ös tanyasi iskolaépítési program. A népiskolák kiépítését támogató rendelkezés kötelezte a törvényhatóságokat és a birtokosokat köorzeteikben az iskolák felépítésére. A modern, téglából épült tantermeket mosdókkal és korszerű oktatási eszközökkel látta el az állam. Gondoskodott a tanítóképzésről és a tanító lakások építéséről egyaránt. Klebelsberg nagy gondot fektetett a tanárképzés megreformálására. A strukturális és tartalmi átalakítások között kiemelt helyet kapott 1924-ben a középiskola; a tanárképzés reformja; 1926-ban lányiskola és a népoktatás reformja). Klebelsberg azt is kiemelten fontos-

nak tartotta, hogy gyermeket szerető pedagógusok tanítsák a tanulókat. A nemzeti kultúra bástyái lettek a vidéki új egyetemi központok (Pécs, Szeged, Debrecen) és a külföldön föllállított magyar intézetek (Bécs, Berlin, Debrecen) (*Jóború*, 1972. 48–50).

A korszak hivatalos konzervatív-keresztény szellemisége ápolta a régi korok szellemiségét idéző (barokkos) hagyományokat és ünnepeket, különösen a keresztény és a nemzeti tradíciók kerültek beépítésre az iskolai élet szokásrendjébe is. A korlátozottan érvényre jutó szabadságjogok és az úgynevezett liberális konzervativizmus nem zárták ki az igényes kritikai gondolkodás jelenlétét. A viták különösen a harmincas évek elején erősödtek fel, a világgazdasági válság okozta újabb változások elsodorták a biztonságot és konszolidációt jelentő Bethlen István kormányát (1921–1931) és vele Klebelsberget. Az ország gazdasági és politikai kiszolgáltatottsága jelentősen megnövekedett, a nagyhatalmak diktatúrájának árnyékában (nyugaton a nemzetiszocialista Németország, keleten a Szovjetunió) sürgetővé vált a nemzeti önreflexió. A szellemi elit tagjai cikksorozatokban, sőt önálló munkákban fordítottak figyelmet arra, hogy kifejtsék álláspontjukat, és meghatározzák: Mi a magyar? Ki, melyik réteg lenne képes a vezető réteg szerepét betölteni? A védekezés jegyében a viták a nép, nemzet és faj fogalmakat helyezték középpontba. A magyar értelmiség arra törekedett, hogy túlélési stratégiákat dolgozzon ki, és ehhez semleges területként kiváló lehetőséget nyújtott a pedagógia, amely a gondolkodókat erősen motiválta. Központi témává vált a szegénység, a paraszt- és földkérdés. Érdeemes azt is látni, hogy a reformjavaslatokat kidolgozók többsége a hivatalos politika által is elismert írók közé tartozott, a többség jól megfért a kormányzat holdudvarában (*Szóke*, 1994a; 2002).

A magyar írók jelentős része nagy aktivitást mutatott az 1930-as években a szociális kérdések irányában, és nagy ér-

deklórással fordult a vidék Magyarországnak problémái felé. A fiatal írók kedvelt gyülekezőhelye volt az 1925-ben létrejött Bartha Miklós Társaság, amely elsőként adta ki a jelszót: „Irány a falu!” Földreformot sürgettek, ostromozták a magyar parasztság elmaradottságát. Felhívták a figyelmet arra, hogy a magyar parasztságnak több mint a fele szegénységben él, politikai képviselet nélkül. A társaság képviselőinek nagy része csatlakozott a falukutató mozgalomhoz, amely 1933-ban, Illyés Gyula „Pusztulás” című művével vette kezdetét. Illyés helyzetjelentést adott a magyar faluról, a népesség számának a csökkéséről és annak okáról, az egykézésről. Az irodalomban két csoport jött létre: az egyik csoportot a népi írók, a falukutatók, a másikat az urbánus csoport képviselte. Ettől kezdve sorra jelentek meg a falusi életet bemutató cikkek, riportok, tanulmányok (Laczkó, 1976, 1988).

A népi írók nem képeztek egységes csoportot, a szerzők különböző politikai ideológiákat képviseltek. A legtöbben demokratikus megoldást sürgettek, társadalmi igazságosságot követeltek, néhányan a szocializmus hívei voltak, köztük olyanok, akik a harmadikutasság mellett voltak. Sajátos álláspontot vallott Németh László, aki a minőségsszocializmus formájában képzelte el magyarság jövőjét. „*Sem szocialista, se marxista nem vagyok*” – tette világossá álláspontját (Németh, 1934/1989. 81–89). Az irodalmi vitában a jövőről szóló másik alternatívát az urbánusok képviselték. Világnézetileg ez a csoport sem volt egységes: főként a szociáldemokrata párt és a polgári pártok soraiból voltak híveik. Az urbánusok a hagyományos polgári értékek, a városi kultúra védelmében léptek fel, elleneztek az extrém nacionalizmust és az antiszemitizmust (Berend, 1983; Szóke, 1994a; Romsics, 1999; Szegedy-Maszák, 2007).

A programadó szerzők politikai és világnézeti hovatartozásuktól függetlenül nagymértékben hasonlóak a reformpe-

dagógiával szoros kapcsolatot mutató életreform- motívumokkal, amely német nyelvterületen különösen népszerűek voltak. Ezek a közös motívumok a következők:

1. A „régí iskola” kritikája mellett kidolgozásra kerültek a reményt adó és főként különböző utópiákra épülő (a filozófiai alapokat sem nélkülöző, leggyakrabban Rousseau, Nietzsche, Spencer, Ortega, Spengler gondolataira építő) állásfoglalások.
2. A következő generációjának jövőjét egy új művelődéspolitikára alapozva, az újhumanista ideálok alapján akarták elérni, a népet felvilágosítani. A régi hagyományok megőrzésével az egyes embernek a holisztikus nevelés élményével kívánták a társadalmi harmóniát biztosítani. Ebben az értelmezésben a nevelés segítségével elérhetőnek látszott az ember megmentése, a fölrendelt organikus egésszel (a világgal) való egységnek és harmóniának az élménye alapján.
3. A hívős racionalizmussal szemben ellenerőként felértékelődött a lélek alkotó ereje. A természethez való viszonyban az újra felfedezték a közvetlen érzékelésen alapuló viszonyrendszert.
4. A természet menekülési helyként, az eredet forrásaként, az örökké egészséget biztosító gyógyulás helyeként került értelmezésre. A természettel mint varázsszóval a természetgyógyászat, a természetes táplálkozás, a természetvédelem, a természet közeli életmód, a reformruha, reformkoszt segítségével a gyógyulás és megváltás reményét adták az embereknek.
5. A természethez szorosan hozzátartozott az emberi test, amelyet a maga valóságában rehabilitáltak. A figyelem középpontjába került a testi egészség, a testi higiénia (sőt

ennek részeként a faji higiénia is), a test felszabadításának és tökéletesítésének a gondolata.

6. Az élet a cselekvés reformjával (értsd megváltoztatásával) megmenthető (akár változással, a változtatókkal való együttes haladás, együttérzés, az együtt látás élményén keresztül is) – született meg a végkövetkeztetés (*Skiera*, 2006. 22–24).

Az életreform és a reformpedagógia közötti kötődés különféle módon juttatta kifejezésre a nevelési és életideálokkal való összefüggéseket: a barátság, a testvérség gondolatán keresztül, a tiszta hasznosság- és profitszerzés teljes kizárásával, a csoport és a közös jó jegyében cselekvő karizmatikus vezető személyének igénylésével, a természetességnek, a vitalitásnak a pozitív megerősítésével egy új élet reményében (a lélek kitüntetett szerepének, az alkotói és művészi aktivitásának elismerésével) hangsúlyozásával. Az életben és a tanulásban – az érzeki és testi dimenziók fontosságának a hangsúlyozása mellett – a romlatlan gyermek egy jobb világ garanciájaként (mint messiás) jelent meg. Az emberért, az emberiség javára tett cselekvés mint misszionárius motívumként került értelmezésre, az elidegenedés leküzdésében pedig a paradicsomi állapot vágya testesült meg. Az egyes ember nevelés által történő megmentése – egy új jövő elérését jelezheti (*Krabbe*, 1974; *Skiera*, 2006. 44–45).

Németh László útja a Kert-Magyarország koncepcióhoz

Németh László és harmadikutasságának kapcsán érdemes kitérni arra, hogy milyen élmények hatására jutott el az író a „Kert-Magyarország” gondolathoz? Milyen kapcsolata volt az írónak a természettel, a vidéki élettel?

Németh László (1901–1975) családja Erdélyből származott, Németh Nagybányán (Baia Mare) született, ahol édesapja földrajz–történelem szakos gimnáziumi tanárként vállalt állást. Még kisgyermekkorában áttelepült a család Magyarországra, először Szolnokra, majd Budapestre. Először a budapesti egyetemen magyar és francia szakán tanult. Majd megszakította tanulmányait és az orvosi egyetemen folytatta, ahol fogorvosi diplomát szerzett. Később görög nyelvvvel egészítette ki tanulmányait. Az irodalmi karrierje 1925-ben indult, amikor a *Nyugat* című folyóiratban megjelent az első írása, amit rögtön díjaztak is. Németh egy személyben volt orvos, író és tanár, amely szakmák jól kiegészítették egymást. Pályájának kezdetén orvosként praktizált (iskolaorvosként és fogorvosként is dolgozott), íróként, drámáival és regényeivel az irodalmi kánon részévé vált.³ 1945 után kis időre tanárként is kipróbálta magát a hódmezővásárhelyi gimnáziumban. Németh nagy túlélő volt, akinek sikerült a politikai változásokat átvészelni, az 1945 utáni gyökeres fordulatot is – érdemeit megőrizve véghezvinni.

A fiatal Németh a „magyar szellemi élet katalizátorává” akart válni (*Németh*, 1965). Szépirodalmi munkáin túl folyamatosan megjelentek a reformgondolatait összegző esszéi a korszak vezető folyóirataiban és a saját maga által alapított és szerkesztett *Tanú*”-ban. Csatasorba állt az irodalmi élet meghatározó vitájában, a népi-urbánus szellemi párbaiban (*Gombos*, 1990; *Monostori*, 2010, 2011, 2016; *Görömbei*, 2005).⁴

³ A legrangosabb irodalmi díjjal jutalmazták munkáját: 1930-ban Baumgarten-díjat, 1957-ben Kossuth, 1958-ban Batsányi-díjat és 1965-ben Herder-díjat kapott.

⁴ Publikált a *Nyugat*-ban, a *Protestáns Szemlé*-ben, a *Társadalomtudományban* később az *Erdélyi Helikon*-ban, a *Napkelet*-ben, *Tanú*-ban, a *Kelet Népe*-ben, *Híd*-ban, a *Válasz*-ban és a *Magyar Csillag*-ban (*Monostori*, 2016).

Németh László is arra kereste a választ, hogy melyik társadalmi réteg alkalmas arra, hogy a jövőben a magyarságot vezesse. Hogyan lehetséges az ország számára a morális válságból valódi kiutat találni. Ő lelki reformot és erkölcsi megújulást sürgetett. Hasonlóan vélekedett, mint kortársa, a történész Szekfű Gyula, aki a magyar középosztályt nem tartotta megfelelőnek a vezető szerepre (*Szekfű*, 1934/1989). A keresztény úri középosztály, amely főként az állami hivatalokban töltött be pozíciókat, többszörös konfliktusba került egyrészt az arisztokráciával, másrészt a gazdaságilag sikeres zsidó tőkészekkel. A magyar úri középosztály zárt volt, nem mutatott különösebb szociális érzékenységet és szolidaritást az ország „hárommillió koldusával”, amelyet a túlnyomórészt elszegényedő agrárréteg és a munkásság alkotott. Igyekeztek minden lehetséges eszközzel a korábban megszerzett társadalmi privilégiumokat (az állásokat, a választójogot, kulturális monopóliumot) fenntartani. A gazdasági válság miatt kiszolgáltatott középosztálybeliek egyes csoportjai az 1930-as évektől erősebben sodródtak a radikális politikai erők irányába. Németh viszont egy új vezető réteget, egy új nemességet szeretett volna a magyarság élén látni. Szerinte a jövő emberének (embereinek) olyan új minőséget kell képviselni, amely teljes erkölcsi felelősséget és kötelezettséget képvisel az ország iránt (*Szóke*, 1994a, b; *Romsics*, 1999).

A fiatal Németh László számára fontos példakép volt Szabó Dezső (1879–1945),⁵ aki Erdélyből érkezett, és az 1920-as években a magyar irodalmi életben meghatározó szerepet játszott. Az 1919-ben írott regénye, *Az elsodort falu* tette híressé. Szabó szenvedélyesen bírálta művében a kapitaliz-

⁵ Szabó a Kolozsvári Református Kollégium elvégzése után a budapesti egyetemen tanult magyar és francia szakon. Eleinte középiskolai tanárként, majd újságíróként és szépíróként vált híressé.

must, a világpolitikát, amely az első világháború vezetett. Intenzív színekkel rajzolta meg a nép és a falu pusztulását, az egzisztenciáját elvesztő értelmiség kiszolgáltatottságát. A nép kizsákmányolásáért a zsidókat és a nagytőkéseket tette felelőssé. Megmutatta a nagyvárosi élet árnyoldalait és a velejáró elidegenedést (*Szabó*, 1919). Szabónál a falu a magyar faj bölcsőjeként, mint egyedül lehetséges védőhelyként jelent meg (*Berend*, 1983. 179). A parasztság képviselte azt az erőt, amely a nemzet fenntartására képes. Szabó úgy gondolta, hogy a székely parasztság mint egy sajátos privilegizált réteg képes csak egyedül a magyarság megmentésére.

Szabó szerint, a falu romlatlan közösség, egységes egész, amely rendelkezik az önfenntartás és öngondoskodás képességével, és ezáltal alkalmas a faj fenntartására. Szabó parasztmítoszában kiemelte a paraszt tiszta ősi erejét, amely a társadalmi megújulás alapját képes jelenteni. Ezt a megújulást Szabó egy radikális antikapitalista változásban: földreformban, földosztásban és kölcsönrel támogatott telepítéspolitikában, termelőségvetkezésekben látta (*Berend*, 1983. 179). Németh László tovább ment, nem követte Szabót, aki a jobboldali radikálisokhoz közeledett, és hangos antiszemizmussal számos korábbi hívét elveszítette.

Németh Lászlót élete a fővároshoz kötötte, és városlakóként ugyan a természet közelségét biztosító Budán lakott, lélekben a vidék Magyarországának a híve volt. Ezt megalapozták saját élményei. Mély nyomokat hagytak benne a gyermekkori nyári emlékek, a nagyszülőknél, a Mezőszilaszon eltöltött nyarak és az 1931-ben, apósánál eltöltött hosszabb családi nyaralás. Démusz Jánosnak a Dunakanyar közelében fekvő Sátorkőpusztán volt 200 holdas birtoka, ahol Németh László bepillantást nyerhetett a paraszti gazdálkodásba. A földművelés szépsége, a gazdaság vezetésének összetett munkája rabul ejtette az író. Életében többször

tett kísérletet arra, hogy a nép életéhez közelebb kerüljön. 1935-ben budai villájában szeretett volna egy népfőiskolát nyitni a parasztyerekeknek. Ezt azonban a hatóság nem engedélyezte. Később a hódmezővásárhelyi gimnáziumban támogatta anyagilag a szegény származású parasztyerekek tanulását. Nagy vágya volt, hogy Debrecenben, a Bocskay-kertben egy kolóniát alapítson, ahol meg is vásárolt egy szőlőskertet. A háború miatt azonban ezt a tervet nem sikerült megvalósítania. Rövid ideig lakott vidéken a harcok alatt és után. 1946-ban külön engedéllyel a hódmezővásárhelyi gimnáziumban tanított, ahol tanítási reformelképzelését és a vidéki életet is kipróbálhatta. Idősebb korában különösen élvezte a Balaton partján, nyaralójában, Sajkodon eltöltött időt (*Tóbiás*, 2001).

A személyes élmények és a kortársak mellet több európai gondolkodó is jelentősen hatott Németh harmadikutas álláspontjának a formálódására. Németh koncepciója kezdetben egy platóni ideális állam eszméjéhez hasonlított, amelyet idővel egyre több tartalommal igyekezett megtölteni: a valóság és az ideák között a helyes utat megtalálni. Az irányadó értékeket az ókori görög, a hellenisztikus és korai kereszténység jelentették. Több tanulmányában foglalkozott Oswald Spenglerrel és J. Ortega y Gasset filozófiájával. Spengler *Nyugat alkonya* című munkájának kultúra- és civilizációkritikája erősen befolyásolta korának gondolkodását, így Németh Lászlót is. Spengler figyelmeztetett arra, hogy a világváros és a vidék között áthidalhatatlan szakadék keletkezett, és a létrejövő tömegkultúra (a tömegember) a régi, európai értékeket veszélyezteti, amelyeknek már nincs is érvényük. A már Nietzsche által jelzett értékválság és a régi értékek elhalásának veszélye a két világháború közötti időszakban még erőteljesebben éreztette aktualitását. Spengler gondolkodásra készítette az európai értelmiséget, így Németh

Lászlót is. Némethet a klasszikus értékeken nevelődött és azokat tiszteletben tartó értelmiségit az általános értékváltság és annak a magyarság sorsában is jelen lévő úttévesztés a romantikus utópiák irányába vitte. Németh elkötelezett humanistaként lépett fel a régi értékek védelmében, azok megerősítésének igényével véli megmenthetőnek a vidék Magyarországot. A *Tanú* című lapját az Ortegától kölcsönözött az *El Espectador* (Figyelő, Szemlélő) mintájára indította meg, amelyben nem „csak” figyelemfelkeltő akart lenni, hanem sokkal inkább tanú: „*bizonyosságtévő, mindamellet, ami örök, az az írás, az erkölcs*” (Csejtei, 1996. 79). Németh Ortegától számos filozófiai kategóriát vett át, és értelmezett a magyar valóságra. Kitéüntetett szerepet kapott a minőségi-kisebbség, amelyet Németh „újnemességként” definiált. Miként Spengler is, úgy Ortega hatása jelentős abban, hogy segített szembenézni az értelmiségnek küldetésével, újradefiniálni az európaiságot, és abban a magyarság helyzetét. Kétségtelenül a jövőt formálni kívánó Németh számára Ortega jelentett szorosabb kötődést (Csejtei, 1996. 80–82).

Végül nem hagyhatók figyelmen kívül a neveltetés, a gyermekkor meghatározó élményei sem. Németh apja tanárként jelentős szerepet kapott a klasszikus értékek áthagyományozásában. A fiatal Németh László fejlődésében ugyanakkor az irodalom és a nyelvek mellett meghatározóak voltak a természettudományok. Németh nem humán tagozatos gimnáziumba, hanem reáliskolába járt. Az orvosi egyetem elvégzése és az orvosként való tevékenysége folyamatosan alakították antropológiai szemléletét, áthatották írói tevékenységét. Az embert valóban testi és lelki valóságában értelmezte. A társadalmi betegségek feltárásában és gyógyításában a precíz diagnózis felállítása után receptet írt a magyarság bajaira. Németh nem akart politizálni, de közvetve tenni akart az orszáért. Időskori önértékelésben, amikor negyvenéves al-

kotói múltját összegezte, úgy vélekedett, hogy eszméivel sikerült a magyar értelmiség általános közérzetébe beleszólnia (Németh, 1965). Vitathatatlan, hogy a két világháború közötti szellemi élet egyik meghatározó alakjává vált, akinek életreform-konceptiója pedagógiai javaslataival egy olyan közegben fogant és került elfogadásra vagy akár meg nem értésre, amely nyitott volt a sokféleségre. A magyar szellemi élet központja, Budapest, olyan főváros, amelyben Waldorf-iskola (Nemesné Müller Márta), Montessori-óvoda és iskola (Bélavárdy-Burcharth Erzsébet) működött, és ahol az életreform-mozgalom számos irányzata jelen van. A kommunák, művésztelepek, sőt urbánus reformerek képviselői is hallatták hangjukat a közéletben, a kávéházakban, műtermeikben.

*Harmadik út: a lélek reformján át
a minőség szocializmushoz*

A szociális reformokhoz erősen kötődő ökotop életreform-gondolatok W. Krabbe szerint (1974) egy lehetséges új emberi élet számára kerestek új helyet, új hazát (oikos).⁶ A kiútkereső irányzatok főbb prototípusa volt a telepítési mozgalom, a kertvárosi mozgalom, földreform és vidéki kommunák sora. A különböző ideákat valló reformerek a természetesség, az originalitás és őseredetiség igényével kívántak közösségteremtő erővel fellépni (Németh, 2002; Skiera, 2006. 38).

Az 1930-as évek csalódottsága után a reform szó egyre nagyobb jelentőségre tett szert. A miniszterelnök, Gömbös Gyula és a magyar értelmiség rövid együttműködése során

⁶ Jelentése görögül haza, otthon.

kiderült, hogy nem sikerül a közös fellépés. Az erősödő jobboldali veszély, a megoldatlan szociális problémák sora mozgásba lendítették az értelmiséget. Németh László korábbi javaslatait összegezve adja ki a 1940-ben a *Minőség forradalma* című munkáját. Egy olyan harmadik utat ajánlott, amely sem nem kommunizmus, sem nem kapitalizmus. Az új rendszer alapjait a tervgazdálkodás és a termelőszövetkezetek adják. A termelés az emberi kompetenciák teljes kibontakoztatását biztosító kertgazdálkodás és a minőségi kézművesipar keretei között folynak. A minőség forradalmához pedig egy újkonzervatív oktatási reformon keresztül vezet az út (*Németh, 1940. 5–10*).

Németh Kert-Magyarország koncepciójában az aktuális magyar viszonyok átalakítását a fiatalok nevelésével akarta megkezdeni. A huszadik életévet betöltöttek számára kötelező, másfél éves katonai képzést kívánta egybekötni egy szellemi átképzéssel. A Kert-Magyarország gondolat két célt tűzött maga elé: megőrizni az ország agrárjelleget, közép-pontba helyezve a vidéket, a kisparaszti birtokon történő termelést, másrészt végrehajtani egy általános művelődési reformot, amelyet egyébként, többségében a hivatalos oktatáspolitikai is napirenden tartott.

Németh szerint a katonai képzéssel párhuzamosan folytatott elméleti képzés keretein belül, ebben a sajátos munkaiskolában a fiataloknak megtaníthatók a minőségi termeléshez szükséges alapelvek (fegyelem, jogok és kötelezettségek). Ezzel az új tudással lehetségessé válik a tömegtermelésről a minőségi termelésre való éttérés. A szellemi képzés keretein belül szakkörökkel és versenyekkel kell a fiatalok érdeklődését felkelteni. Kutatni kell a tehetséges fiatalok után, ki kell őket válogatni, és külön támogatni a fejlődésüket. A képzésbe be kell vonni a munkanélkülieket, például a mérnököket, akiknek szaktudását a pedagógia jól tudja hasz-

nosítani (*Németh*, 1940. 133–135). Reformtervezetében az új ember képzésének a következő pedagógiai fokozatai voltak: az egyetemek, a műhelymunkával egybekötött szakképzés és a középiskolák. Kollégiumoknak kell segíteni a fiatalok tanulását és a tehetséggondozást, különösen a vidéki paraszti származású gyerekek estében. A tananyagnak a nemzet önismertét kell leképeznie, kitüntetett szerepet kell, hogy kapjon a magyar nyelv és irodalom, a földrajz és a történelem. A természettudományos képzés fontosságát ugyanakkor egyenrangúnak tartotta a humán tudományokéval (*Németh*, 1940. 160).

Németh László óvakodott a politikai állásfoglalásoktól, de nem kerülhette meg a szomszédos népekkel való együttélés, a határon túli magyarság kérdését. A közép-európaiság kapcsán a Kárpát-medence lakóinak összefogását, az itt lakók konföderációját a „tejtestvériségének” elvének megvalósítását javasolta. Az 1935-ös *Magyarság és Európa* című munkájában azt ajánlotta, hogy egymás kultúrájának a kölcsönös megismerésére és a másoknak való példamutatásra kell törekedni (*Németh*, 1935; 1939; 1940/1989).

*Összegzés: a „harmadik út”, mint a nemzet
megmentésének eszköze*

Németh László orvosként, íróként, pedagógusként a gyógyulás és a gyógyítás receptjét kívánta adni országának (*Monostori*, 2010. 93–99). Nemcsak elméletben adatott ez meg neki, hanem rövid időre (1946-ban), a hódmezővásárhelyi gimnáziumban, a gyakorlatban is kipróbálhatta magát. Viszsaemlékezve pályájára, úgy vélte, a pedagógia területe volt a legalkalmasabb arra, hogy küldetését megvalósítsa. Bár pedagógiai kísérlete csak rövid ideig tartott, szellemi öröksége

ma is számos aktualitást tartalmaz. Németh reformjavaslatait a korabeli pedagógia kevésbé méltatta figyelemre, de a politikai közbeszédbe mindenképpen sikerült beleszólnia.

Az írói érzékenység és fantázia Némethet az ideák világába vitte. Az általa megálmodott és tervezett „harmadik utas Magyarország” utópia maradt. A harmadik út víziója a valóság elképzelt transzformálása, amit nem mindig (Magyarországon alig) követett a valóságos gyakorlat. A német nyelvterületen az életreformereknek gyakrabban és hatékonyabban sikerült törekvő cselekvési mintákat a valóságban is életre kelteni, míg nálunk inkább csak az elméletek szintjén maradtak a harmadik utas modellek.

Németh számos kortársához hasonlóan a nevelés segítségével kívánta megmenteni a magyarságot. A pedagógiához, a tanításhoz való odafordulást erősítette, feltehetőleg kikényszerítette a fokozódó háborús veszély. A hazáért és a nemzeti kultúráért érzett erkölcsi felelősségvállalás hajtóereje volt a kiutkeresésnek. Ebben a küzdelemben lett magyar szellemi elit nagy vitájának, a népi-urbánus vitának a meghatározó figurája. Úgy kívánta vázolni a magyar utat, hogy megpróbálta a magyar polgárosodás lehetséges formáját elhelyezni Európa térképén, az európai fejlődésben. Érzekelte a sajátos közép-európai lét ellentmondásait, a magyar történelem Trianon okozta traumáit. Gondolkodása magán viselte a tipikus értelmiségi mentalitás számos jegyét, az idealizmust, az alkotó ember érzékenységét, érzelmességét, hiúságát. De a korszak szellemi életének lenyomataként, Németh gondolkodásában is jelen volt a faji gondolat, a zsidókérdés.

Németh László folyamatosan publikálta reformgondolatait, ezzel a szellemi önvédelem sajátos formáját gyakorolta, szellemi forradalmat vívott. Belülről kritizálta a Horthy-korszak politikáját. Elismert íróként megtehetette azt, hogy a szűk körű értelmiségi vitákban megnyilatkozzon. A humanista író

nem jelentett valóságos veszélyt a hivatalos politikára. Számos reflexiójával kiegészítette, továbblépésre ösztökélte a döntéshozókat. Írásaiban kifejezte a nép, a nemzet iránt érzett felelősségtudatát. A lehetséges kereteken belül belső vitára ösztökélte honfitársait. A magyar útról folytatott népi és urbánus szellemi csatározásban gazdagodott a paletta: a Németh által rajzolt sajátos középút vázlatával, a Kert-Magyarország illúziójával lehetett és kellett vitázni.

Németh a magyar politika által elhibázott úttal szemben egy autentikus, magyar fejlődési modellt kívánt találni. A magyar népet akarta felemelni. A parasztságban látta azt a romlatlan, tiszta erőt, amely képes a magyarság jövőjét képviselni. Megfelelő műveltséggel a parasztság képes polgárosodni, és a nemzet vezető erejévé válni. A Németh László által kidolgozott Kert-Magyarország reformja több, mint egy oktatási vagy agrárreform, a kettőt egy komplex társadalmi reform lehetséges vázlatává gyúrta össze. A földkérdés és az oktatás kérdésének a rendezését a hivatalos politika is napirenden tartotta, sőt a különböző politikai csoportosulások, pártok is éltek az alternatívák kidolgozásával, ezek befolyásolásában kétségtelenül szerepe volt Németh gondolatainak. Programjának hitelességét és erejét adja szilárd humanizmusa és rendületlen jövőbe vetett hite. A nevelés egy olyan eszköz, amely az egyén személyiségfejlesztésével képes a társadalmi problémákat megoldani, az egyénen keresztül megvalósulhat a közösség, a társadalom jobbá tétele. Németh bízott abban, hogy a földi Éden békés eszközökkel, erőszak (forradalom) nélkül megvalósítható, a kapitalizmus okozta elhajlásokat elkerülők, a neveléssel a nemzet megmenthető.

Irodalom

- Berend T. Iván. (1983): *Válságos évtizedek. Közép- és Kelet- Európa a két világháború között*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Farkas, R. (1990): Zur Geschichte der Gartenbewegung im deutschsprachigen Raum. *Berichte der Bayrischen Akademie für Naturschutz und Landschaftspflege*, 23. 133–143.
[URL: http://www.zobodat.at/pdf/Ber-Bayer-Akad-f-Natursch-u-Landschaftspf_23_0133-0143.pdf] Letöltés ideje: 2016. október 1.
- Gombos Gyula (1990): *A harmadik út*. Püski Kiadó, Budapest.
- Jóboru Magdolna (1972): *A köznevelés a Horthy-korszakban*. Kossuth Tankönyvkiadó, Budapest.
- Krabbe, W. R. (1974): *Gesellschaftsreform durch Lebensreform*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- Krebs, D. és Reulecke, J. (1998, szerk.): *Handbuch der deutschen Reformbewegungen, 1880–1933*. Peter Hammer Verlag, Wuppertal.
- Laczkó Miklós (1976): A politikai ideológia irányzatai. Sajtó, közoktatás, társadalomtudomány és művészet az ellenforradalmi korszakban. In Ránki György (szerk.): *Magyarország története*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 811–819.
- Mészáros István, Németh András és Pukánszky Béla (2001): *Bevezetés a pedagógiai és az iskoláztatás történetébe*. Osiris Kiadó, Budapest. 191–245.
- Monostori Imre (2010): A Németh László-i gondolkodás érvényességéről. *Hitel*, 22. 4. 93–99.
- Monostori Imre (2016): Németh László életrajz. Digitális Irodalmi Akadémia. PIM, Budapest. Online [URL: <https://pim.hu/hu/dia/dia-tagjai/nemeth-laszlo#eletrajz>] Letöltés ideje: 2016. október 1.
- Monostori Imre (2011): Németh László „organizátori” szerepei és a Tanú. *Irodalomismeret*, 21. 1. Online
[URL: http://www.irodalomismeret.hu/files/2011_1/tanulmany/monostori_imre.pdf] Letöltés ideje: 2016. október 1.
- N. Horváth Béla (2007): A népies-urbánus vitáról. In Szegedy-Maszák Mihály és Veres András (szerk.): *A magyar irodalom története III*. Gondolat Kiadó, Budapest, 245–262.
- Németh András (2002, szerk.): *Reformpedagógia-történeti tanulmányok*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Németh András (2005): Reformpedagógia és életreform. *Iskolakultúra*, 15. 2. 3–4.
- Németh András (2006): Die

- Lebensreform und ihre pädagogische Rezeption in Ungarn: Lebensreform und Bildungsreform. In Skiera, Ehrenhard, Németh András és Mikonya György (szerk.): *Reformpädagogik und Lebensreform in Mitteleuropa – Ursprünge, Ausprägung und Richtungen, landspezifische Entwicklungstendenzen*. Gondolat Kiadó, Budapest. 58–89.
- Németh András (2014): Életreform kommunák és a reformpedagógia – recepciós folyamatok a 20. század első felében. In Németh András, Pukánszky Béla és Pirka Veronika (szerk.): *Továbbélő utópiák – reformpedagógia és életreform a 20. század első felében*. Gondolat Kiadó, Budapest. 22–60.
- Németh László (1965): *Negyven év. Tájékoztató pályámról és munkásságomról*. Online. MEK. OSZK, Budapest. <http://mek.oszk.hu/01000/01012/01012.htm> Letöltés: 2016. december 01
- Németh László (1940): *A minőség forradalma*. Magyar Élet Mozgalom, Budapest.
- Németh László (1989): *Sorskérdések*. Magvető Kiadó, Budapest.
- Oelkers, Jürgen (1992): *Reformpädagogik – eine kritische Dogmengeschichte*. Weinheim-München.
- Romsics Ignác (1999): *Magyarország története a XX. században*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Skiera, Ehrenhard (2004): Az életreform-mozgalmak és a reformpedagógia. *Iskolakultúra*, 14. 4. 32–43. Skiera, Ehrenhard (2006): Über den Zusammenhang von Lebensreform und Reformpädagogik. In Skiera, Ehrenhard, Németh András és Mikonya György (szerk.): *Reformpädagogik und Lebensreform in Mitteleuropa – Ursprünge, Ausprägung und Richtungen, landspezifische Entwicklungstendenzen*. Gondolat Kiadó, Budapest. 22–48.
- Szabó Dezső (1919): *Az elsodort falu*. Táltos Kiadó, Budapest.
- Szekfű Gyula (1934/1989): *Három nemzetek és ami utána következik*. Maccenas, Debrecen.
- Szőke Domonkos (1994a): *Nemzet, középosztály, reform*. Csokonai Kiadó, Debrecen.
- Szőke Domonkos (1994b): *Modernizáció és/vagy népiség? Kérdések a 30-as évekből*. Ethnica, Debrecen.
- Szőke Domonkos (2002): *Szellem és politika. Elemzések és elméletek a két világháború közötti Magyarország történelméről*. Ethnica, Debrecen.

- Tóbiás Áron (2001): Édenkert-teremtő álmok. Németh László reál-utópiái. *Ökotáj*, **20**. 27–28. [URL: <http://www.okotaj.hu/szamok/27-28/auton2.html>] Letöltés ideje: 2016.október 01.
- Vincze Beatrix (2010): Harmadikutas kiütkeresési kísérletek a két világháború közötti Magyarországon. Szabó Dezső: „Az elsodort falu” és Németh László:” A minőség forradalma. (2010) In Kozma Tamás és Perjés István (szerk.): *Új kutatások a neveléstudományokban. 2009*. Aula Kiadó, Budapest. 297–310.
- Vincze Beatrix (2012): Reformpädagogik und Erziehung der Nation zwischen den zwei Weltkriegen in Ungarn. *Theorie und Praxis von Pädagogik*, **3**. 2. 29–39.

BALOG BEÁTA

**Életreformelemek megjelenése
az 1920–1930-as években
a *Magyar Lányok* című folyóiratban**

Bevezetés

A magyar sajtó 20. századi történetében a nők számára íródott lapok egyre nagyobb jelentőséget kaptak. A felvilágosodás korától Európa-szerte egyre hangsúlyosabbá kezdett válni a lányok nevelése-oktatása, a nőkérdés, a nőmozgalom. Az egyes lapok szerkesztői megcélozták a női nemet mint külön olvasóközönséget. Európát tekintve a 18. és a 19. század fordulóján jelentősen átalakultak, a női újságok törekedtek arra, hogy könnyebben elérhetőek legyenek a társadalom egyre szélesebb rétegei számára. Ezt úgy érték el, hogy bővítették tematikájukat: a politikától kezdve a divaton át a gasztronómiáig igen színes volt a közölt témák palettája.¹ Hazánkban a 19. század végétől emelkedett a nőknek szánt magazinok száma, mára pedig tucatjával állnak a nők, a fiatal lányok rendelkezésére.

A magyar női lapok számos tényezőt tükröznek a társadalom nőkkel szemben támasztott követelményeiből (*Kádár,*

¹ A női lapok történetéről, nemzetközi kitekintésekről lásd bővebben Kéri Katalin (1997): *Női lapok a 18–19. század Európájában. Világtörténet*, 19. 74–78. [URL: <http://kerikata.hu/publikaciok/text/noilap.htm>] Letöltés ideje: 2016 szeptember 8.

2002), az adott korszak jellegzetességeiből. Ezt figyelembe véve jelen tanulmány keretei között azt kívánom vizsgálni, hogy az életreform-mozgalom, mint a természethez való visszavágyódás, az egészséges életmódot hangsúlyozó, az individuumba koncentráló, a gépiesítés, tömegesítés elől menekülni akarók reformja, reform-megnyilvánulásai hogyan jelennek meg egy felnőtt lét küszöbén álló fiatal lánygenerációnak szánt folyóiratban, a *Magyar Lányok*ban az első világháború utáni nehéz gazdasági-társadalmi időszakban. Milyen motívumokat hangsúlyoz, mit emel ki az újság az életreform-mozgalomból a serdülő lányoknak a mozgalom kezdete, kibontakozása utáni években.

Kutatási kérdéseimhez Németh András (2005) megállapításai szolgáltak támpontul: „*A kibontakozó társadalmi reformmozgalmak [...] nagy áramlata inkább az egyénben, annak mentalitásában, világfelfogásában bekövetkező gyökeres átalakulás árán, az emberi élet reformja útján kívánja az elengedhetetlen változásokat elérni. A szűkebb értelemben vett életreform a társadalmi mozgalmaknak erre a típusára vonatkozik. Ezek közös jellemzője, hogy a társadalom jövője szempontjából kívánatosnak tartott egzisztenciális változásokat, a »természethez való visszatérés« és a »természetes életmód« segítségével, az egyéni életvitel, az étkezés, a lakóhelyi környezet, az egészség megőrzésének reformja útján kívánták megvalósítani*” (Németh, 2005. 38). Abból a feltételezésből indultam ki, hogy a *Magyar Lányok* tükrözi a két világháború közötti jellegzetes, az egyént megcélzó, „új út” keresését, az életreform-mozgalom sajátosságait, a fiatal lányok nevelésében a 20-as években megjelenő reformgondolatokat.

Magyar Lányok

A FOLYÓIRATRÓL

A *Magyar Lányok* egy rendkívül népszerű lap volt, amely 1894-től 1944-ig jelent meg, kezdetben havonta kétszer (minden hó 1-én és 15-én), majd 1922-től havonta háromszor (minden hó 1-én, 10-én és 20-án). Mondhatjuk, hogy a folyóirat a maga korában hiánypótló volt abban a tekintetben, hogy kifejezetten fiatal, serdülő lányoknak íródott, mely az általános műveltség kiszélesítése, a szórakoztatás mellett praktikus, a mindennapi élethez hasznos tanácsokat, gyakorlatokat kínált számukra, akár a saját pályaválasztásukat tekintve, akár a jövődóbeli családjuk megfelelő gondoskodására felkészítést tekintve. A századforduló tájékán voltak más nőknek szánt igen színvonalas lapok, mint például a *Nemzeti Nőnevelés* (1880–1919), viszont ez kevésbé a hétköznapi felkészítő technikákkal vértette fel női olvasót, mint inkább a nők, leányok neveléséhez kívánt segítséget nyújtani nevelési, oktatási, tudományos témájú tanulmányokkal. Több női egyesület, nőszerkezet is adott ki rendszeresen vagy időszakosan újságot országosan vagy regionálisan (például az 1906–1907 között megjelenő Feminista Egyesület értesítője), melyek témáikat tekintve nagyrészt társadalmi-politikai aspektusból közelítették meg a lapokban megjelenő írásokat, kevésbé szórakoztató céllal. A *Magyar Lányok*hoz több szempontból is hasonló célkitűzéssel (például anyaságra való felkészítés, szépirodalom közlése) működött *A Nő és a Társadalom* című folyóirat (1907–1913), azonban a feminista nőmozgalom hivatalos lapjának volt tekinthető, tehát nem mindig a „csendes” hírközlés volt jelen, hanem az erőteljesebb emancipáció, női választójog, női

szerepek értelmezése különböző területeken is igen hangsúlyosnak bizonyultak.²

A *Magyar Lányok* igen hosszú életű folyóirat volt, 50 évig kínált cikkeket az olvasóközönségnek. E képes lap az úri középosztály fiatal, serdülő lányai számára létezett (*Kádár*, 2013), és közvetlen, olvasmányos formában látta el tanácsokkal a férjhez menés előtt álló hölgyeket többek között a háztartással, illemmel, szívügyekkel, testápolással, divattal kapcsolatos kérdésekben is, mintegy életre való felkészítés gyanánt (*Pintér és Török*, 2000). Az újság szerkesztője az általam áttekinteni kívánt években Tutsek Anna író, szerkesztő volt, aki az önálló karrierrel rendelkező nők egyike közé tartozott a 20. század első felében, és aki elsősorban a konzervatív polgári közösség körében volt népszerű.

A *Magyar Lányok* állandó rovatai közt szerepeltek: regények, elbeszélések, színdarabok, mondák, mint például folytatásokban közölt szentimentális leányregények olykor szívszorító, olykor mulatságos „léleknemesbítő” történetei; Versek; Ismeretterjesztő közlemények, művészet, irodalom, krónika és háztartás, ezeken belül gyakorlati tanácsok a leendő háziasszonyok számára, kertészkedési útmutatások, receptek és konyhai tippek, divat és szépségápolás, kézimunkaötletek, szórakoztató tudományos ismeretterjesztő írások, képrejtvények, reklámok, hirdetések, a szerkesztő postája; illetve állandó rovatokhoz sorolható a Képek, vagyis a képjegyzék, forrásmegjelölés.

² A *Nő és Társadalom* című folyóiratról és tartalmáról részletesebben lásd Kereszty Orsolya (2011): „A Nő és a Társadalom” a nők művelődéséért (1907–1913). Magyar Tudományos Intézet, Budapest

[URL: http://www.keresztyorsolya.com/sites/default/files/no_es_a_tars_keresztyorsolya.pdf] Letöltés ideje: 2016. december 20.

A lap rovatai közül a szerkesztői üzenetek száma kiemelkedően magas volt, 1924-ben az írások több mint 60%-át tették ki (lásd *Pintér és Török*, 2000. 2. táblázat). Ez alapján megállapítható, hogy a fiatal hölgyek igen közvetlen kapcsolatot ápoltak a szerkesztővel, aki mindig személyre szabottan válaszolt minden beérkező levélre. Olyan fontos értékeket állított fókuszba az újság, mint a becsületesség, szorgalom, hazaszeretet, természet és Isten szeretete. Mindez megjelenik, beépül az egyes számokban megjelenő elbeszélésekbe, regényekbe, mesékbe, versekbe, ismeretterjesztő közleményekbe egyaránt.

A FOLYÓIRAT-ELEMZÉS SZEMPONTJAI

Részkutatásom fókuszában az 1920–1930-as években, az újság *Ismeretterjesztő közlemények, művészet, irodalom, krónika és háztartás* című rovatában megjelenő gyakorlati tanácsok, a divat és szépségápolás, a szórakoztató tudományos ismeretterjesztő írások állnak. A rovatok írásaiban vizsgálom, mennyire vannak jelen az életreformelemek, továbbá a gyakorlatiasságra való törekvést, vannak-e külföldi utalások, hivatkozások a folyóiratban. A dokumentumelemzés módszerével vizsgálom a budapesti Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeumban (OPKM) által elérhető, a témához szükséges irodamat.³ A dokumentumelemzéssel adatok összegyűjtésére, az explicit módon megjelenő tartalmak mennyiségi, mi-

³ Az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum történetéről bővebben lásd: Droppánné Debreczeni Éva (2003): *Az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum története 1. 1877–1933*. OPKM, Budapest; Droppánné Debreczeni Éva (2010): *Az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum története 2. 1958–1990*. OFI-OPKM, Budapest.

nősségi vizsgálatára, következtetések levonására van lehetőségünk (Szabolcs, 2004).

A kiemelt időintervallumban közvetlen hatása érződik az I. világháborúnak. A lap írásai tükröződik vissza e szörnyű esemény kiváltotta traumát, és az útkeresést a feszültség oldására, a háborúból való kilábalás lehetőségét. Képet kapunk arról, hogy az I. világháború utáni életreformelemek, miként jelennek meg az újságban. Az érdeklődés középpontjába a nemzet kerül: „*A húszas évektől kezdődően a korábbi időszak társadalom- és emberformáló hevületét felváltották a szintetizáló, megőrző, a változatlant, az abszolútumot kereső törekvések. Ezzel párhuzamosan megváltozik majd a népi kultúra [...] szerepe is [...] A vizsgálódás tárgyát egyre inkább a nemzeti sajátosságok, a magyar lelkiség vizsgálata adta*” (Németh, 2013. 49).

A dokumentumokat illető csoportosítási szempontjait figyelembe véve, az általam vizsgált folyóirat a hivatalos dokumentumok közé sorolható, melynek címzettjei a „különböző körű nyilvánosság” soraiból kerülnek ki (Nádasi Mária, 2011). A vizsgált rovat közleményeit olvasva nyolc főbb téma kiemelését találtam fontosnak a kutatás kérdéseit fókuszba helyezve, melyek az adott időszakban végig megjelentek a folyóirat egyes számaiban: 1. Étkészési reform; 2. Ruhaviselet; 3. Mozgás; 4. Az otthon kultúrája; 5. Kertészkedés, növénytermesztés; 6. A közösségi ember; 7. Társadalom és család. Közös vonásként kiemelhető, még 5-10 év eltelte után is erősen érezhető az I. világháború hatása. Szinte minden szerző kiemeli az elszegényedést, a spórolás szükségességét.

ÉTKEZÉSI REFORM

A 20. század elején kibontakozó életreform-mozgalom alapja a hétköznapi életet kellemessé, egészségessé, természetessé tevő megnyilvánulásai, melyek szerves részét képezi a vegetáriánus étkezés, biogazdálkodás és a reformkonyha (*Németh és Pirka*, 2013). A reformkonyha alapja, hogy étkezzünk változatosan, ne ragadjunk le kizárólag néhány ételnél, ismerkedjünk meg minél több ízzel. A szerkesztő, Tutsek Anna a lehetőségekhez képest igyekezett minél több olcsó ételt kínálni az olvasónak a minden számban közölt *Katóka a konyhában* című rovattal. A reformkonyhára jellemző elkészítési módok és hozzávalók (például az éghajlatunkon őshonos gabonák, zöldségek, gyümölcsök, magvak, fűszer- és gyógynövények preferálása – *Szente-Kálmán*, Sine anno) nem jelennek meg a receptekben. A hagyományos, addig megszokott eljárások érvényesültek a gasztronómiában, mint például a tejtermékek használata, amely a reformkonyha szerint nem kedvező az emberi szervezet számára – a nagyüzemi állattartásban jelen lévő mérgeanyag-felhalmozódás miatt (*Szente-Kálmán*, Sine anno).

A *Katóka a konyhában* című rész recepteket közöl a fiatal olvasók számára egy Katóka nevű lány történeteinek keretében, akit nagymamája tanít a konyhaművészet rejtjelmeinek felfedezésére és elsajátítására. Rendkívül hasznos része ez a rovatnak, mivel egyszerűen, érthetően ír le számos receptet a fiatal lányok számára, amelyeket ma is elkészíthetünk. Például az 1920. január 15-i számban Katóka a barátainak sorol fel ünnepi (karácsonyi, szilveszteri) ételt, receptet, melyből az olvasó az adott időszakban, de még ma is meríthet ötleteket (*Tutsek*, 1920. 22–23). A receptek nem a vegetarianizmust

hirdetik, viszont a természetes életmódot támogatják a magyar konyhán belül.

E rovat recepteit olvasva megállapíthatjuk, hogy Katóka sokszor kiemeli, hogy olcsó ételek elkészítése az optimális a háború okozta nehéz, szűkölködő körülmények között, például: „[...] *A mai viszonyok között változatosan csak a milliomosok főzhetnek. Nekünk meg kell elégednünk, ha levest, főtt húst és gyúrt tésztaét ehetünk*” (Tutsek, 1921. 357–358). Ezért volt, hogy Katóka olyan recepteket is közölt, amiket „jobb időkben”, jobb megélhetési viszonyok között lehet majd elkészíteni (például felsál szeletek borral, fehérpecsenye sárgarépával töltve, porhanyó tészta csokoládé töltelékkel), inspirálva ezzel az olvasóközönséget a remény éltetésére a „jobb idők” elérését illetően.

RUHAVISELET

Az életreform szerint a ruhaviseletben a legjobb, legtermészetesebb megoldás a mozgást nem korlátozó természetes ruházat használata, úgyis, mint a lenge, kényelmes, sportos öltözet és cipőviselet (Németh és Pirka, 2013). A mozgást könnyen biztosító és egyben morális védelmet hangsúlyozó hosszú szoknya preferálása is idetartozhat. A vizsgált időszakban, a 20. század első felében a hosszú szoknya volt a „nagylányság” ismertetőjele, miszerint tizenkettedik év felé nőni kezdett a szoknya, tizennyolcadik évre már elérte a földet, s ehhez különböző jogok és kötelességek járultak, mint például udvarlók fogadása, színházba járás este is, szombat este táncórák rendezése a vasárnap kora délután helyett, portörítés, tortakeverés és így tovább. „*Ez volt régen – mondja 1926-ban Benedek Rózsi –, de az utóbbi időben nem lehet megállapítani, hogy ki a kislány, ki a nagylány, mert mindenki rövid szoknyába és rövid hajjal jár, mindenki fiatal akar maradni!*”

(Benedek, 1926. 426–427). Ennek oka lehet, hogy a nagyleánynak már sokat kell dolgoznia anyja mellett, apja helyett a háború okozta nehézségek miatt. Az I. világháborúban nők tömege kényszerült a kenyérkereső szerepet betölteni, hátszínre bízósítani a fronton harcoló férfiaknak, például betanított munkásként, ápolónőként, tanítónőként, bankárként egyaránt, ami pedig hozzájárult a hagyományos, otthon a tűzhely mellett lévő és gyermekeket nevelő női szerep lassú átalakulásához.⁴ A szabad mozgást korlátozó ruhanemű elvetéseként a fűző ignorálása is kiemelendő reformgondolat. Emellett a szörme hordásának kritikus megítélése és ezzel összefüggésben az állatvédelem fontosságának hangsúlyozása is megjelenik a folyóiratban (*Sine nomine*, 1920. 10–11).

A divat témánál is a takarékoskodás, a nagylábon élés elvetése és a fanatikus divatkövetés több helyen, valamiféle ironikus, gúnyos megítélése jelenik meg. Egy helyen olvashatjuk: „[...] Míg azelőtt, a középúton, szerényebb háztartásokban is minden szezon pontosan szerepelt a maga toilet-bugdettjével: most ezt az évenként négyszer szereplő budget-et törölte a háborús évek keze, s a cipésznek, szabónőnek, a kalaposnak, a kesztyűsnek szóló kiadás nem a divat, hanem az elkerülhetetlen szükség szerint igazodik, s sok helyen még jó, hogy igazodhat [...] A férfiak nem élnek-halnak annyira a divattal [...] A nőknél azonban nyugtalan éjszakákkal jár e lemondás, csatát jelent, amelyet önmagukkal meg kell vívniuk” (*Sine anno*, 1920. 126–127). A folyóirat elítéli a nagyozást, felhívja a figyelmet arra, hogy a divaton való spó-

⁴ Az „I. világháború és a nők” témában bővebben lásd Higgonet, Margaret (1987): *Behind the lines. Gender and the two world wars (Women's studies)*. Yale University Press; Pukánszky Béla (2013): *Bévezetés a nőnevelés történetébe*. Mentor(h)áló 2.0 program. TÁMOP-4.1.2.B.2-13/1-2013-0008 projekt, Szeged.

rolás minden embert, minden családot érint hazánkban, nem csak egy szűk társadalmi réteget. Ez a kollektív tudat pedig segíthetett átvészelni a nehéz időszakot.

A témába illeszkedően érdekes történeti keretek között írnak az egyes számokban például a parókáról vagy más néven vendéghajról vagy hamis hajról: XIV. Lajos, a Napkirály hozta divatba az óriási, úgynevezett alonge parókát, udvarában 48 parókakészítő mester volt, akik jobban kerestek, mint az államhivatalnokok (*Sine nomine*, 1920. 43–44). A parfümökről: azok a nők, akik az erős illatokat (például Patchoulli) kedvelik, szívtelenek és csacsák, akik pedig a gyöngé, diszkrét illatokat kedvelik (például ibolyaillat, kölnivíz), jó tulajdonságokban bővelkednek. Ezt egy francia orvos kutatása alapján állapította meg a szerző, aki a női jellem és az általa használt illatszer közötti összefüggést vizsgálta, emellett még ír történelmi személyek kedvelt illatairól is: Néro császár a rózsailleset, XIV. Lajos a narancsvirág enyhe illatát kedvelte, Napóleon pedig – az író állítása szerint – minden nap elhasznált egy üveg kölnivizet (*Sine nomine*, 1920. 60–61).

Ez a téma az egyszerűség, természetesség elvárásait tükrözi az életkori szerepeknek megfelelő öltözködés hirdetésével, ami egyrészt illik egy kis-középpolgári élethez, divatkövetéséhez, másrészt a reformtörekvések keretei között is értelmezhető a jelenségek.

MOZGÁS

A testi, lelki, szellemi lét egységének, homeosztázisának fenntartásához fontos életreform-megnyilvánulás a testápolás, testedzés, küzdősportok iránti vonzalom (*Németh és Pirka*, 2013). A folyóirat e rovatának vezetője, Dr. Kátai Gabriella az újsághoz beérkező levelekre adott választ az egyes

számokban, melyet közzé tett a következő céllal: „Nyomrodott testben nem élhet ép lélek, a rengeteg munka, amit az élet megkövetel, egészséges testet kíván. A Magyar Lányok azt szeretné, ha minden magyar kislányból erős, egészséges és szép magyar nő válnék. Azért ad utasítást nektek ahhoz, hogy hogyan gondozzátok a testet, mely a lélek lakóhelye, Isten legszebb műve és a komoly, mozgalmas emberi munka eszköze [...] A lusta ember pedig megérdemli, hogy csúnya legyen” (Kátai, 1926. 253–254). Láthatjuk, hogy e szavakban erőteljesen megjelenik a test és lélek kultúrájának összhangja, harmóniája, az ezt létre hozó naturalista, vagyis szabad testkultúra reformmozgalmi törekvése, mely „a természetes mozgás nevelő hatását és szépségét hangsúlyozta” (Németh, 2013. 27), és mely szoros összhangban van a természetes öltözet reformtörekvéseivel. Ebben a rovatban hangsúlyt kapott a természetes anyagokkal történő bőrápolás, hajápolás (például szappanos víz, dióolaj, lanolinkrém használata, hajfesték elvetése), fürdés, test egészségének megőrzése (például gerincferdülés ellen mit kell tenni), a kírándulások és a testedzés fontosságának hangsúlyozása is. Az élet védelmében sürgetik dohányzást és az alkoholt mellőző, absztinens életmódot, az egészséges életvitelt megalapozó testápolás természetes formáit, javasolják a szabad levegőn való tartózkodás fontosságát.

Bár részvétélük az olimpián már 1900 óta lehetséges volt, 1920 körül a nők intenzív sportolása még nagy újdonságnak és különködésnek számított. Az 1930-as évekre azonban már természetessé vált, amit mindenki szükségesnek is tartott. Ám még ekkor is hangsúlyozták, hogy „a sportruha levetésével, vesse le a leány a szabadságot, amivel egyenjogúsítani akarja magát a férfival, és legyen megint kedves, udvarias, jó könyvvel, kézimunkával a kezében” (Sine nomine, 1930. 566). Az egyenlőség, a női nem emancipációja tehát lassan haladt előre az élet különböző területein.

A lakberendezést illetően az olvasott cikkek alapján az egyszerűségre, természetességre és visszafogottságra való törekvés volt a jellemző. Jó példa erre Benedek Rózsi több cikke is, aki állandó szerzője a folyóiratnak. Leírja egy korabeli leányszoba ideális kinézetét. Utal rá, hogy a háború előtt még sok bútor volt elérhető, de a háború után már a legegyszerűbb szobaberendezés is egy vagyonba került. De hozzáteszi, hogy „*a szükség sok mindenre megtanított bennünket és néha szinte magunk is meglepődünk, hogy milyen ügyesek, praktikusak, találmányosok lettünk. Mire van ma szükség és mit lehet beszerezni, megcsinálni? Nyitott könyvespolc, íróasztal, aki sokat ír, vagy aki nem, annak egy kis asztalka, amire ráfér egy virágcserep, néhány szék, egy-két karosszék, a falon néhány »reprodukciónak« és sok virág legyen a lakásban»* (Benedek, 1923. 151–152). Mondhatjuk, hogy mindez jól rímél Morris⁵ gondolataival, aki szerint a művészetnek egyformán szépnek és hasznosnak kell lennie (Morris, idézi: Németh, 2013. 15).

A folyóirat az egyszerű, a természet adta virágokkal díszített, esztétikus terítésre is nagy hangsúlyt fektetett. Ezzel a témával a középosztálybeli lányok családi életre való felkészítéséhez kívánt hozzájárulni. 1926-ban a Katholikus Háziasszonyok Országos Szövetsége terített asztal művészetével kapcsolatos kiállításának ismertetése látott napvilágot. A bemutatón öt asztalon különböző ünnepélyes alkalmak terítékei jelentek meg: esküvő, 25. házassági évforduló (ezüstlakodalom), Mikulás, fiatal leány vendégeket fogad, magyaros

⁵ A világhírű Arts and Crafts mozgalom vezetőjéről részletesebben lásd Németh András és Pirka Veronika (2013, szerk.): *Az életreform és reformpedagógia – recepció és intézményesítési folyamatok a 20. század első felében*. Gondolat Kiadó, Budapest.

vacsora. Még ha ezt nem is lehetett ugyanígy kivitelezni otthon, ezzel kívánták a lányokat motiválni, hogy törekedjenek a minél szebb, csinosabb otthon megteremtésére a lehetőségekhez képest: „*Tavasztól késő őszig az erdő-mező ingyen adja az asztal legváltozatosabb, legszebb díszét. Igyekeznünk kell élet-színvonalunk süllyedése ellen küzdeni, mert nem csak az a lényeg, mit eszünk, hanem, hogy hogyan*” (Sine nomine, 1923. 501–502). E reformgondolatok mögött a gazdasági szükségszerűségből fakadó egyszerűség, takarékoság elve állt, amely a kényszerből vitte el a magyar lányokat a természetes megoldásokhoz.

KERTÉSZKEDÉS, NÖVÉNYTERMESZTÉS

A növénytermesztés, kertészkedés a természet, a falu, a földművelés fontosságát, a természethez való visszatérés szándékát tükrözi, a falusi élet preferálását. Konkrét növények nevelésének, sajátosságainak bemutatása minden egyes számban megjelenő téma, ilyen például a különböző gyümölcsfák, szobanövények gondozása. Egy helyen olvashatjuk, hogy „*keves virág díszíti a budapesti házak ablakait, pedig néhány évvel azelőtt nem így volt. Ma már igazán nincs virágkultusz Budapesten*” (Számadó, 1921. 376–378). Ugyanez a szerző a művirágot kritizálja: „*Ezt a szörnyűséges divatot kedvelik nálunk*” (Számadó, 1921. 376–378). Ennek okát is latolgatja: „*Igen kevesen próbálkoznak meg az élvezettel, hogy otthonukban virágot neveljenek*” (Számadó, 1921. 376–378). Az otthon díszítésének mellőzése szintén egy következménye lehet a háború okozta szürkeségnek, hiszen a mindennapi megélhetés küzdelmei között, a háború után közvetlenül, csak kevesen tudtak gondot fordítani az élet apró örömeinek megelégsére.

A növénytermesztés és a gyermeknevelés, gyermekgondozás között sok esetben párhuzamot vonnak az egyes cik-

kek szerzői. Egy névtelen szerző, aki a szobanövények gondozásáról ír, megfogalmazza, hogy „*a növény olyan, mint a kis gyermek. Mindenik szép, kedves, de életre való csak az, amelyik kellő gondos ápolásban részesül, szeretettel less fölnevelve, vagy amelyiket a természet maga edzett meg*” (Kardos, 1921. 142–143). Tehát ápolást, figyelmet, szeretetet kér a növény is. A művirág kritizálója, Számadó János is megfogalmazza, hogy „*a virág olyan – mint a gyermek. [...] Aki állandó együttlétben szemlélheti a gyermek életét s láthatja gyenge lelkének fejlődéseit, csak az az ember tudja a gyereket igazán szeretni*” (Számadó, 1921. 376–378). A gyermek-növény metafora esetében a hangsúly a nevelésen, gondozáson van. A növekedés attól a személytől függ, aki a nevelést végzi, és fontos, hogy a növekedéshez szükséges feltételek rendelkezésre álljanak (Vámos, 2001). Ez fontos utalás, jelkép lehet a folyóiratot olvasó leányoknak, egyrészt az iskolai nevelődést illetően, másrészt, mint leendő anyák számára, akiknek útmutatásul a növénynevelésen keresztül mutatják be a nevelés meghatározó lényegét. Talán ez a terület, ami leginkább tanúskodik a reforméletmód átvételéről, a zöld lakókörnyezet kialakítási szándékáról a közgondolkodásban.

A KÖZÖSSÉGI EMBER

E témában is a természetességet emelik ki a szerzők: „*Nem az a fontos, hogy valaki nagyszerűen tudja a köszönés, a bemutatkozás és a társas élet többi formáinak összes szabályait és azokat mindig híven kövesse, hanem a biztos fellépés, a természetes magatartás, a megfelelő hangnak mindig és mindenhol való eltalálása, és annak felismerése, hogy a legszebb külső forma sem pótolja az igazán értékes belső tartalmat*” (Benedek, 1922. 489–490). Kíváncsiskodni nem illik, mert a kíváncsi ember tapintatlan, megbízhatatlan: „*A kíváncsiságot egy kis önérzettel, akarattal*

tudásszomjja lehet átalakítani.” Például ha valakit az izgat, hogy a két szomszédja miről beszél egymással, akkor miért ne tudna inkább az iránt érdeklődni, hogy milyen jó receptet ismer, vagy hogyan lehet a francia rendhagyó igéket a legjobban megtanulni (M., 1922. 78–79). Helyesen viselkedni egy leánynak nagyon fontos: „*A fiatal lányt szeretném egy rózsához hasonlítani, mely vagy az Isten szabad ege alatt vadon, a maga természetes egyszerűségében nyílik, vagy gondozott kertekben, parkokban virul. A park rózsáit a művészet, a kultúra ápolja. A helyes viselkedés többet ér a vagyonnál [...] mellyel ajtókat és szíveket lehet könnyűszerrel kinyitni*” (Sz. Solymos, 1927. 78). 1927-től indult egy rovat *Helyes viselkedés* címmel, amiben különböző helyszíneken, alkalmakkor (otthon, villamoson, színházban, vendégségben) írják le a lányoknak, hogyan kell viselkedniük, hiszen, ahogy Sz. Soymos Bea is kiemelte, a szülői ház és az iskola formáló ereje meghatározó egy gyermek életében, szocializációjában.

Láthatjuk, hogy a tizenéves lányok helyes viselkedése korabeli normakövetést kíván, alkalmazkodva a többségi társadalom által elvárt értékekhez, nem elfogadva, mondhatni kritizálva az ettől a szabályrendszerrel eltérő leányok viselkedését. Ez inkább szocializációs, pedagógiai kérdés, és a kor társadalmi kommunikációjára utal, mintsem a szabad és természetes megnyilvánulásokat engedő reformgondolatokra.

TÁRSADALOM ÉS CSALÁD

A háború miatt az életszínvonal romlása, a középosztály elszegényedése következett be, ami azt eredményezte, hogy a lányoknak is munkába kellett állni, még a férjhezmenetel után is. Sokan betanított munkásként, sokan képzettséget, végzettséget szerezve kerestek kenyérkereseti lehetősé-

geket. A folyóirat hasábjait vizsgálva megjelenik egy téma, a tanult nő, a háztartási munkálatok ellátása mellett az intellektuális tevékenységek elsajátításának hangsúlyozása, és egyben a „magyar lelkiiségre” való buzdítás is: „*Kedves magyar lányok, ti leendő magyar anyák, segítsetek a romok felett egy új, szebb, boldogabb Magyarországot építeni. Teremtsétek meg önmagatokban az új, az öntudatos magyar leányt*” (Papp, 1921. 245–246). „*A mai nehéz viszonyokkal megküzdő asszonyoknak sokféle erény mellett logikus gondolkodásra is igen nagy szükségük van*” (Benedek, 1926, 373–374).⁶

Többször írnak a lányok pályaválasztásáról, 1925-ben egy új rovat is indul *Iskolai élet* címmel, melyben a növendékek előrehaladása, pályaválasztása is szerepet kap. Németországra is hivatkoznak, ahol nagyon jól működik a pályaválasztási tanácsadás (Benedek, 1922. 254–255). Ott tavasszal az iskolákban egész előadás-sorozatot tartanak, amelyekben az egyes foglalkozási ágakat ismertetik a hallgatóságnak, emellett személyre szabottan is segítenek. Ezt a metodológiát szeretnék Pesten is megvalósítani a szerzők, amire pár év múlva már lesz is példa: 1928-tól előadás-sorozat indul a pályaválasztással, különböző hasznos szakmák részletes ismertetésével kapcsolatosan a Veres Pálné Leánygimnázium volt is-

⁶ Jól látható, hogy az 1920-as évektől kezdődően egy újfajta személet jelent meg az életreform-törekvéseken belül, miszerint „*az életreform egyéni életmóddal kapcsolatos témáinak a népies retorika síkjára terelődése*” (Németh és Pirka, 2013) fedezhető fel. Vagyis a mozgalom ékesszólásában erőteljesebben megjelenik ettől az időszaktól kezdve a nemzeti sajátosságokra való fókuszálás, melyet erősít az Ifjúsági Vöröskereszt – többek között – „*nemzeteket elválasztó gyűlölet ellen való küzdelem*” céljával való ismertetése több számon keresztül, vagy az 1921. 27. évfolyamának 19. számától megjelenő Színház rovat, mely a magyar színészek által előadott előadások közösségben való megtekintése a „*magyar nemzeti érzést fejleszti, erősíti*” (Tutsek, 1921. 357–358).

kolatársai szövetségének közreműködésével. Szintén német mintára hivatkoznak a folyóirat szerzői, amikor a csoportos nyelvtanulásra inspirálják a magyar lányokat, az úgynevezett Kränzchen leányélet intézményével. Itt az egykorú lányok (3-4-en vagy akár 20-an is) hetente egyszer összejönnek, és tanulnak, játszanak, olvasnak, szociális munkát végeznek (például szegényeknek ruhákat varrnak), ehhez pedig a pénzt úgy gyűjtik össze, hogy például büntetést fizet mindenki, aki csak egy szót is szól az anyanyelvén idegen nyelv tanulása közben (*Benedek*, 1926. 485–486).

A folyóirat tehát buzdítja a lányokat a művelődés fontosságára, a megfelelő tudás megszerzésére, az olvasás fontosságára egyaránt: „*Ma ugyan a könyv is megdrágult, de azért mégiscsak a legolcsóbb szórakozási és az egyetlen megfizethető ajándék [...] a test és a lélek egyformán és gond nélkül kaphatja meg a táplálékát*” (*Sine, anno*, 1923. 136–138).

Buzdítja a művelődés és képzés fontosságára a gyermeknevelés területén is. A 20. századot a gyermek évszázadának óhajtották tekinteni, melyben a törvényhozás, a technika, a művészet és a tudomány a fejlődő új generáció szolgálatában állt. Ám a háború ezt a töretlen törekvést megvétózta: „*Nemcsak a felnőttek, a gyerekek is érzik a mostani súlyos időknek minden nehéz terhét [...] Annyi évig az apáért való állandó rettegés szomorú légkörében éltek [...] az anyu nem tudott vidáman játszani velük, és csak sírást, rettegést láttak maguk körül [...] a megpróbáltatások a háború végével sem szűntek meg. Gond anyót még eddig nem sikerült kiűzni a szívekből*” (*Sine anno*, 1926. 472–474).

Emiatt, ennek enyhítése végett hoztak létre játszótereket a Vöröskereszt vezetőinek és a felügyelő „játzó néniknek” közreműködésével brüsszeli mintára, ahol szakemberek (pedagógusok, szociális munkát végzők) játékdélutánokat szerveztek naponta 4 és 7 óra között, Budapesten, 12 helyszínen, 4 és 15 év közötti gyermekek számára. Ott a gyere-

kek játszottak, rendhez, fegyelemhez szoktak. „Az itt zajló játékdélutánok nagyszerű bizonyosságai annak, hogy szeretet és lelkesedés mire képes” (*Sine nomine*, 1926. 472–474). A Vöröskereszt tanfolyamot indított a játékvezetők képzésére, ahol többek között elsősegélynyújtást, pedagógiát, pszichológiát, egészségtant, gyermekdalokat, játékokat tanultak a lelkes résztvevők, majd vizsgával zárták a tanfolyamot.

A gyermeki környezet gyökeres átalakítására törekvés, a gyermekközpontú reformpedagógiai attitűd, a gyermeket nevelő, oktató személy megfelelő képzettségének hangsúlyozása emelendő ki e témánál, mint életreform-sajátosság. Ezenkívül megjelenik a „megmentés motívum”⁷ is, olyan értelemben, hogy a háború okozta „csonka családokban” felnövekvő gyermekeknek is legyen elegendő idejük, terük és lehetőségük a szabad játékra, a különböző játéktípusok gyakorlására, ha esetleg az őket egyedül nevelő édesanyának a munka mellett már nem jut elég ideje gyermekével játszani. A gyermekén túl jelen van a nemzet megmentésének a gondolata (*Németh és Pirka*, 2013; *Vincze*, 2010).

Összegzés

Az életreform-mozgalom 1890 és 1914 között kibontakozó időszakában az emberek a modernizációt kísérő válságjelenségek, az ipar, a technika gyors fejlődése, az urbanizáció

⁷ Az életreform megmentés-motívumáról bővebben lásd Pirka Veronika (2013): Az életreform megmentés-motívuma, a korszak higiéniai diskurzusa és a gyermektanulmány összefüggései a 20. század eleji magyar pedagógiai sajtóban. In Németh András és Pirka Veronika (2013, szerk.): *Az életreform és reformpedagógia – recepció és intézményesítési folyamatok a 20. század első felében*. Gondolat Kiadó, Budapest. 97–116.

előrehaladása, illetve az ezekkel járó negatív hatások elől, a nem az individuumba koncentrálnak, tömegesítő jelenségek, attitűdök elől kívántak menekülni egy természetközeli életbe, melyben az egyéni életvitel, az egészséges étkezés, a lakóhelyi környezet, az egészség megőrzésének reformja egyaránt érvényesül (Németh, 2011; Németh, Pukánszky és Pirka, 2014). Megállapíthatjuk, hogy az életreform keretei között értelmezendő természethez, egyszerűséghez való visszatérés a vizsgált cikkek alapján, a világháború utáni időszakban leginkább a háború okozta nehézségek okán kívánatos. Ahogy Ehrenhard Skiera fogalmaz: „*valamiféle gyógyulást keresnek a civilizáció által ütött sebekre*” (Skiera, idézi: Madarász, 2007). Az I. világháború hatása érzékelhető mind a cikkek tartalmában, mind a hangnemében. 1926-ban ezt írja egy szerző: „*Az utolsó tizenegy év alatt ez az egész harcoló emberiség, de különösen a legyőzött országok polgári lakosságának életszínvonala rettenetesen leromlott. A háború elején a legnagyobb takarékoság, a mindarról való lemondás, ami az élet fenntartásához nem feltétlenül szükséges, mint erény szerepelt. [...] Azután múlt az idő [...] ami kezdetben erény volt, most már kötelességgé vált, a jelszó: takarékoskodni, parancsként hangzott mindenfelé. Olyan kévéssel érje be mindenki, amilyen kévéssel csak lehet, mert az ellenség vasgyűrűje zár körül bennünket [...]*” (Benedek, 1926. 21–23).

Ám az 1920-as évek második felétől kezdődően lassan megkezdődik valamiféle optimizmus, küzdő attitűd az önsajnálattal leszámolása érdekében: „*Bizonyos, hogy a takarékosági kényszer egy nagyfokú lustaságot, nemtörődömséget is kifejlesztett az emberekből. De szilárd akarat, elhatározás, vágy kell ahhoz, hogy az életet szépen berendezzük. Ez azonban valahogy kivészett az emberekből. »Úgy, ahogyan azelőtt volt, nem lehet«, mondják némi rezignációval [...] azért meg, hogy egy kicsit jobb legyen, nem érdemes vesződni. Ez ellen a beletörődés ellen azonban a legerélyesebben kell küzdeni. Bármilyen nehéz is az élet, meg kell legalább*

próbálni valamivel ellensúlyozni, hiszen minél többet küzd, dolgozik valaki, annál nagyobb szüksége van egy kis szépségre, egy kis üdülésre, valami örömmre. [...] Akarni kell a szebbet és jobbat, vágyódnia utána, hogy amint a gazdasági viszonyok kissé javulnak, ne csak új ruha, több cipő, szebb kalap, hanem szebb otthon, magasabb életforma megteremtése lebegjen a háborús és az azt követő évek nyomorúságában felnőtt lánygeneráció szeme előtt” (Benedek, 1926. 21–23). Az ételek, receptek kínálatában is egyre többször jelenik meg, főleg az 1929–1930-as években, a „jó levelek, előételek és sülték” is, ami szintén utal arra, hogy kezdenek kilábalni a háború okozta nehézségekből.

A háború egyetlen pozitívumaként kiemelik azt, hogy *„Évről évre egyre több idegen keres fel bennünket [...] főleg Amerikából jönnek Budapestre, mert kíváncsiak arra az országra, ahonnan annyi kiváló muzsikuss, nagyszerű színdarab, szép kép, érdekes, színpompás kézimunka kerül át az óceánon” (Benedek, 1928. 444–445). Hozzátehetnénk a pozitívumokhoz azt is, hogy a nő a háború előtti „tehetetlen bábból” kötelességtudó, gondolkozó, dolgozó polgárrá vált (Kérczy, 2015). Viszont ez afféle „természetes történelmi következményként”, elkerülhetetlenül, ha úgy tetszik, kényszerből valósult meg, nem önszántukból.*

Az általam vizsgált cikkek tartalma tükrözi az életreform-mozgalmakra is jellemző tematika, az emberi élet, az egyén életének reformja útján való társadalmi változások „kikényszerítését”. Érzékelhető a szándék a természeteshez, az ősihez való visszatérésre: „menekülés a városból”, a „természetes életmód, étel, ruha” kialakításának segítségével. De fentiekben felsorolt reformjavaslatok mögött alapvetően a külső kényszer állt, a társadalmi-gazdasági-politikai helyzet hozza magával az életmódbeli változásokat, amelyek egyébként érintkeznek és találkoznak az életreform-mozgalom hasonló törekvéseivel.

Irodalom

Elsődleges források

- Benedek Rózsi (1922): Pályaválasztás. *Magyar Lányok*, **28**. 16. 254–255.
- Benedek Rózsi (1922): Az illemről. *Magyar Lányok*, **28**. 31. 489–490.
- Benedek Rózsi (1923): Leányszoba. *Magyar Lányok*, **29**. 10. 151–152.
- Benedek Rózsi (1926): Az otthon kultúrájáról. *Magyar Lányok*, **32**. 2. 21–23.
- Benedek Rózsi (1926): Kenyérkereső munka és háztartás. *Magyar Lányok*, **32**. 24. 373–374.
- Benedek Rózsi (1926): Kislány-nagyleány. *Magyar Lányok*, **32**. 27. 426–427.
- Benedek Rózsi (1926): Egyedül kell tanulni. *Magyar Lányok*, **32**. 31. 485–486.
- Benedek Rózsi (1928): Amerikai lányokról. *Magyar Lányok*, **34**. 28. 444–445.
- Kardos Árpád (1921): A szobakertészet titkaiból. *Magyar Lányok*, **27**. 9. 142–143.
- Kátai Gabriella (1926): Szépség és torna. *Magyar Lányok*, **32**. 16. 253–254.
- M. (1922): Arról, ami nem illik. *Magyar Lányok*, **18**. 5. 78–79.
- Papp Eleménné (1921): Az új magyar lány. *Magyar Lányok*, **27**. 16. 245–246.
- Sine nomine (1920): A divat áldozatai. *Magyar Lányok*, **26**. 1. 10–11.
- Sine nomine (1920): A vendéghajról. *Magyar Lányok*, **26**. 3. 43–44.
- Sine nomine (1920): Illatok. *Magyar Lányok*, **26**. 4. 60–61.
- Sine nomine (1920): Divat. *Magyar Lányok*, **26**. 8. 126–127.
- Sine nomine (1923): Terítés. *Magyar Lányok*, **29**. 32. 501–502.
- Sine nomine (1923): Olvasás fontossága. *Magyar Lányok*, **29**. 9. 136–138.
- Sine nomine (1926): Játékdélutánok. *Magyar Lányok*, **32**. 30. 472–474.
- Sine nomine (1930): Sport és lélek. *Magyar Lányok*, **36**. 36. 566.
- Számadó János (1921): Virágokról. *Magyar Lányok*, **27**. 24. 376–378.
- Sz. Solymos Bea (1927): Helyes viselkedés I. *Magyar Lányok*, **33**. 5.78.
- Tutsek Anna (1920): Katóka a konyhában. *Magyar Lányok*, **26**. 2. 22–23.
- Tutsek Anna (1921): Színház. *Magyar Lányok*, **27**. 19.
- Tutsek Anna (1921): Katóka a konyhában. *Magyar Lányok*, **27**. 23. 357–358.

Másodlagos források

- Kádár Judit (2002): „Otthonod az uradé”. Három 20. századi magyar képes hetilap nőképe. *Médiakutató*, 9. 78–94.
[URL: http://www.mediakutato.hu/cikk/2002_04_tel/07_otthonod_az_urade] Letöltés ideje: 2016. szeptember 8.
- Kádár Judit (2013): Pályaelterítés. Hogyan let Tutsek Annából lányregényíró? *Kalligram Folyóira*, 22. 1. [URL: <http://www.kalligram.eu/Kalligram/Archivum/2013/XXII.-cvf.-2013.-januar/Palyaelterites>] Letöltés ideje: 2016. augusztus 7.
- Kérczy Anna (2015): Hebrencs kisleányból kötelességtudó honleány. *Médiakutató*, 16. 2. 81–95.
[URL: http://www.mediakutato.hu/cikk/2015_02_nyar/08_magyar_lanyok.pdf 2016-08-07] Letöltés ideje: 2016. szeptember 8.
- Kéri Katalin (1997): Női lapok a 18–19. század Európájában. *Világtörténet*, 19. 74–78. [URL: <http://kerikata.hu/publikaciok/text/noilap.htm>] Letöltés ideje: 2016. szeptember 8.
- Madarász Tibor (2007): Életreform és reformpedagógia – nemzetközi törekvések magyar pedagógiai recepciója. Recenzió. *Új Pedagógiai Szemle*, 57. 9. 188–190.
Letöltés: [URL: <http://epa.oszk.hu/00000/00035/00116/>] Letöltés ideje: 2016. augusztus 7.
- Nádasi Mária (2011): Dokumentum- és tartalomelemzés. In Falus Iván, Tóth Istvánné Környei Márta, Bábosik István és mtsai (szerk.): *Bevezetés a pedagógiai kutatás módszereibe*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 263–273.
[URL: [file:///C:/Users/wd/Downloads/2011_0001_531_pedagogia%20\(2\).pdf](file:///C:/Users/wd/Downloads/2011_0001_531_pedagogia%20(2).pdf)] Letöltés ideje: 2016. augusztus 7.
- Németh András (2005): A századelő magyar életreform törekvései. *Iskolakultúra*, 15. 2. 38–51.
[URL: http://epa.oszk.hu/00000/00011/00090/pdf/iskolakultura_EPA_00011_2005_02_038-051.pdf] Letöltés ideje: 2016. szeptember 8.
- Németh András (2011): A reformpedagógia és az életreform mozgalmak kapcsolata. In Fodor Antal és mtsai (szerk.): *Perspektívák az új évezredben a táncművészetben, a táncpedagógiában és a táncutatásban*. Magyar Táncművészeti Főiskola, Budapest. 29–39.
[URL: <http://www.mtf.hu/download/1322218395.pdf>] Letöltés ideje: 2016. augusztus 7.

- Németh András (2013): Az életreform társadalmi gyökerei, irányzatai, kibontakozásának folyamatai. In Németh András és Pirka Veronika (2013, szerk.): *Az életreform és reformpedagógia – recepciós és intézményesülési folyamatok a 20. század első felében*. Gondolat Kiadó, Budapest. 11–54.
- Németh András és Pirka Veronika (2013, szerk.): *Az életreform és reformpedagógia – recepciós és intézményesülési folyamatok a 20. század első felében*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Németh András, Pukánszky Béla és Pirka Veronika (2014, szerk.): *Továbbélő utópiák – reformpedagógia és életreform a 20. század első felében*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Pintér Szilvia és Török Andrea (2000): Az Én Újságom és a Magyar Lányok című gyermekfolyóiratok az 1910-es és az 1920-as években. *Könyv és Nevelés*, 2. 4. [URL: <http://olvasas.opkm.hu/index.php?menuId=125&action=article&id=184>] Letöltés ideje: 2016. augusztus 7.
- Szabolcs Éva (2004): Tartalomelemzés. In Falus Iván (szerk.): *Bevezetés a pedagógiai kutatás módszereibe*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest. 330–341.
- Szente-Kálmán Judit (Sine anno): Mi az a reformkonyha? [URL: <http://erintesem.hu/mi-az-a-reformkonyha/>] Letöltés ideje: 2016. augusztus 7.
- Vámos Ágnes (2001): A metafora felhasználása a pedagógiai fogalmak tartalmának vizsgálatában. *Magyar Pedagógia*. 101. 1. 85–108. [URL: http://www.magyarpedagogia.hu/document/Vamos_MP1011.pdf] Letöltés ideje: 2016. augusztus 8.
- Vincze Beatrix (2010): Harmadikutas kiútkeresési kísérletek a két világháború közötti Magyarországon. Szabó Dezső: „Az elsodort falu” és Németh László:” A minőség forradalma. In Kozma Tamás és Perjés István (szerk.): *Új kutatások a neveléstudományokban. 2009*. Aula Kiadó, Budapest. 297–310.

FENYVES MÁRK – PETHŐ VILLŐ

Dienes Valéria és Bárdos Lajos misztériumjátékai

*Orkesztika és kórusmozgalom, hatások,
intézményesülési lehetőségek*

Opera, amelyben a színpadon szereplők nem énekelnek? Közönség, amely Közösség is egyben? Művészet, illetve művészetek, amelyek az ember mindennapjainak nélkülözhetetlen részeivé válnak? A 20. század elején alkotók, művészek és pedagógusok egyaránt megoldást kerestek a modern világ társadalmi válságjelenségeire. Az elidegenedés, a modernizáció és az első világháború okozta krízis megoldásaként kerestek új utakat. Az embernek meg kellett találnia az utat Istenhez, a valláshoz, a természethez és az emberi értékekhez. A lélektelennek mondott új hétköznapi embertelenségére az életreformhoz kapcsolódó mozgalmak kínáltak alternatívát. Kutatásunk a 20. század elején két művészeti ágban (mozdulat- és zeneművészet) a reformok szellemében tevékenykedő újítók törekvéseit vizsgálta.

Tanulmányunk szorosan kapcsolódik Dienes Valéria tevékenységét (a mozdulatművészeti-táncművészeti és mozdulatkulturális reformot) vizsgáló kutatáshoz és az Éneklő Ifjúság mozgalmat, azon belül a mozgalom egyik alapítója, Bárdos Lajos tevékenységét is vizsgáló kutatáshoz. Fenyves Márk a Magyar Mozdulatművészeti Társulattal (Hungarian Art of Movement Company) 2001-ben eredeti dokumentu-

mok alapján színpadra állította Dienes Valéria és a későbbi Éneklő Ifjúság szervezője, Bárdos Lajos első közös misztériumjátékát, a *Hajnalvárást*, melyet eredetileg az Új Iskola növendékei adtak elő. Ez adta az ötletet, hogy Dienes és Bárdos együttműködését vizsgáljuk, és a kutatás segítségével többet tudjunk meg a kettejük által alkotott misztériumjátékokról.¹

A kutatás forrásaiként elsősorban Dienes Valéria hagyatékából származó dokumentumok szolgáltak: Dienes szövegek, kották, orcheogramok, plakátok, meghívók, újságcikkek, tervezetek, képek és mozgóképek, valamint a Bárdos-műjegyzék voltak. A kutatás során forráselemzés és dokumentumelemzés módszerét alkalmaztuk. Vizsgálatunk során egyrészt adatokat kerestünk a Dienes-hagyatékban: a misztériumjátékok számát, pontos címét, bemutatásuk idejét, helyét és körülményeit. A kutatás későbbi szakaszában Dienes és Bárdos együttműködésének intézményi kereteit, az együttműködés hosszát és mélységét tanulmányoztuk. A kapott eredmények azonban nemcsak a misztériumjátékokról és a két művész közös munkájáról nyújtottak információkat, de új megvilágításba került az éneklő Ifjúság mozgalom is: úgy gondoljuk, hogy Dienes Valéria és Bárdos Lajos kezdeti együttműködése természetes módon formálta a Dienes által 1925-ben elindított Mozdulatkórus törekvéseket, de hathatott az első misztériumjáték bemutatása után 9 évvel, 1934-ben elindított Éneklő Ifjúság mozgalomra is.

¹ A Bárdos Lajos Társaság és Bárdos gyermekeinek közreműködésével, Dienes Gedeon segítségével az eredeti 1925-ös és 1927-es szepsztásból.

Bárdos Lajos és Dienes Valéria életútja

BÁRDOS LAJOS²

Az 1925-ben a Zeneakadémia kapuján kilépő frissen végzett zeneszerző Bárdos későbbi életútjára döntő hatást gyakorolt egykori zeneakadémiai tanára, mestere, Kodály Zoltán. Az a Kodály, aki 1925 júniusában írásában védte a zeneszerző-tanítványait,³ és az, aki – Keresztury Dezső visszaemlékezése alapján – maga szemelte ki és irányította a zenei nevelés felé a szerinte rátermetteket (*Bónis*, 1982). Bárdos egyik visszaemlékezésében is arról ír, hogy a későbbi orientálódásukat maga Kodály segítette, számára a vokális művekkel és a zeneelmélettel való foglalkozást ajánlotta (*Gábor*, 1980).

A fiatal pályakezdő Bárdosnak kezdetben mégsem volt könnyű munkát találnia. Az első hónapokban több helyütt vállalt munkát, dolgozott kottamásolóként és mozizenekari hegedűsként is. Még Isztambulba is elutazott egy állásajánlat miatt, de végül nem kapott megfelelőt. 1925 őszétől azonban már több feladat is várta: megkapta az Attila úti fiú-

² 1899–1986.

³ Bárdos egyike volt azoknak az 1925 májusában bemutatkozó fiatal zeneszerzőknek, akikről a *Neuer Pester Journal* újságírója, Diósy Béla szóló cikkében. „*Modern zene*” című cikkében a következőket írta: „A legübb Kodály tanítvány szerzeményei magukra vonják az ítéletet...” Diósy kritikájával nem is igazán a tanítványokat, hanem magát Kodályt támadta (*Eősz*, 2007a. 113–114). A fiatal zeneszerzőket és magát Kodályt ezt követően a *Budapesti Hírlapban* 1925 júniusában megjelent írásában védte meg: „[...] Ádám Jenő, Bárdos Lajos [...] az iskolai követelményeket jóval meghaladó mesterségbeli tudásra tettek szert. [...] Bárdos és Kerényi György dr. zárkózott, nehezen formálódó természetek, flaubert-i szfvósságra lesz szükségük, hogy a célt elérjék. Ha lesz erre energiájuk, el is érik” (Kodály, 1954. 28).

gimnázium énektanári és a fiúkórus karnagyi állását (1929 nyaráig), és emellett elvállalta a városmajori templom Cecília Kórusának karnagyi feladatait is (1942-ig). Ő is, mint a volt Kodály-tanítványok közül sokan, pályája elején kapcsolatba került a kórusmozgalommal, Maróti szerint Bárdos már ezekben a kezdeti években pezsgő zenei életet teremtett maga körül, és „*hozzálátott Kodály százéves tervének megvalósításához*” (Maróti, 1994. 119). A énekkarok megszervezésén túl kórusai repertoárjának kialakításán is dolgozott. Egyrészt a Zeneakadémia könyvtárából keresett megfelelő műveket – például Josquin de Pres műveit –, másrészt pedig maga is komponált új egyházi kórusdarabokat. Kodály tanítványaival már a zeneakadémiai évek alatt alaposan tanulmányoztatta a gregorián mesterek kórusműveit. Bárdos követte mestere útmutatását, és a régi zene ismeretlen emlékeinek közkinccsé tétele mellett, új, magyar hangú egyházzene létrehozása is volt a célja. Új műveit természetesen az általa vezetett kórusok mutatják be (Daróczy Bárdos, 2010).

Az 1925-ös év más szempontból is meghatározónak bizonyult Bárdos életében. Ettől az évtől datálható Dienes Valériával való több éves-évtizedes együttműködésük is, melynek köszönhetően egy régi-új színpadi és egyházi műfaj jelenik meg: a misztériumjáték. Az első közös mű, a *Hajnalvárás* 1925. december 19-én került bemutatásra egy iskolai karácsonyi ünnepségen. Nemcsak az alkotásban vesz részt Bárdos, de a bemutatókon is közreműködött a Cecília Kórust vezetve kórusvezetőként és orgonistaként.

Ez a találkozás és a misztériumjáték mint régi-új műfaj „felfedezése” szerencsésen esett egybe azzal, hogy az egyházzenei munkálkodó, az egyházi kórusokat vezető és az egyházzene megújításán fáradozó Bárdos érdeklődése egyértelműen a gregorián felé fordult. 1926-ban egy hetet töltött el a seckau-i bencés kolostorban, hogy a bencések

koráléneklését tanulmányozza. Erről később a *Magyar Kórus* lapban „Hogyan lettem szólempárti?” című cikkében is írt: *„Kezdetben volt, hogy ismertük a gregoriánt. Aztán kóták, könyvek, előadások nyomán egyre többen figyeltünk föl erre a „furcsa dologra”, – mint egyik kartársunk nevezte. Aztán jött a híre, hogy valaki kint járt Seckauban és csodákat mesél a bencések korális énekéről. Nem kellett sok nógatás: Pöschl Vilmostal és Kertész Gyulával – a Magyar Kórus szellemi ősatyáival – kimentünk mi is. Csak néhány napot tölthettünk ott, de élményt nyertünk. Megismertük az élő gregoriánnumot. És megismertük a lelkét. Hazajöttünk és tanítottuk, hirdettük a liturgia énekét, amennyire rajtunk állott”* (Bárdos, 1947. 1262).

1926-ban a seckau-i élmények mellett tanítóképző-intézeti tanári képesítést is szerzett az Apponyi Kollégiumban Sztankó Béla⁴ vezetésével (Ittész, 2009). 1928-tól kezdődően már nemcsak a fiúgimnáziumban tanít, hanem Harmat Artúr, az egyházzenei tanszak alapító vezetője hívására a Zeneakadémián is tart órákat. Bárdos először a középiskolai énektanárképző tanszakon működött, később más tárgyak tanításával is megbízták. A tantárgyak nagy részének anyagát Bárdos dolgozta ki és tanította először Magyarországon. *„Az 1920-as évek zenetanítása Magyarországon olyan volt, mintha a fizikát a legutolsó eredmények és felfedezések nélkül tanították volna. [...] Ráébredtem, hogy ki kell dolgozni egy új rendszert [...]”* (Gách). Ugyanebben az évben választják a magas szakmai színvonalat képviselő, énektanárokból, képzett énekesekből és zené-

⁴ Sztankó Béla (1866–1939), zenepedagógust és zenetörténész, énekkutatás-ügyi szakfelügyelő, az Országos Közoktatási Tanács tagja, a Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola tanára. A Magyar Pedagógiai Társaság és a Tanítóképző Intézeti Tanárok Országos Egyesületének tagja.

szekebből álló Palestrina Kórus⁵ karvezetőjévé is. A nagy oratórikus műveket – köztük Kodály *Psalmus*át is – repertoárján tartó együttest 1933-ig vezette.

A gregorián mellett nagyon fontosnak tartotta a magyar népzene kincseinek megismertetését is a közönséggel. 1929-ben látott napvilágot Kodály Zoltán előszavával a *101 magyar népdal* című kis füzetecske, melyet Karácsony Sándor és Mathia Károly közreműködésével Bárdos a magyar cserkészek részére állított össze. Maga Bárdos 13 éves korától kezdődően volt tagja a cserkészmozgalomnak. Célja a füzet összeállításával az volt, hogy a magyar népzene a cserkészmozgalmon belül megismertesse az ifjúsággal (*Ittész*, 2009).

1931-ben Bárdos és három másik egykori Kodály-tanítvány: Ádám Jenő, Kerényi György és Kertész Gyula megalapítják a Magyar Kórus Zenemű- és Lapkiadót. Mindannyian kezdő tanárok és kórusvezetők voltak, akiknek gondot okozott, hogy tanítványaik, kórusaik számára milyen műveket tanítsanak. Ekkorra már összegyűlt egy olyan, a gyakorlatban már kipróbált, régi mesterek, saját művekből, külföldről kapott, illetve könyvtárból megszerzett kórusdarabokból álló gyűjtemény, melyet érdemes lett volna kiadni, hogy más kórusvezetők is használhassák. Bárdosék először saját kiadással próbálkoztak, mely rövid idő alatt sikeres lett. Ezután alapították a kiadót és az első kiadványok után rövidesen egy folyóiratot is megjelentettek, a *Magyar Kórus* hangjegyes folyó-

⁵ Palestrina Kórus, Budapesten 1916–1941 között működő, az oratóriumkultúra fejlesztését céljával kitűző együttes. Alapítói csáktornyai Gamauf László, karnagyai között több egykori Kodály-tanítvány is megtalálható: Bárdos Lajos mellett vezette a kórust Ádám Jenő és Vaszy Viktor is. Az együttes művészeti vezetője Harmat Artúr, díszelőnöke Dohnányi Ernő volt.

irat szerkesztői feladatait Bárdos látta el. Kezdetben csupán egyházi irodalom kiadásával foglalkoztak, mivel az alapítók valamennyien egyházi énekkarokat vezettek és egyházi iskolákban tanítottak. Később azonban szükségessé vált egy, csak az iskolai énektanítás kérdéseivel foglalkozó szaklap – ez lett 1933-ban az *Énekszó* – megjelentetése is. Az egyházi és világi kórusok ága párhuzamosan, szinte elválaszthatatlanul fejlődött, Bárdos és munkatársai nemcsak a katolikus, de a protestáns egyházakkal is jó szakmai kapcsolatot ápoltak (Bárdos, 1974). Konceptiójuk, hogy magas színvonalú kórusműveket minél nagyobb tömegekhez juttassanak el, és ezeket a műveket kórusok meg is tudják szólaltatni, rövid időn belül sikert aratott.

1934-ben határozták el, hogy a *Magyar Kórusban* és az *Énekszóban* megjelentetett művekből hangversenyt szerveznek. Az első Éneklő Ifjúság hangverseny megrendezésére 1934 áprilisában került sor a Zeneakadémia nagytermében. Az első hangverseny óriási sikert aratott, 1934 decemberében már a második Éneklő Ifjúság hangversenyt kellett megszervezni: „Az Éneklő Ifjúság első budapesti hangversenye új országos mozgalmat indított meg” – írták az *Énekszó* 1934. decemberi számában (*Énekszó*, 2. 2–3. 140).⁶ Rövid idő alatt valóban országos méreteket öltött, ifjúsági zenei mozgalommá nőttek az Éneklő Ifjúság hangversenyek. A mozgalom egyik főszervezőjeként és motorjaként pedig mindenképpen Bárdos Lajost kell megemlíteni.

Bárdos a folyóirat-szerkesztői feladatok mellett nemcsak az énekes mozgalom szervezésében, a kórusok repertoárjának megújításában és a leendő kórusvezetők képzésében

⁶ Lásd *Énekszó*, 2. 2–3. 140.

vállalt szerepet, hanem 1938-ban énektankönyvet, az *Énekes Ábécét* szerkesztett Kerényi Györggyel, Kertész Gyulával és Rajeczky Benjaminsal. Ugyanebben az évben választják meg az Országos Magyar Cecília Egyesület elnökévé is. 1939-ben a Cecília Kórusal nyugat-európai körútra indul, és ebben az évben mutatják be *Árpádházi Szent Margit* című oratóriumát a Margitszigeten is.

Ittész szerint Bárdos rövid idő alatt zeneszerzőként és gyakorló muzsikusként is elkötelezte magát a kórusmuzsikának, „*a világi és egyházi »használati zene« mesterévé*” vált. „*Munkáját szolgálatnak tekintette, és minden jel szerint zeneszerzői eszközeit és mondanivalóját is – legalább részben – a feladatokhoz igazította*” (Ittész, 2009. 9). A harmincas években keletkezett művek között szép számmal találunk népdalkórusokat, népdalfeldolgozásokat, a mindennapi egyházi szolgálat számára írt műveket, a legtöbb és legnagyobb tömegeket megmozgató misztériumjáték is ebben az időszakban keletkezett.

1941-ben a Cecília Kórus és a Palestrina Kórus egyesítésével Bárdos vezetésével megalakult a Budapesti Kórus. Bárdos az 1940-es években továbbra is a magyar kórusmozgalomban töltött be fontos szerepet, az Éneklő Ifjúság mozgalom szervezése mellett az évtized végére már a polgári és munkás kórusokat egyesítő Bartók Béla Szövetség művészeti bizottságának vezetője lett, emellett a Dalosszövetség vezetésében is részt vett. 1942-től a Mátyás-templom regens chorija lett, 1962-ig töltötte be ezt a tisztséget. A Magyar Kórus kiadó által kiadott folyóiratok 1950-ig jelennek meg, 1950-ben a Magyar Kórus Zenemű- és Lapkiadót államosítják. 1951-től a Zeneakadémián meginduló a zene-tudományi tanszakon zeneelméletet és zenei prozódia-tanít. 1962-ig dirigál a Mátyás-templomban, 1966-ban vonul nyugdíjba a Zeneakadémián. Munkásságát 1953-tól számos

díjjal ismerik el,⁷ 1969-ben 70. és 1979-ben 80. születésnapján országsszerte hangversenyekkel köszöntik. 1986-ban hunyt el.

DIENES VALÉRIA

Dr. Dienes Valéria⁸ (született Geiger Valéria) az új színpadi táncművészet úttörője, a magyar táncelmélet, az orkesztika megalkotója, filozófus, fordító, koreográfus, mozdulatművész, (tánc)pedagógus, táncteoretikus, zeneszerző, költő, szövegíró, pszichológus, matematikus és még hosszasan sorolhatnánk a sokféle tevékenységét – valódi sokoldalú „reneszánsz” személyiség volt.

Bölcsészdoktori értekezését a Valóságelméletekről 1905-ben védte meg matematikából, fizikából, filozófiából és esztétikából (a furcsa szakpárosításhoz külön engedélyt kellett kérnie). Ugyanebben az évben kötött házasságot Dienes Pál matematikussal. Egyetemi tanulmányait megelőzően és vele párhuzamosan zenei képzésben is részt vett (zongora és zeneszerzés szakok). A Budapesti Egyetemre végzett tanítónőként jelentkezett. Dienes Valéria pályafutásának kezdetén főként filozófiai és pszichológiai cikkeket írt és fordított a *Huszádik Századnak*, előadásokat tartott a Társadalomtudományi Társaságban. A források szerint tagja volt a Galilei Körnek, a Vasárnapi Körnek, valamint kapcsolatban állt a Gödöllői Művészteleppel, Huszádik Század Körével, Tisztviselőtelepi értelmiségiekkel, Gyermektanulmányi Társasággal, Feministák Egyesületével. Ezek a csoportok a budapesti haladó értelmiségiek gyülekező helyei voltak, sok

⁷ Erkel-díj 1953, Erdemes művész, 1954, Kossuth-díj, 1955, Kiváló művész 1970, Gyermekékkért-díj, 1985.

⁸ 1879–1978

esetben nagyfokú személyi átfedéssel. Céljaik közt a társadalmi fejlődés központi helyen állt. Az ifjú házaspár a 20. század első két évtizedében igen élénk társasági életet élt. Baráti körükhöz tartozott Babits, Jászi Oszkár, Fejér Lipót, Madzsar József, Madzsar Alice, Lesznai Anna, Szabó Ervin és sokan mások. Lélektani kutatásai során Nagy Lászlóval és Domonkos Lászlónéval is kapcsolatba került, továbbá meghatározó alakja lett a Gyermektanulmányi Társaságnak.⁹ A feminista mozgalommal szintén élő kapcsolatot tartott fent, írt női témákról és a gyermek neveléséről, tanulmányozásáról. Később cikkei a *Nyugat*-ban jelentek meg. Tanulmányait az 1908–1912-ig Párizsban folytatta. Henri Bergson filozófiai előadásait hallgatta, aki növendékeként megadta neki műveinek magyarra fordítási jogát. Később lefordította Bergson több művét, sőt David Hume, John Locke, René Descartes írásait is fordításaiból ismerhette meg a magyar közönség. 1927-től az elismert tudós művészasszony részt vett az Aquinói Szent Tamás Társaság munkájában. Bergson-fordításai a magyar filozófiai szaknyelv megújítását, irodalmi rangra emelését jelentették. Műfordítói tevékenységét 1934-ben Baumgarten-díjjal ismerték el.

A modern táncművészet már a tudóssá érő Dienes Valériát találta meg. Párizsban háromszor látta Isadora Duncant a modern, vagy ahogyan akkoriban hívták, a „szabad tánc” úttörőjét, és látogatta testvére, Raymond Duncan „görög torna” tanfolyamait. 1912-ben történt hazatérése után bemutatta és elmagyarázta a Duncan-féle természetes tánc (modern tánc) mozdulatanyagát, majd a nagy érdeklődés hatására nyitott tanfolyamot indított (1914). A Duncan-féle görög tornáról szóló ismertető cikke a *Magyar Iparművészet* 1915. évi 7–8.

⁹ A szülők iskolája programadó igazgatója lett.

számában „Művészet és testedzés” címmel jelent meg. Ez volt a modern táncról szóló első és egyben tudományos igény-nyel írt publikáció hazánkban. Mozdulatművészetét a nagy nyilvánosság előtt először 1917. április 1-én az Uránia Színházban mutatta be növendékeivel. Ebben az évben született meg az ORKESZTIKA elnevezés. Az első előadást a nagy siker okán még két további időpontban ismételték. Az előadás szólistái: ifj. Markos György, Mirkovszky Mária, Révész Ilona, a magyar modern táncművészet méltatlanul elfeledett első táncművészei, szólista sztárjai. Az 1910-es évek modern táncának nemcsak a mozdulatanyaga volt világszínvonalú, hanem a vele összhangban lévő szöveg és dallam is. Ady és Babits¹⁰ verseire, sőt 1917-ben már Bartók zenéjére is táncoltak. A korszakban az iskola zenei munkatársa, tanára, házi zeneszerzője és az előadások zongorakísérője Kósa György volt. Az iskola ekkor szerepléseivel Belgrádig és Bécsig is eljutott.¹¹ Korai iskoláját 1912-től 1919-ig vezette, majd emigrációja alatt munkáját Mirkovszky Mária (művészeti vezetőként) és férje, Detre Szilárd¹² (igazgatóként) folytatták kb. 1923–1924-ig.

A Tanácsköztársaság idején Dienes Valéria előadásokat tartott a Társadalom Tudományok Szabadiskolájában, valamint tervezetet készített a női testnevelés megreformálására, egy női testnevelési főiskola felállítására. A kommün bukása után a családnak menekülnie kellett. Dienes Bécsben telepedett le, és orkesztikát tanított a grinzingi Montessori

¹⁰ Ilyen verstánc például, a máig lábról lábra fennmaradt, repertoáron tartott, 1915-ben Debrecenben komponált koreográfia, „a Menyeyei Színjáték”.

¹¹ Dokumentáltan ő maga csak ezen a két előadáson lépett fel növendékeivel.

¹² Képzőművész és bábművész. Eredeti nevén Diettman Szilárd.

Gyermekotthonban. Férjétől, Dienes Páltól elválva, Raymond Duncan nizzai és párizsi kolóniájában élt gyermekeivel. 1922–1923-ban tért haza Pápára, és 1924-től tartott újra mozdulatművészeti tanfolyamokat. Domonkos Lászlóné meghívására érkezik újra Budapestre, az Új Iskola műhelyéhez csatlakozik. Itt találják meg újra növendékei.

1925-ben a sport tanításának állami újraszabályozása (beleértve a mindennemű gimnasztika, a társastánc és balett kivételével az összes irányzatokat), olyan jogi körülményeket teremtett, mely a sikeresen működő moderntánc-intézményeket a megszűnéssel rémével fenyegette. Dienes Valéria és arisztokrata támogatói, karöltve a többi magyar modern tánc iskolavezetővel, 1929-re az állammal vívott elkeseredett küzdelemben elérte, hogy a modern táncot az állam önállóan, a sporttól, társastánctól és balettől elkülönítve kezelje. Szervező erejét, integratív szerepét mutatja az is, hogy a modern táncosokat és „testművelőket” összefogó Mozdulatkultúra Egyesület¹³ társelnökeként és elnökeként 1929–1945-ig tevékenykedett. Ő volt az állami tanárképző tanfolyamok állandó vizsgabiztos. 1929-től állami képzési engedélyt nyert iskoláját, később intézetét vezette, mely 1944. március 18-ig működött. Az Orkesztika Társaság iskolái kb. 1950-ig működhettek tovább hivatalosan.

Az 1928-as esztendőben az Orkesztika Iskola majdnem Münchenbe települt. Dienes meghívást kapott egy új iskola létrehozására Németországban, azonban a változó politikai viszonyok között ez az intézmény mégsem jöhetett létre.

Az 1935 és 1937 között mintegy 9 fiók- (növendék)intézménnyel „hálózatosodott” iskola Dr. Dienes Valéria Orkesztika Intézete néven élt a köztudatban. Ebben a periódusban

¹³ 1928-ban jött létrejött.

az orkesztika és mozdulatművészet-mozdulatkultúra, vagyis az új szemléletű mozdulati nevelés „testnevelési” tárgyként kapott szerepet a legkülönbözőbb reform- és kiemelkedő pedagógiai intézményekben, melyekben növendékei vezették az órákat, esetenként maga Dienes tanított. (Ilyen intézmények voltak például az Új Iskola, a Ranolder Intézet,¹⁴ a Sion Intézet és számos bentlakásos budapesti és vidéki, főként katolikus leányintézmény.) Érdekességként említhető, hogy a Dienes-iskolában volt először jógaoktatás, valamint Lábán lánya is tanított itt. A növendékek visszaemlékezései szerint a szakmai órákat állandóan látogatták hazai és nemzetközi vendégek. 1951-re a teljes magyar modern tánc műfaját, a mozdulatművészetet és orkesztikát betiltották, rehabilitálására máig nem került sor (ez azt jelenti, hogy művelését szakmailag, politikailag és szakmapolitikailag teljesen ellehetetlenítették, ennek nyomai korunkban is tapasztalhatók).¹⁵

¹⁴ Az Új Iskola évkönyvei szerint, az orkesztika tanítása változó keretekben folytatódott a II. világháborúig (mint tantárgy, testnevelési tárgy, valamint mai értelemben vett drámapedagógiai tárgyként, szakörként). A korai periódusban Dienes Valéria személyesen tanított, később növendékei, tanárképzősei, főként Perczel Erzsébet. A legfrissebb kutatás szerint új iskolás növendékek már a korai periódusban, az első iskola idején is jártak az Orkesztika iskolába. A Ranolder Intézet ferencvárosi épületében (Vendel u., Liszt-terem), Mozdulat-termet és benne színpadot építettek az 1940-es évek elején, amely a korabeli újságok beszámolóí alapján Budapest technikailag egyik legjobban felszerelt színpada lett. Itt működött Molnár István és Dienes Valéria vezetésével az Orkesztikai Játékszín mint önálló társulat, melynek tagjai az Orkesztika Intézet végzett művészei voltak.

¹⁵ A mozdulatművészet műfajából 1950-es betiltása után számos terület nyert új inspirációt. A gyógyító gimnasztika, a klasszikus művészi torna és a számos táncelméleti, tánc történeti és táncpedagógiai irány létrejöttét, fejlődését az egykori mozdulatművészeknek köszönhette. Az Orkesztika 1975-től fél-legálisan, majd 1991 óta saját néven, „műfa-

A második világháború után Dienes Valéria elsősorban vallásfilozófiai tanulmányokat folytatott, és fordított (ezzel egy időben filozófiai gondolkodásában erősödött a miszticizmus). A városmajori imaházban vallásfilozófiai „lelki” órákat tartott. Valéria orkesztikai munkásságából kiindulva kidolgozta a Bergson eszméin alapuló evolúciós logika elméletét. Dienes Valéria élete végéig megőrizte szellemi frissességét, utolsó nyilvános előadását 96 évesen, 1974-ben, a tihanyi Nemzetközi Szemiotikai Kongresszuson tartotta. A századik életévében halt meg.

*Bárdos és Dienes együttműködése – misztériumjátékok,
egyházi művek*

Bárdos Lajos és Dienes Valéria együttműködése dokumentálhatóan 1925-ben kezdődött,¹⁶ a közösen megalkotott misztériumjátékok 1925 és 1942 között születtek. Dienes életében egy sikeres korszak lezárását követő új korszakot

---

jazonosan” és saját iskolában újra tanulható. Mirkovszky Mária és késői növendékei, valamint Dienes Gedeon és E. Kovács Éva munkássága kiemelendő az orkesztika gyakorlatának fennmaradása szempontjából. Napjainkban az iskola (Dr. Dienes Gedeon, Fenyves Márk és Pálosi István 1991 óta folyó kutatási, pedagógiai és művészeti munkásságának fontos állomásaként) mint „független intézmények” társulása létezik, az Orkesztika Alapítvány, valamint az általa fenntartott MOHA-Mozdulatművészek Háza (művészeti, pedagógiai, kutatási, módszertani, múzeumi profil, befogadó intézmény és közösségi tér) és a Magyar Mozdulatművészeti Társulat (előadóművészeti profil) keretei közt él tovább.

¹⁶ Feltételezzük, hogy Bárdos a Városmajori templomban, ahol egyházzenei szolgálatot teljesített, találkozhatott az 1924-ben hazatérő, a templomba járó és a közelben lakó és a közeli Új Iskolában tanító Dienessel.

jelentett az 1920-as évek közepén megtérése és Prohászka Ottokár püspökkel¹⁷ való együttműködése. Míg az 1910-es években mozdulatművészete főként szólisztikus teljesítményű táncokból állt, addig Dienes Valéria az 1920-as évek közepétől nagyszabású mozdulatjátékokat, főként keresztény tematikájú, táncoló csoportok teljesítményére épülő műveket alkotott, pontosabban a művek jelentős része ilyen egyházi témájú alkotás és misztériumjáték. Bárdos pályája elején egyházi iskolában tanított, egyházi kórusokat vezetett, egyházzenei műveket komponált.

Bárdos és Dienes 1925–1942 között közeli személyes kapcsolatban és munkakapcsolatban is álltak. Erre utal az is, hogy 1941-ig a Bárdos által vezetett Cecília Kórus működési helye az Orkesztika Intézet Krisztina körúti (Csaba utca sarok) terme volt. Együttműködésük az 1940-es évek elején nem ért véget, bár 1943 után az eddig feldolgozott dokumentumok alapján nem mutattak be misztériumjátékokat.¹⁸ Leveleik és Dienes Gedeon visszaemlékezései arról tanúskodnak, hogy továbbra is kapcsolatban álltak egymással. A misztériumjátékok számára komponált kórusművek 1945-öt követően átdolgozásra kerülnek, több mű önálló kórusműként jelenik meg a Bárdos-műjegyzékben. Az 1950-es évektől kezdődően a Bárdos-műjegyzékben több Dienes-szövegre írt egyházi kórusművet találunk, ezek egy része szintén a misztériumjátékokból kerül ki és válik önálló kórusművé.

¹⁷ Prohászka halála után Dienes élete végéig (1978) a püspök kultuszának egyik leghívebb munkása lett.

¹⁸ Az utolsó misztériumjáték előadás Győrött volt, *A tíz száz parabólát* mutatták be 1943. május 17-én, helyi szereplőkkel.

Dienes és Bárdos misztériumjátékai

A művek feltérképezéséhez számos dokumentumot tekintettünk át a kutatás megkezdésekor. Elsősorban a művek pontos számát és az ősbemutatók dátumát rögzítettük. Az eredményt az alábbi táblázatokban jelöltük. Először az 1990-ben elkészített, majd 2006-ban kiegészített Bárdos-műjegyzékben kerestük a misztériumjátékokat. A jegyzékben nyolc „színpadi és drámai kísérőzene” jelzéssel ellátott művet,¹⁹ valamint 20 egyházi és egy világi énekkari művet találtunk, melynek szövegírójaként Dienes Valériát tüntették fel. Az egyházi kórusművek közül kettőnek a dallamát is Dienes Valéria szerezte. A különálló egyházi művek közül hat mű az egyes misztériumjátékok tételeiből készült.

Dienes Valéria 1947–1948 táján készített angol nyelvű írásaiban szintén kilenc misztériumjátékot említ. A szövegekben azt is kiemeli, hogy ő készítette a játékok szövegét és orcheogramját, a zenéjét pedig munkatársa (Bárdos) szerezte, illetve állította össze. Az 1. táblázat az említett két dokumentumban megjelölt misztériumokat összegzi.

Emellett találtunk egy 1968-ból (1968. november 2. dátummal) származó, Bárdos által írt levelet a misztériumjátékok felsorolásával, amely összesen tizenegy művet említ. A levél érdekessége, hogy az eredeti címek mellett néhol új címek is megjelennek. Ez arra enged következtetni, hogy az 1950-es éveket követően a műveiket átnevezték, a címekből kikérültek a vallásos tartalmak, ez az úgynevezett „szentetlenítés”: így lett a *Mária a megváltás anyja* című műből *Az Anya*, a *Patrona Hungariéból* pedig *Mi lesz velünk*, *A gyermek útjából* *A Gyermek*. Nem tisztázott, mi volt a célja, vagy volt-e

¹⁹ Összesen 13 ilyen jelzéssel ellátott mű szerepel a jegyzékben.

1. táblázat. A misztériumok összegzése

	<i>Bárdos műjegyzék</i>	<i>Év</i>		<i>Dienes jegyzéke</i>	<i>Év</i>
			1.	Hajnalvárás	1925
1.	A nyolc boldogság	1926	2.	A Nyolc boldogság	1926
2.	Hajnalvárás	1927			
3.	Magyar végzet	1931	3.	Szent Imre-misztérium	1930
4.	Erzsébet rózsái	1932	4.	Szent Erzsébet-misztérium (Rózsák Szentje)	1930
			5.	A Magvető	1933
			6.	A lélek sorsa	1934
5.	A tíz szűz	1934	7.	A tíz szűz	1934
6.	A gyermek útja	1935	8.	A gyermek útja	1935
7.	Mária a megváltás anyja (Az Anya)	1937	9.	Mária a megváltás anyja	1936
8.	Patrona Hungarie	1938	10.	Patrona Hungarie	1938

konkrét oka ennek. Dienes Gedeon szerint esélyét látták a művek további felhasználásának, amit akadályozott volna a kor szocialista államberendezkedésével, kultúrpolitikájával ellentétes „szentek” sora, így átnevezték ezeket a műveket, tartalmat fedő, de „szentetlenített” címekre.

A következő táblázat (2. táblázat) az eddig feldolgozott dokumentumok (Dienes Valéria és Gedeon jegyzékei, kották, plakátok, meghívók, újságcikkek) alapján beazonosított misztériumokat (cím, az ősbemutató pontos dátuma) mutatja.

2. táblázat. Dienes Valéria és Dienes Gedeon jegyzékei

	<i>cím</i>	<i>bemutató</i>	<i>esemény</i>
1.	Hajnalvárás	1925. december 19.	Az Új Iskola Karácsonyi ünnepsége
2.	A nyolc boldogság	1926. december 12.	Városmajori Egyházközség Vallásos Matinéja – a Városmajori Jézus Szíve Templom megnagyobbításának javára.
3.	Szent Imre misztérium	1930. augusztus 21.	Szent Imre-Hét – Nemzetközi Mária-Nap – Mária-kongregációi kongresszus
4.	Szent Erzsébet misztérium (Rózsák Szentje)	1930. november 18.	Szent Erzsébet Emlékünnep – a Mária Erzsébet Egylet szegényei javára
5.	A Magvető	1933. október 10.	Prohászka-emlékeste – „a katolikus nagygyűlés alkalmából”
6.	A lélek sorsa	1934. október	Misztérium jelent Krisztus Király ünnepére – Kath. Növ. Egyesülete
7.	A tíz szűz	1934. április 2.	A szentév lezárása napján és Ottokár püspök halálának hetedik évfordulóján
8.	A gyermek útja	1935. szeptember 30.	XXVI. Katolikus Nagygyűlés keretében
9.	Mária a megváltás anyja	1937. január 31.	n. a.
10.	Miénk az idő	1937. május 9.	a Fővárosi Gyermekhét díszelőadása
11.	Patrona Hungaric	1938. június 20.	Iskolai megrendelésre készült
12.	Az élet kenyere	1940. november 17.	Bangha Béla Emlékünnep – Katolikus Hölgyek Országos Sajtóegyesülete
13.	Boldog Margit	1942. június 26.	Ranolder Intézeti Klára Ipari Leányközepiskola diákjóléti célokra tartandó mozdulatművészeti előadása

Dienes Valéria különböző alcímekkel jelölte az egyes misztériumjátékokat. Az első misztériumjáték a *Hajnalvárás* alcíme eredetileg (egyébként hibásan) mozdulatdráma²⁰ volt. A *Szent Erzsébet misztérium* alcímeként szimbolikus mozdulatjátékot írt. A *Miénk az idő* című művet gyermekmisztériumként jelölte. A parabolajáték bibliai szövegeken alapuló misztériumjáték, Dienes ebbe a csoportba a művek közül *A tűz szűz* és a *Magvető* misztériumokat sorolta. A kórusdrámák dramatizált formában elbeszélte bibliai történetek, idetartozik a *Szent Imre misztérium* és *Az élet kenyere*. A szimbolikus játékok az egyházi tanítás alapján a lélekre hatnak az „egy test – egy lélek” mozdulatkórus-elv szerint, ilyen mű például *A lélek sorsa* és a *Nyolc boldogság*.

A művek beazonosításánál nehézséget jelentett, hogy egy-egy művet, illetve azok részleteit többször felhasználták, sok esetben új címet is adtak a műveknek. (A Dienes-hagyatékban megtalálható kották és a műveket részletesen bemutató meghívók összevetése is erre utal.) Például a *Szent Erzsébet misztérium* (1930) esetében a művet – illetve annak átdolgozott változatát – a következő címekkel is jelölték: *Rózsák Szentje – Szent Erzsébet misztérium szimbolikus mozdulatjáték* (1932); *Erzsébet rózsái* (1932). Mint már arról szóltunk, több mű címét ugyan korábban is, de egy 1968-as keltezésű levél alapján végleg megváltoztatni szándékozták. Ezek a művek a Bárdos-műjegyzékben is két címmel szerepelnek (pl. *Mária a megváltás anyja – Az Anya, A gyermek útja – A Gyermek, Szent Erzsébet – Rózsák Asszonya*).

²⁰ A szimbolikus játékok közé tartozna. Azok közül is talán ez a leginkább „absztrakt”, cselekmény nélküli, leginkább csak hangulatfestő jellegű. Ha a kórusformától eltekintünk, a dienesi értelmű lírai vagy ornamentikai orchémák közé sorolandó.

<i>eredeti cím</i>	<i>átnevezett cím</i>
Szent Imre misztérium	Magyar Végzet
Szent Erzsébet misztérium (Rózsák Szentje)	Erzsébet Rózsái, Rózsák Asszonya
A lélek sorsa	Az Ember sorsa
A tíz szűz – parabolajáték	A Menyegző
A gyermek útja – kórusráma	A Gyermek
Mária a megváltás anyja	Az Anya

A legtöbb mű egyházi „megrendelésre” készült: nagy egyházi ünnepek, az Actio Catholica és más katolikus szervezetek (pl. nőszervezetek) ünnepségei számára. Másfajta példa a *Patrona Hungarie*, mely a meg nem valósult, gigantikus léptékű *Csodaszarvas (Fehér sarvas)* tervezetének felhasználásával, az azonos nevű iskola megrendelésére készült.²¹ A művek előadásainak egy része egyházi karitatív célokat támogatott, így a *Nyolc Boldogság* előadásával a városmajori új templom építéséhez, a *Rózsák Szentje* a Rózsák terei templom javára.

Egy, az 1938-as katolikus nagygyűlésre szánt mű elég részletes tervei – színpad, a fellépők száma, ruhái –, valamint az ünnepséggel kapcsolatos megbeszélés jegyzőkönyve is fennmaradt. A tervek alapján a mű megvalósításához több száz négyzetméteres²² színpadra és többezres fellépősereg lett volna szükség.²³

²¹ Erről a Teoretikus osztály (az Orkesztika Iskola önkormányzati szerve) jegyzőkönyvében találhatunk információt.

²² A *Keresztény család – Szent család misztérium* tervezete 300 × 200 méteres gyepes terület közepén „kétmagaslatú” emelvényt ír (alapsíkkal együtt három színpadi szint) ami 100 × 100 méter, belsejéből lépcsők vezetnek a síkokra.

²³ Dienes Gedeon elmesélése szerint az egyházi megrendelések 1935 után, az egyházban, pontosabban az egyházi személyiségek közt

1. kép. *A jók és rosszak küzdelme, a Rózsák szentje misztérium kerti próbajelenete jelmezben, az Orkesztika Iskola kertjében*

Fotográfia: Z. Máté Olga. MOHA-azonosító: dvh-f-a3-091.

Misztériumok a középkorban és a 20. században

A misztériumjáték elnevezés a görög müstérion (rejtély, titok) szóból származik. A misztériumjátékok a misztériumvalásokban az istenek és hősök cselekedeteit jelenítették meg. Később a katolikus valláshoz kapcsolódva a keresztény vallás misztériumaira épülő színpadi játékká vált, amely liturgikus szövegekből és szertartásokból fejlődött ki a középkorban, ó- és újszövetségi, néha apokrif evangéliumok szövegét dolgoz-

---

folyó nézeteltérés miatt lassan elmaradtak. Ismét felmerült a tánc egyházhoz, valláshoz való viszonyának régi kérdése: „szent” vagy „nem szent” a tánc művésze?

ta fel. A középkorban a színjátszás egyik legjellegzetesebb formája volt a több napig vagy akár hetekig is tartó, verses misztériumjáték. Valamennyi nyugat-európai országban elterjedt: francia nyelvterületen megkülönböztették a bibliai tárgyú misztériumjátékot és a szentek életét bemutató mirákulomot, angol nyelvterületen a középkori vallásos színjátékokat mirákulumnak (miracle play) hívták. A magyar nyelvterületen fennmaradt misztériumjátéknak tekinthetőek a betlehemes játékok. A legismertebb misztériumjátékokat Európában a németországi Oberammergauban mutatták be Dienes idejében. Az oberammergaui játékok hagyománya 1634-ig nyúlik vissza, a nagy pestisjárvány után 10 évente adták elő a misztériumjátékot. Dienes Valéria 1923 nyarán töltött pár hetet Oberammergauban, bár nem láthatott misztériumjátékot, de feltételezzük, hogy hallotta a történetét, és láthatta a misztériumjátékok számára épített monumentális szabadtéri színpadot is.

A kora középkori misztériumjátékokat legtöbbször a templomban vagy a templomudvarban, illetve az iskolák udvarán mutatták be. Később azonban a misztériumok a városok főterén, többször a piactéren kaptak helyet. Valószínűleg ez is hozzájárulhatott ahhoz, hogy idővel a vallásos tartalmak mellett profán elemek is megjelentek a színpadra állított művekben. A színpad a misztériumjátékok stílusát és hosszát is meghatározta: német és francia nyelvterületen a misztérium képeit egymás mellett felállított színpadokon szimultán adták elő. Más régiókban színpadként szekerek szolgáltak, így a történetet emiatt jelenetekre tagolták.

Dienes a következőket írta 1947–1948-ban a Bárdossal közösen alkotott misztériumokról: *„Ezek a művek bemutatathatóak színházban vagy szabadtéren, vagy a legjobb esetben, egy amfiteátrumban. Előadhatják kevesebben, vagy többen, 50, vagy akár 1000 szereplővel. A művek témája lehet egy szent élete, néhány jelenet a*

2. kép. Az *oberammergaui passiójáték* 1910-ben

Fotográfia: F. Bruckmann A.-G. München.

MOHA-azonosító: a-f-00025_25.

*Szentírásból, Urunk egy példázata, katolikus tanítások, meggyőződések szimbolikus kifejezése. [...] Minden esetben arra törekszik, hogy kiemelve a vallási tudatosságot és ily módon a katolikus eszmék hirdetésének egy eszközévé váljon.*²⁴ Dienest megtérése és a korabeli magyar katolikus egyházi vezetőkhez fűződő kapcsolata (Prohászka Ottokár, Kriegs-Au Emil, Bangha páter) fordították a vallásos témák, a valláshoz kapcsolódó misztériumok felé. Személyes élete ezen fordulatának „köszönhető” többek között a Bárdossal közös tizenhárom misztériumjáték is. A legtöbb mű ugyanis egyházi rendezvényre készült, és az

²⁴ Részlet Dienes misztériumjátékokról 1947–48 környékén készített angol nyelvű ismertetőjéből.

eredeti művek további variációi, átdolgozásai is különböző egyesületi, egyházi rendezvényekre vagy például jótekonysági estekre készültek.

Dienes és Bárdos misztériumjátékai többféle helyszínen is bemutatásra kerültek. Már említettük előzőleg, hogy több misztériumot is a Zeneakadémia kamara-, illetve nagytermében mutattak be. Emellett több alkalommal adták elő a műveket budapesti színházakban, így az egykori Belvárosi Színházban (a mai Katona József Színház), a Városi Színházban (később Magyar Művelődés Háza, most Erkel Színház), az Orion Színházban (a mai Március 15. téren állt Osztályország-játék palotában) és az Uránia Színházban. Többször léptek fel Dienes és Bárdos kórusai a Budai és a Pesti Vigadóban, a Mikszáth Kálmán téri Sophianumban és a Nagycsarnokban, de szerepeltek a Gellért Szállóban is. De előadták a misztériumokat szakrális környezetben is, a Városmajori Kistemplomban (Ottokár Kultúrházban, mely az Orkesztika Iskola házi színpadának számított egy időben). Egyedi előadás volt a Gyermek Útja Városligeti, szabadtéri helyszíne 1935-ben, a XXVI. Katolikus Nagygyűlés oltárának épített többszintes, rámpákkal és lépcsősorokkal tagolt szimmetrikus emelvény-színpadán.²⁵ Nemcsak budapesti helyszíneken szerepeltek a táncosok és énekesek, hanem több alkalommal mutatták be a műveket vidéken: Győrött, Székesfehérvárott, Miskolcon, Baján, Kiskunfélegyházán, Egerben, Zsám-békon és Parádon.

A *Szent Imre misztériumot* például először 1930. augusztus 21-én a nemzetközi Mária-ünnepélyen mutatták be. 1930. november 8-án a Budai Vigadóban a Városmajori Egyház-

²⁵ Szélessége 43,5 méter magassága oltár nélkül 7 méter, oltárral 14 méter, mélysége kb. 18 méter, a legnagyobb platója 24,4 méter széles. Az építmény tervezője Kanics Miklós.

3. kép. A Szent Imre misztérium *jelenete*, *Dienes Gedeon*
Fotográfia: Macsi András (?). MOHA-azonosító: dvh-f-00698.

közösség rendezvényén a Szent Imre ünnepe alkalmából, a műből részleteket adtak elő, *Szent Imre apoteózis* címmel. Az 1930. november 8-i est műsora a következő volt: az estet Hász István püspök ünnepi beszéde nyitotta, majd szavalat, dalok és más énekszámok következtek. A szünetet követően Kriegs-Au Emil plébános, pápai kamarás mondott beszédet, melyet Dienes és Bárdos első misztériumjátéka a *Hajnalvárás*, valamint az eredeti *Szent Imre misztériumjáték* egy részlete, a *Szent Imre apoteózis* következett.

Mint ebből a műsorból is látható, az egyes misztériumokat többször is bemutatták. Az említett esten előadott *Hajnalvárás* ősbemutatója 1925. december 19-én az Új Iskola karácsonyi ünnepe keretében a Zeneakadémia kistermében volt. Az ünnepség első részében a harmadik szám volt a misztériumjáték. Az ünnepségen beszédet mondott Dienes lelki atyja, Prohászka Ottokár püspök is. Ezt követően 1928. június 24-én az Orion Színházban „mozdulat dráma”-ként mutatta be a művet az Orkesztikai Iskola és a Cecília Kórus. Majd 1929. június 19-én szintén az Orion Színházban adták elő, ezt követően pedig a már említett esten, 1930. november 8-án a Budai Vigadóban.

A többszöri bemutatás mellett a misztériumjátékokat illetően Dienes és Bárdos jellemző alkotói módszere volt, hogy egy-egy tételt, vagy akár egy teljes misztériumjátékot egy másikba építettek be később. A már említett első misztérium a *Hajnalvárás* nemcsak azért számít jelentősnek, mert több éven keresztül tartották az Iskola műsorán, hanem azért is, mert a *Hajnalvárás* anyagát beépítették más misztériumjátékokba, a Szent Erzsébet- (*Rózsák Szentje*) és a Szent Imre-misztériumokba. A *Hajnalvárás* utolsó tétele (Színaranyá.....) önálló kórusműként – *Diadalének* (1982) – is megjelenik a Bárdos-műjegyzékben. Ez utóbbi tétel a *Tíz szűz* parabolába is felhasználásra került, a források szerint többszólamú verziója valószínűleg oda készült el.

A misztériumjátékok formája, szövege, zenéje

A kora középkori misztériumjátékok esetében szöveges és néma jelenetek követték egymást. Dienes és Bárdos misztériumjátékaiban nagyobb egységekre (rész, felvonás, például *Mária, a Megváltás anyja*. Misztériumjáték két részben) vagy

kisebb alegységekre (tétel, kép vagy orchéma, például *Rózsák Szentje*. Szent Erzsébet misztérium szimbolikus mozdulatjáték 12 orchémában) tagolódtak. Az egyes misztériumok formái tagolása különböző, és ez igaz az egyes misztériumok további variánsaira is. Az egyes kisebb egységek általában minden misztériumnál hasonlóan épülnek fel: a tétel alapját adó szöveget az élőképből résztvevők vagy a táncosok (mozdulatkórus, szólisták) megjelenítik a színpadon, ezt egy zenemű megszólalása követi. Példaként közöljük *A nyolc boldogság* (1926) 1927. május 8-i miskolci előadásának menetét. A misztérium a Római Katolikus Női Egylet dr. Prohászka Ottokár emlékünnepeken került bemutatásra a következő formában:²⁶

1. Prológ Bárdos: Látván pedig Jézus a sereget – Virág Ilus szólótánca és a mozdulatkórus;
2. Hegyibeszéd élőképből – a miskolci katolikus női kör tagjai, a helyi katolikus közösség tagjai;
3. Boldogok a lelki szegények – mozdulatkórus, szóló: Dienes Gedeon; őskeresztény dallam Demény Dezsőtől – Cecília Kórus;
4. Boldogok a szelídek – élőkép, mozdulatkórus, Demény Dezső: Régi karácsonyi ének – Cecília Kórus;
5. Boldogok, akik sírnak – élőkép mozdulatkórossal, J. Galus (16. századi sz.): Ecce quomodo – Cecília Kórus;
6. Boldogok, akik éheznek, szomjúhozzák az igazságot – élőkép mozdulatkórossal, Michael Haydn: Tenebrae factae sunt, ezt követően olvasták fel a bibliai szöveget, majd táncduó: Turnay Alíz és Virág Ilona;
szünet

²⁶ Forrás: a Dienes-hagyatékban található meghívó.

7. Boldogok az irgalmasok élőkép mozdulatkóruossal, Perti (18. század): Inter vestibulum – Cecília Kórus;
8. Boldogok a tiszta szívűek – élőkép és mozdulatkórus, Josquin de Pres: Ave Vera virginitas – Cecília Kórus, szöveg + duó;
9. Boldogok a békességesek – élőkép és mozdulatkórus, Bárdos Lajos: Ingrediente Domino – Cecília Kórus
10. Boldogok, akik üldözést szenvednek az igazságért – élőkép, mozdulatkóruossal, valamint szólótánc: Turnay Alíz, Liszt: Ave verum Corpus – énekkar, Bárdos: S lőn mikor elvégezte Jézus az igéket – Mt. 7,28-29. – énekkar

A misztériumjátékok koreográfiáját – orcheogramját Dienes Valéria készítette.²⁷ Sok esetben találtunk a kottákba bejegyzett orcheogramokat,²⁸ illetve tereprajzokat – ezek a táncosok színpadi elhelyezkedését mutatják egy-egy képből. Dienes több művéről azt írta, hogy a „színpadon született”, vagyis a közös munka során, a próbákon alakították ki a művek végső formáját, teret hagyva a szereplők improvizációjának is. Nyilvánvalóan alakíthatta az előadásokat az is, hogy milyen térben mutatták be: szabadtéri színpadon, színházteremben vagy akár a Zeneakadémián.

A misztériumok szerzőinek, költőinek nevét csak a közép-kor végétől ismerjük. Bárdos és Dienes misztériumaihoz a szöveget nagyrészt Dienes Valéria írta, de egyes misztériumokban verseket – például Babits költeményeit – és eredeti imaszövegeket is felhasználtak.

²⁷ Ez a munka sok esetben támaszkodott a növendékek adott témában születő improvizációjára is, máskor architektonikus (épített) kórusképek voltak, határozott, geometrizált tömegek, embercsoportok mozgása.

²⁸ Dienes-féle táncírás.

A legtöbb misztériumjáték zenéjét Bárdos Lajos állította össze, illetve komponálta. A misztériumok zenei világa igen színes: az első műben a *Hajnalvárás*ban még egy, a Raymond Duncan kolóniájában töltött időkből megismert ógörög dallam is szerepel. A misztériumokban emellett megjelennek bizánci és tatárdallamok, magyar gyermekdalok és népdalok Bartók és Kodály gyűjtéséből, gregorián dallamok és reneszánsz művek is. Természetesen Bárdos kompozíciói mellett ott találjuk a mester, Kodály kórusműveit és a kortársak, köztük Kerényi György és Kertész Gyula kórusra írt darabjait. (A misztériumjátékok kottáiban szereplő kórusművek több esetben a Magyar Kórus Zeneműkiadó kiadványai voltak.) Miután Dienes Valéria zeneszerzést is tanult a Zeneakadémián, nem meglepő, hogy pár tételben az ő dallamai is megtalálhatóak. Az első közös mű, a *Hajnalvárás* (1925) zenéjét Bárdossal közösen írták. Később azonban Dienes még inkább alakította a misztérium zenéjét: például a *Patrona Hungarie* misztériumjátéknak (1938) nemcsak a szövegét és orcheogramját írta, de főleg Bárdos műveinek felhasználásával a zenéjét is ő állította össze. A *Szent Erzsébet misztérium (Rózsák Szentje)* az egyetlen mű (a jelenlegi feldolgozottság alapján),²⁹ melynek zenei összeállításában és komponálásában más is részt vett, a már említett Kerényi György zeneszerző, egykori Kodály-tanítvány.

A kortárs zeneszerzők műveire Dienes egyébként más alkalmakkor is szívesen dolgozott. Találtunk arra vonatkozólag dokumentumokat, hogy Dienes mozdulatkórusának más előadásaihoz gyakran használták Liszt, Bartók, Kodály és Kósa György műveit. A misztériumokhoz komponált kórusművek később önálló művekké váltak, ezek önállóan is

²⁹ A Dienes-hagyaték 20-25 éve feldolgozás alatt áll.

szerepelnek a Bárdos-jegyzékben (például *Ingrediente Domino* motetta, *Spártai gyermek tétel*, *Libera me* motetta, *Karácsonyi bölcsődal*).

A misztériumjátékok előadói

A középkori misztériumjátékok előadói nem hivatásos színészek, hanem diákok, polgárok, parasztok, illetve egyházi személyek voltak. A Dienes és Bárdos-féle misztériumjátékok előadásában szólisták, mozdulatkórus és éneklő kórus vett részt. A műveket több esetben is – akárcsak a középkorban – civilek vagy egyházi személyek által alkotott élőképek tették teljessé: „*A színpadon mozgó képek láthatóak. [...] A színpadon lévő személyek sohasem énekelnek, nem beszélnek, egy szót sem ejtenek, a dolguk, hogy látványt teremtsenek. [...] Elrejtett személyek – éneklő kórus és a beszélők segítik a jelenetek jobb megértését. A mozgásnak és a zenének teljes összhangban kell lenniük egymással...*”³⁰

A mozdulatkórus mint műfaj már a görög drámák része volt – a szöveg megjelenítése a mozdulat segítségével. Dienes azonban nemcsak a görög drámák mozdulatkórusainak felidézését szerette volna megteremteni, hanem teljesen megreformálta a mozdulatkórus szerepét a misztériumon belül: a szövegeket megjelenítő néma táncosok – a szólisták és a mozdulatkórus – kerültek a művek középpontjába. Őket mintegy „kísérte” a szöveg és az éneklő kórus, valamint a zenekari vagy billentyűs kíséret.

A szólisták a misztériumjátékokban minden esetben az Orkesztika Iskola legjobb táncosai közül kerültek ki. Dienes Valéria nagyobbik fia, Gedeon maga is számtalan pro-

³⁰ Részlet egy angol nyelvű fogalmazványból, melyet Dienes a misztériumjátékokról írt. Dienes Valéria hagyatékából 1947–1948 körül.

dukcióban vett részt szólistaként. A mozdulatkórust az iskola (iskolahálózat) kiválasztott csoportjai adták, az éneklő kórus a legtöbb esetben Bárdos Cecília kórusa volt. A színpadon a szólisták és a mozdulatkórus látszott, az éneklő kórus és a szövegeket felolvasó beszélő vagy beszélők pedig függöny mögé rejtve adták elő a művet. A műveket több esetben is – akárcsak a középkorban – civilek vagy egyházi személyek által alkotott élőképek tették teljessé: „*A színpadon mozgó képek láthatóak. [...] A színpadon lévő személyek sohasem énekelnek, nem beszélnek, egy szót sem ejtenek, a dolguk, hogy látványt teremtsenek. [...] Elrejtett személyek – éneklő kórus és a beszélők segítik a jelenetek jobb megértését. A mozgásnak és a zenének teljes összhangban kell lenniük egymással...*”³¹

A misztériumjátékok zenéit különböző összeállítású kórusok énekeltek: női kar (például a *Hajnalvárás*ban), vegyeskar (például *Szent Erzsébet misztérium*), ugyanakkor *A gyermek útja* misztérium Spártai gyermek tételében ifjúsági vegyeskar énekel. Az éneklő kórusokat zongora, orgona vagy zene-kari kísérettel egészítették ki.

Az előadók száma meglehetősen nagy szélsőségek között mozog, ha az első misztérium, a *Hajnalvárás*, és az 1930-as évek misztériumainak előadógárdáját nézzük. Azt láthatjuk, hogy a szereplők száma az 1930-as évekre jócskán megnőtt. Az első misztérium, a *Hajnalvárás* (1925) szereplőinek száma még 12 volt, az 1930-as években bemutatott misztériumok közül a legnagyobb szereplőgárdát felvonultató *Szent Imre misztérium* (1930) és a *Gyermek útja* (1935) előadásában 1000 szereplő volt a színpadon. A legnagyobb szabású misztériumjátéknak csak a tervei maradtak fenn, ez a már említett 1938-as katolikus nagygyűlésre készült. A tervek alapján

³¹ Uo.

a mű bizonyos tételeiben több mint 1000, illetve több mint 2000 szereplő lett volna egyszerre a nagyszabású színpadon.

Több alkalommal, elsősorban a vidéki előadások élő képei esetében, tulajdonképpen „követve” a középkori hagyományokat helyi szereplőkkel – például egyházi méltóságok, a vidéki város elitje – dolgoztak, őket külön betanították.³² Dienes egy angol nyelvű írásában kifejtette, hogy a betanított szereplőket is alaposan ki kell képezni az előadásra, elsősorban lelkileg, másodsorban pedig fizikailag. Enélkül a felkészítés nélkül senki sem tud megfelelően közreműködni az előadásokban.

A vidéki szerepléseken azonban a legtöbb esetben az Orkesztika Iskola szólistái és a mozdulatkórusa működött közre. Arra is volt példa, hogy az Orkesztika Iskola önálló mozdulatkórusai (a, b, c, mozdulatkórus)³³ tanultak be egy-egy művet, és volt olyan időszak is, amikor az egyes misztériumjátékok bemutatói párhuzamosan folytak több vidéki városban.

Érdekes, hogy a misztériumok megjelenítésébe igen gyakran gyerekeket is bevontak. Az Orkesztika Iskolába két-három éves kortól vettek fel növendékeket. Az „amorf játék”, majd a formális mozdulattanulás módszereivel nevelték a gyermekeket, akik közül nem egynek útja egészen az állami „mozdulattanítói” tanfolyamig,³⁴ vagyis a profi táncos (mozdulatművész), táncpedagógus létig vezetett. Fontos szerepet játszott ebben a pedagógiában a szerepléssel, a valós felelősségre való nevelés (lásd *Dienes, Dienes és Fenyves*, 2016).

³² Annak, hogy a vidéki előadásokba helyi embereket vontak be, nyilván praktikus okai is voltak.

³³ Ezek a kórusok az iskolahálózat, felkészültség és fejlettség, valamint életkor alapján álltak össze.

³⁴ Tánc és Mozdulatművészet Tanítói Országos tanfolyam. Az úgynevezett állami vagy Róka-féle tanfolyam 1929–1949-ig működött, utódja a Táncművészeti Iskola (1950), melyből az Operaház iskolájával való összevonással jött létre az Állami Balett Intézet 1950-ben.

Az első misztériumjátékot, a *Hajnalvárást* a bemutatón gyerekek – 10-11 évesek – táncolták, énekeltek. Gyermekszereplőket találunk *A gyermek útja* és a *Magvető* misztériumokban is. (Jellemző Dienes gondolkodására, hogy egy színpadtervhez fűzött megjegyzésben külön kitért arra, hogy a színpadot le kell valamilyen anyaggal borítani, mert a gyermekszereplők mezítláb lesznek. *A gyermek útja* című mű kottájában lévő megjegyzés pedig arra utal, hogy a mű tételei közötti szünetben almát vagy narancsot kell enni, mert ezek jót tesznek a hangnak.) A gyermekek tehát a fiatal táncosokkal egyenrangú szereplőként vesznek részt a produkciókban, sőt bizonyos művek direkt gyermekszereplőkre, -előadókra íródtak.

Misztériumok – közösségi alkotás a közösség számára

Dienes és Bárdos misztériumjátékai mintegy felelevenítései voltak a 15–16. századi, az egyház gyakorlatában élő misztériumjátékoknak, azonban 20. századi eszközökkel. A darabokban vallásos és nemzeti vonás összekapcsolódott, egyszerre volt jelen. A misztériumjátékok célja legendák felidézése, erkölcsi és történelmi példák felmutatása volt. A műveken keresztül megvalósult egy új gondolat: a művészet, a teremtés mindenkié, melyet a közösségi művészet gondolata és a mozdulatkórus forma kialakulása kísért. Ennek a gondolatnak a folytatása az a dienesi–bárdosi elképzelés, amely a katolikus közösségek számára a táncos-zenés, mindenki számára megtanulható, eltáncolható és elénekelhető „Szentmise-formát” tervezett megvalósítani.³⁵

³⁵ A Dienes-hagyaték anyagában található tervezetek közt szerepelnek ilyen címen tervezetek: *Calderon vagy a Szentmise titkai*, *A munka dicsérete*, *Egyházi szimbólumok – Egyházi évszámok*, *Hívek mozdulatai a szentmisén*.

A régi formákhoz, régi értékekhez való, már-már romantikus visszanyúlás az életreform egyik fontos alapgondolata. A misztérium mint műfaj újrafelfedezésével a késő középkori vallásos színjátszás hagyományait eleveníti fel Dienes és Bárdos, és fogalmazza újra a formát. A mozdulatkórus a dienesi misztériumok rendkívül fontos, elhagyhatatlan szereplője. A műfaj már a görög drámákban is megjelent. Dienes azonban nem csupán felidézi a görög mozdulatkórusokat, de megteremt egy nagyon sajátos, teljesen egyedülálló formát: az orkesztikai operát, amelynek a középpontjában a szöveget megjelenítő mozdulat áll, a szöveg és az azt aláfestő zene pedig az előadásokban elrejtve szól a függönyök mögül. Dienes nemcsak a szöveg és zene, valamint a koreográfia megkomponálásában vesz részt, de a hagyatéki anyagban talált feljegyzések szólnak a színpadképről, a díszletről és a szereplők ruháiról is. Az általa és Bárdos által megteremtett misztériumok sokkal inkább folytatói a wagneri Gesamtkunstwerknek és operának. Wagneri elvű „mozdulatoperák”, melyek egyszerre éltetik az antik görög színház drámáiban szereplő mozdulatkórus formaiságát, és a középkori misztériumjátékok elvi hagyományait, miközben új modern művészeti alternatívát teremtenek a katolikus közösségek számára.

Ez az, amit – úgy érezzük – Ittész Mihály is megfogalmaz Bárdos életéről szóló írásában: szerinte Bárdos mind világi, mind egyházi műveiben követte az 1930-as években uralkodó törekvést: a zenei repertoár, stílus és gyakorlat megújítását a hagyományokból kiindulva (*Ittész*, 2009). Bárdos Kodálynak köszönhetően már zeneakadémistaként megismerkedett Palestrina és kortársai műveivel. Későbbi pályáján is fontosnak tartja, hogy a Motu Proprio³⁶ szellemében, a

³⁶ Motu proprio: az egyházi zene „törvényerejű” szabályozása, a X. Pius pápa irata „Az egyházi ének és zene ügyében” (Motu proprio: inter sollicitudines) 1903. november 22-i dátummal.

magyar egyházzenet megújító, a régi formákat követő, de új műveket hozzon létre. A misztériumokban megjelenő reneszánsz művek, a régi művek szellemében írott Bárdos-kórusművek mind ezt a gondolatot támasztják alá.

A Motu Proprio egy fontos célkitűzése, hogy a régi kiüresedett formákat, a vallási szertartásokat, miséket új tartalommal töltsen meg, megújítsa a mise zenei gyakorlatát úgy, hogy visszanyúl a gregorián gyökerekhez, és megpróbálja bevonni a híveket a szertartásba, úgy, hogy azok aktívan, énekelve vegyenek részt az istentiszteleten. A kiadott rendelkezés fontos pontja, hogy a templomokban alakuljanak olyan kórusok, amelyek keretében a hívek a tulajdonképpen megtanulják a régi-új zenei repertoárt. Emellett a pápa elrendelte, hogy a papnevelő intézetekben zeneileg is megfelelően képezzék ki a papokat. az Énekkarok (schola cantorum) alakítása mellett pedig szükségesnek tartotta magasabb fokú egyházzenei iskolák felállítását.³⁷

Dienes egy angol nyelvű levélben a misztériumokról mint „magyar katolikus oktatóművekről” beszélt („...our Hungarian Catholic educational works”).³⁸ A misztériumokról írva hangsúlyozta, hogy a művekben részt vevőket alaposan és körültekintően kell kiképezni. Úgy gondolta, hogy ilyen felkészítés nélkül nem lehet valaki hiteles szereplője a misztériumoknak még akkor sem, ha egyébként színészi felkészültséggel és tapasztalattal rendelkezik.

³⁷ Vö. X. Pius pápa: Az egyházi ének és zene ügyében (Motu proprio: inter sollicitudines) 1903. november 22.

In: Dobszay László (2006, szerk.): *Inter sollicitudines – Tudományos ülészak X. Pius pápa egyházzenei motu propriójának 100 éves évfordulóján*, MTA–TKI–LFZE Egyházzenei kutatócsoport és Magyar Egyházzenei Társaság, Budapest. 461–470.

³⁸ Idézet egy angol nyelvű fogalmazványból, melyet Dienes a misztériumjátékokról írt. Dienes Valéria hagyatékából 1947–48 körül.

*Új közönség, új közösség – a misztériumjátékokban
és az Éneklő Ifjúság mozgalomban*

Természetes módon fogalmazódik meg a kérdés: vajon ez a szellemiség, ez a fajta tapasztalás alakította-e, alakíthatta-e az Éneklő Ifjúság mozgalmat? A válaszuk: minden bizonnyal igen. A misztériumjátékokban megjelenő közösségi művészet gondolata párhuzamba állítható az 1934-től megrendezésre kerülő Éneklő Ifjúság hangversenyekkel is. Bárdos egy interjúban idézte Kodály gondolatait: „Amikor fiatal muzikusok voltunk, Kodály Zoltán megjegyezte, hogy csak kevesek privilégiuma a hangszeres zenetanulás, és ez nem elég, hogy létrehozzon egy, az egész országra kiterjedő virágzó zenei kultúrát. Másrésztől, »mindenkinek van hangja« mondta Kodály. És ebben az időben százvezrek énekeltek iskolai vagy felnőtt kórusokban mindenféle »művirág-szerű« zenét. Arra buzdított minket, hogy hozzuk közel a klasszikus zenét ehhez a lelkes tömeghez” (Gách). Kodály és fiatal tanítványai célja az volt, hogy a tömegekhez közel vigyék az új zenei kultúrát. Ezt a célt szolgálták a nagy tömegeket (1200–1500 énekest) szerepeltető első Éneklő Ifjúság hangversenyek. Ezeken a hangversenyeken fontos szerepet játszottak a tömegkarok vagy összkarok, a minden kórus által egyszerre énekelt kórusművek. Ezeken a koncerteken az énekesek szinte többen voltak, mint a hallgatóság. Bárdos így szólt ezekről az alkalmakról: „Az Éneklő Ifjúság újszerű hangversenyein elsősorban maga a gyermek a közönség. Az énekkarok egymást hallgatják. Tanulnak egymás erőneiből és hibáiból egyaránt. Ezzel megtanulják egymást megbecsülni” (Bárdos, 1969. 334). A zenei előadás bensősége az Éneklő Ifjúság koncerteken valamiféle szakrális tartalommal is bővült a templomokban szokásos „kórusos” elhelyezkedésnek köszönhetően.

A misztériumjátékokban és a későbbi Éneklő Ifjúság hangversenyek esetében is látható az a törekvés, hogy művé-

szeti ág – mozdulatművészet, illetve zeneművészet – megújuljon. Ennek érdekében előtérbe kerülnek régi formák – a misztériumjáték felelevenítése, régi korok zenéjének újralfedezése –, de új formákat, műveket is létrehoznak – ez az „orkesztikai opera”. Dienes és Bárdos munkája, törekvései egyaránt alakítják a magyar mozdulat- és kóruskultúrát.

Mind a misztériumjátékok, mind az Éneklő Ifjúság hangversenyek esetében céljuk, hogy ez az új kultúra, ezek az új formák minél nagyobb tömegekhez jussanak el. Ezek a nagy létszámú csoportok – táncosok, a kórusban éneklők, valamint az élőképeket alkotó civilek – egyszerre válnak a művek közönségévé és aktív részeseivé, előadóivá. Közönség helyett közösséget alkotnak, új közösséget, a tánc és ének misztériumába beavatottak közösségét hozzák létre. *„Az új nemzedék zenei szerepe és célja: közkinccsé tenni a régebben csak kiváltságos körök részére fenntartott zenei művelődést, tovább gazdagítani, elmélyíteni, kiszélesíteni a nagy eredményeket. Közösséget teremteni!”* – írja Bárdos később (Bárdos, 1969. 333–334).

Mind Bárdos, mind Dienes úgy gondolta, hogy a művészetek, azon belül is a zene-, illetve mozdulatművészetet az emberek mindennapjainak részévé kell tenni. Így a gyermekek nevelésének fontos eszközévé is. Dienes így foglalja össze a hétköznapiak számára elérhető közösségi művészet céljait 1936-ban: *„A népművelés eszközei között első helyen kell emlegetnünk a mozdulatművészetet. Nincs benyomás, amely az embert közvillenebbül érintené, mint a látott, vagy végzett mozdulat. Lényünk nagyhatalmai közé tartozik mind a kettő, formáló erő bennünk is, kívülrünk is. Zenével, szöveggel kapcsolva a pusztá technikán felül álló művészi eszközzé válik [– a szerzők] s számtalan kísérlet és siker tanúskodik arról, hogy az ember legáltalánosabban ebben a művészetformában éli ki magát.*

1. A látott mozdulat [– – a szerzők] *Panem et Circensem* [Kenyc-ret és cirkuszt].

Ha nem is a mai cirkuszt csupán, de művészetet igényel a kenyér mellé a mindennap robotosa. Adjunk lelkét nevelő ünnepi játékokat szabadláten vagy színpadon. Az ember észrevető munkája a testében jelentkező mozdulatrezonancia s az ezzel járó eszméleti befolyásoltatás. Egy misztérium-előadás a maga felejthetlenségében többet hat, mint sok prédikáció.

2. A végzett mozdulat.

Mozdulatművészeti technikát adjunk az embereknek. Lukianos régi szavai ma is igazak. A művészi mozdulat sportnak is jobb, mint a puszta és tartalmatlan izomjártatásnál. Mozdulatkórusokat kell alakítani, hol az egyetlen művészi szervé olvadt egyének közös munkája álljon lélek fejlesztő érzések, eszmék szolgálatába. Az az ezer gyermek, kik a Gyermek Útjában spártai iskolások, betlehemi angyalok, megölt kisdedekből oltárra kerülő aprószentek, sátánfiaktól kísértet bűnösök vagy állhatatosak, vagy karitász gyermekek voltak, maguk is megélték, amit játszottak, munkájukkal adtak, de vettek is.

A népművelés és az általános iskolai képzés egyelőre még idegenül áll ez értékek előtt. De a tények ereje s a fejlődés szükségessége be fogja vinni a mozdulatot arra a helyre, mely megilleti, az emberekre hatás és az emberképzés centrumába” (Dienes, Dienes és Fenyves, 2016. 283–284). A szépség nemes és egyszerű formáinak megjelenése, mely a ténylegesen a díszítésektől mentes emberi természetességben és letisztultságban nyilvánult meg mindkettőjük munkásságában. Ez a természetesség, nemes puritanizmus válhatott munkásságuk 20 éve alatt a keresztény közösségek hétköznapijainak részévé 1925 és 1945 között.

Irodalom

- Bárdos Lajos (1929, szerk.): *101 magyar népdal*. Magyar Cserkészszövetség, Budapest.
- Bárdos Lajos (1947): Hogyan lettem Solesmes-párti? *Magyar Kórus*. 69. 1262–1263.
- Bárdos Lajos (1974): A Magyar Kórus húsz éve – beszélgetés. In Bárdos Lajos (szerk.): *Tíz újabb írás: 1969–1974*. Zeneműkiadó, Budapest. 260–269.
- Bónis Ferenc (1982, szerk.): *Így láttuk Kodályt*. Zeneműkiadó, Budapest.
- Boreczky Ágnes és Fenyves Márk (2015): *Az Orkesztika Iskola megszületése és az első évek*. In Baska Gabriella és Hegedűs Judit (szerk.): *Égi iskolák, földi műhelyek – Tanulmányok a 65 éves Németh András tiszteletére*. ELTE Pedagógiai és Pszichológiai Kar, Budapest. 206–220. [URL: http://mek.oszk.hu/14600/14688/pdf/14688_17.pdf.] Letöltés ideje: 2016. december 31.
- Daróczi Bárdos Tamás (2010): Kodály Zoltán és Bárdos Lajos. In S. Szabó Márta (szerk.): *Bárdos szimpóziumok. 25 év – 25 előadás*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen. 13–22.
- Dienes Valéria (2000): *A Plasztika Profil tagozata*. In Dienes Gedeon, Fenyves Márk és Pálosi István (szerk.): *Mozdulatművészeti sorozat* (I.). Duncan-Dienes Füzetek. 1. Orkesztika Alapítvány, Budapest.
- Dienes Gedeon (1996, szerk.): *Orkesztika Mozdulatrendszer*. Planétás Kiadó, Budapest.
- Dienes Gedeon és Fenyves Márk (2001/2005, szerk.): *A Mozdulatművészet története*. Mozdulatművészeti sorozat (III., V.). Orkesztika Alapítvány, Budapest.
- Dienes Valéria, Dienes Gedeon és Fenyves Márk (2016, szerk.): *A Tánc reformja – „a mozdulatművészet vonzásában”*. Orkesztika Alapítvány – Gabbiano Print, Budapest.
- Dobszay László (2006, szerk.): *Inter sollicitudines – Tudományos ülészek X. Pius pápa egyházzenei motu propriojának 100 éves évfordulóján*. MTA–TKI–LFZE Egyházzenei kutatócsoport és Magyar Egyházzenei Társaság, Budapest.
- Eősze László (2007): *Kodály Zoltán életének krónikája*. Editio Musica Budapest.
- Fenyves Márk (2001/2005, szerk.): *Az Orkesztika Iskola története képekben*. Dr. Dienes Valéria írásaiból válogatta Fenyves Márk.

- Mozdulatművészeti sorozat (II., VII.). Duncan-Dienes Füzetek. 2. Orkesztika Alapítvány, Budapest.
- Fenyves Márk (2012): *Mozdulatművészet 2012* (2 kistanulmány) – Berczik Iskola – Berczik Sára és Dienes Iskola – Dienes Valéria. [URL: http://issuu.com/orkesztika/docs/fenyves_m_rk_mozdulatm_v_szet] Letöltési ideje: 2013. október 4.
- Fenyves Márk (2013): Orkesztika és Dr. Dienes Valéria, Berczik Sára és a Berczik iskola. In Beke László, Németh András és Vincze Gabriella (szerk.): *Mozdulat*. Gondolat Kiadó, Budapest. 177–190.
- Gábor Lilla (1980): Kodály pedagógiájának nyomában. In Erdeiné Szekes Ida (szerk.): *Kodály Szemináriumok. Válogatás a nyári tanfolyamokon elhangzott előadásokból. Kecskemét 1970–1980*. Tankönyvkiadó, Budapest. 68–77.
- Gách Marianne (Sine anno): *When the Teacher Likes His Students and His Subject.....* [URL: http://bardoslajos.org/bl_cikkek_when.php] Letöltés ideje: 2008. szeptember 15.
- Ittész Mihály (2009): *Bárdos Lajos*. Mágus Kiadó, Budapest.
- Kodály Zoltán (1954): *A zene mindenkié*. Zeneműkiadó, Budapest. In Maróti Gyula (1994): „Fölszállott a páva...”. *A magyar énekkari kultúra megújulásának története 1920–1945*. Kodály Intézet, Kecskemét.

Felhasznált folyóiratok

- Énekszó* hangjegyes ének- és zenepedagógiai folyóirat. 1933–1950, Magyar Kórus Zenemű- és Lapkiadó, Budapest.
- Magyar Kórus egyházzenei folyóirat*. 1931–1950. Magyar Kórus Zenemű és Lapkiadó, Budapest.

Levéltári források

- MOHA-Mozdulatművészeti Gyűjtemény (MOHA)**
 Dienes és Mirkovszky hagyatékok – MOHA-MOZDULATMŰVÉSZETI GYŰJTEMÉNY (Orkesztika Alapítvány – MOHA-Mozdulatművészek Háza – Magángyűjtemény)
- Dienes Valéria (~1974–1976): [Ezek életrajzi adatok sok időből] (Életrajzi vázlatok). Kézirat. [EDAR – dvh-list00044 – MOHA]

- Dienes Valéria (~1942): A Mozdulat. Kézirat. (A Plasztika profil tagozata című könyv egyik felhasznált kézirata. [EDAR – dvh-list00028_1 – MOHA])
- Dienes Valéria (~1930): [A Mozdulatművészet azért ...]. Kézirat. [EDAR – dvh-list00023 – MOHA]
- Dienes Valéria (1915): Művészet és testedzés. Magyar Iparművészet, 18. 5. 225–237.
[URL: http://issuu.com/orkesztika/docs/dvh-list00029-a_m_v_szet__s_testedz_s] Letöltés ideje: Letöltés ideje: 2015. december 10.
[EDAR – dvh-list00029 – MOHA]
- Dienes Valéria (1969): Orkesztika 1912–1918. Raymond Duncannál. Kézirat. [EDAR – dvh-list00043 – MOHA]

BORECZKY ÁGNES – FENYVES MÁRK

Dienes Valéria bécsi éve és az Orkesztika Iskola

*„Hatvanöt évvel ezelőtt, 1912 tavaszán tértem haza párizsi tanulmányutamról, tele filozófiával és tánccal. A College de France-on Henri Bergson hallgattam, a Chatelet-ben Izadora Duncant bámultam. A háromévi filozofálás során a szabadon szálló gondolat intuitív varázsa, a három esti táncelőadáson a szabadon mozgó test esztétikai bővölete forrott össze bennem valamivé, melyet először tagadni akartam, majd elismertem [kiemelések B. Á. és F. M.], először görög tornának, majd orkesztikának neveztem, egy mozdulatrendszerre, mely később a tánc nyersanyagát, az emberi test összes mozdulatlehetőségeit kívánta feltárni, megvizsgálni, tudományos alapelvekre helyezni és művészi célokra használni” (Dienes, 1977. 1) – írja Dienes Valéria a *Réásmelés a táncra* című írásában.*

Amint a fenti idézetből sejteni lehet, Dienes nehéz belső vívódások után volt, amikor 1917-ben elvállalta és átvette Bertalan Verától az Orkesztika Iskola vezetését. A magával folytatott küzdelem oka nemcsak saját korábbi, szerteágazó munkásságának irányváltása és egyik szerelmének, a *matematikának* a feladása volt, a korban uralkodó táncos képet nehezen lehetett összeegyeztetni a filozófus-matematikus tudós nőével. Dienes a tudós nő identitásával csak úgy azo-

nosulhatott a táncos-orkesztész szereppel, hogy kidolgozott egy tudományos rendszert, az *orkesztikát*. Egy Branderburgnak 1918-ban írt leveléből kiderül, hogy addigra az iskola működését tudományosan megalapozó mozdulatművészet *elmélete* már készen állt. A levélben ez olvasható: „[...] *eddig csak Budapesten ismerik az utolsó télen tartott előadásainkból, írásban még nem ismertetem sehol, most készítem első rövid, könyv alakú összefoglalását...*” (Dienes, 1918. 1.). Az akkori rendszer szerint a „[...] *mozdulat három határozmányú valami. Térben van, időben van és mond valamit. Kifejez. A mozdulat-iskola tehát három feladat megoldását foglalja magában: uralkodás a térben, az időn és a jelentésen*” (Dienes, 1918. 4).

Az 1917–1918-as tanévre az iskolai szervezet is kiformlódott. Elkészült az *orkesztikai tananyag*, valamint kialakult a *tehetséggondozás, a művész- és tanárképzés* komplex rendszere. Az iskola egy Ferenc körüti épületben három plasztikai, egy ritmikai és egy mimikai tanfolyammal indult. A *Plasztikai osztály* csoportjait Dienes Valéria, valamint Révész Ilona mellett az ugyancsak Dienes-tanítvány, Mirkovszky Mária vezette. A haladó, *Ritmikai és Mimikai* osztály/csoport vezetője Dienes volt, aki ugyanakkor a plasztikai és a ritmikai képzés mellett létrehozott egy külön képzési formát is tehetséges növendékek számára, ez utóbbiakkal Markos György foglalkozott.¹ Az *Értesítőben* *Technikai továbbképzőnek* nevezett csoport tantervében sajátos művészi szempontok alapján kiválasztott, a mozdulatok tökéletesítésére, táncszerzése és improvizációra felkészítő gyakorlatok szerepeltek. A mimikai osztály a *Mesteriskola*² keretei közt folyó tanárképzést

¹ A tanítványoknak vállalniuk kellett az iskola bemutatóin, előadásain való nyilvános részvételt.

² A szóban forgó tanévben valószínűleg a Mesteriskola még nem működött.

készítette elő, a növendékek a pedagógiagyakorlat részeként rendszeresen közreműködtek az alsóbb osztályok tanításában, hospitáltak és önállóan tanítottak is, mint a már említett Markos György, Révész Ilona és Mirkovszky Mária.

A meglehetősen differenciált iskolai szervezet részeként a felsorolt csoportokon kívül felnőttek és gyerekek számára szervezett magánkurzusok, magánórák és nyári tanfolyamok működtek. Valamennyi az Orkesztika Iskola szervezeti rendjébe épült, ahogyan Bertalan Vera, az intézményről levált és önállóan működő tanfolyama is, mely „[...] az egyetlen iskola, melyben orkesztikai előképzettség szereszhető” (Értesítő, 1918. 6).³

Az iskola működése, jóllehet már megelőlegezte a majdani, későbbi működési formát, *nem konszolidálódhatott*. 1919 szeptemberétől Dienes – már a távozásra készülve – Mirkovszky Máriának adta át az iskola vezetését. A Tanácsköztársaság bukása után sok más kortársához hasonlóan, Dienes Valéria is elhagyta az országot. 1920 szeptemberében⁴ gyerekeivel együtt útnak indult, hogy kövesse a már korábban Bécsbe menekült férjét, Dienes Pált. Hogy az Orkesztika Iskola további működését biztosítsa, Mirkovszky mellett annak férjét, Detre Szilárdot⁵ is felkérte az iskola vezetésére és ügyeinek intézésére. Dienes 1922-ben tért

³ A Bertalan Vera-féle görögorna tanfolyamról-iskoláról további említést nem találunk.

⁴ A dátum Dienes Valéria *Életrajzi vázlatok* (1974–1976) című írásából való, de elképzelhető, hogy nem egészen pontos. Detre már 1920 augusztusában úgy ír, mintha Dienes Bécsben lenne.

⁵ Detre Szilárd festőművész és bábművész, Mirkovszky későbbi férje, akiről Dienes egyik levelében állítja, hogy a növendékek közül az egyetlen, aki vele együtt nemcsak a gyakorlat, hanem az elmélet szintjén is gondolkodni képes.

viszra Magyarországra, az 1919 és 1922 közti időszak az Orkesztika Iskola második vagy inkább *átmeneti periódusa*. Ebben az írásban erről lesz szó.⁶

Dienes Valéria Bécsben

Dienes bécsi emigrációja életének és pályájának egyik legnehezebb, ha nem a legnehezebb, válságos korszaka. A komün bukása utáni menekülés ideje egyszerre volt a családi dráma, a saját pálya és az iskola konfliktusainak fájdalmas *veszteségekkal terhes* időszaka.

A két kisgyermekkel külföldön új életet kezdő család életkörülményeit nem kell magyarázni. Az életét tartósan meghatározó személyes és családi dráma kettős. Egyrészt harmadik gyermekét a megpróbáltatások miatt elveszítette (így Ádámka nem született meg), másrészt felbomlott a Pállal kötött 15 éves élet- és munkaközösség. Pál ugyanis 1919-ben szerelmes lett Dienes Valéria egyik növendékébe, Mirkovszky Mária egyik barátnőjébe, Chylinski Sáriba. Kettejük kapcsolata végül váláshoz vezetett, Dienes elköltözött a férjétől, előbb a Grinzingi Kinderheim tanára és bentlakója

⁶ A tanulmány néhány dokumentumra és Dienes Mirkovszky Máriának és Detre Szilárdnak írt leveleire, illetve Detre Dienesnek írt beszámolóira támaszkodik. A dokumentumok Mozdulatművészeti Gyűjteményben, a levelek Mozdulatművészeti Gyűjteményben, valamint az OSZK Kézirattárának Dienes hagyatékában és Országos Színház-történeti Múzeum és Intézet – Táncarchívumában találhatóak (EDAR: dvh-d-00011, dvh-d-00012, dvh-d-00013, dvh-d-00028, dvh-d-00031, dvh-d-00032, dvh-d-00033, dvh-d-00052, dvh-d-00061, dvh-d-00066, dvh-d-00067, dvh-d-00068, valamint OSZK Kézirattár Dienes hagyaték, Fond.223 és HGY1/ 2010.1.1.1 – 2010.1.1.13.).

1. kép. *Dienes Valéria igazolványképe 1920-ból*
(fotográfus ismeretlen)
(EDAR – dvh-f-00617 – MOHA)

lett, majd Bécsből távozva a gyerekekkel Raymond Duncan kolóniájához csatlakozott, Nizzába és Párizsba ment.

A sokszoros *vesztés*, az otthon, a férj, a munkatárs és a tanítvány, valamint a gyermek elvesztése az egyébként hihetetlen lelki erővel bíró Dienes Valériát is megrendítette. A Bécsből írt levelekből⁷ kitűnik, hogy minden probléma

⁷ A nyolc levél (71 oldal) *tartalomelemzése* alapján Dienes a levelekben a következő nagyobb témaköröket érinti:

1. Saját élettörténeti utalások (a. események, b. reflexiók, érzések)
2. Személyes megjegyzések (a. barátokról, ismerősökről, b. barátoknak, ismerősöknek, tanítványoknak, c. az orkesztika helyzetéről)

érzékenyen érinti, egyikben említést tesz az idegállapotáról is, feltehetően idegösszeomlása volt. Ezt a helyzetet tetézte táncos pályájának megtorpanása, valamint az éppen hogy formát öltő Orkesztika Iskolától való *kényszerű* elszakadás.

Dienes a távolságot a Detrével és Mirkovszkyval való gyakori levélváltással hidalta át. Detre rendszeresen tájékoztatta Dienest személyes dolgainak és az iskola ügyeinek állásáról, Dienes pedig afféle táv-igazgatás segítségével irányította az iskolát, illetve koreográfiai és tananyagokat küldött a „teoretikusoknak”, a vezető növendékeknek, akik egyben tanítotak is. A levelek megszólítása, „Gyermekeim/drága gyermekeim” felidézi az iskola családi közösségének hangulatát, egyben kifejezi, hogy a levelek nemcsak Detrének és Mirkovszkynak, hanem a növendékeknek is szólnak, s hogy a kapcsolattartáson és az iskola vezetésével és működésével kapcsolatos tudnivalókon túl pedagógiai célzattal íródtak. A megszólítás azt is sugallja, hogy Dienes korábbi, a táncos szereppel kapcsolatos kétségei megszűntek, a bensőséges családi megszólítás egyértelműsíti a tudós-táncos-tanár-anya szereppel való azonosságot.

A teljes emigráció közel 25 hónapjából Dienes Valéria körülbelül 13 hónapot töltött Bécsben. Bécs ekkor már a „tánc városa” volt, rendszeres előadásokkal a Konzerthausban, Az Urániában és a Konzertakademién. Dienes bécsi tartózkodásáról

-
3. Műfaji (elméleti) kérdések (például Dalcroze-kritika)
    - a. táncelőadások ismertetése (a táncosok és a műsor bemutatása, kritikája)
    - b. közönség, illetve részint ezekkel egybekapcsolódva
    - c. módszertani megjegyzések
    - d. művészetelméleti fejtegetések és
    - e. táncelméleti fejtegetések)
  4. A budapesti iskola működtetésével kapcsolatos kérdések, instrukciók.

2. kép. A Montessori Kinderheim lakói „Oltikáznak”
(Oltika az orkesztika gyerekeve) a kertben. Bécs-Grinzing 1922.

(fotográfus ismeretlen) EDAR – dvh-f-a3-009 – MOHA

dása alatt 60 táncestre került sor. 11-en Dienes is jelen volt, Beatrice és Primavera Mariagraete, Ellen Tels, Maryla Gremo, Eve Gerval, Elsa, Berta és Martha Wiesenthal, Ronny-Johansson, illetve Gertrud Bodenwieser és tanítványai, Zina Luca növendékei és a müncheni Dalcroze iskola előadásán, a látottakról szóló részletes, plasztikus – sokszor humorral átszőtt, még gyakrabban gyilkos iróniával tűzdelt – beszámolókat elküldte Detrének és Mirkovszkynak. A beszámolók lehetőséget teremtettek arra, hogy a mozdulatművészet helyét, szerepét újragondolja, de arra is, hogy az orkesztikát – már a bécsi tapasztalatok szemszögéből is – a modern táncművészeti irányzatok és iskolák közétégye, valamint, hogy az itthon maradtak tájékoztatásával a szakmai irányfolytonosságát megőrizze.

A mozdulatművészettel kapcsolatban szomorúan jegyzi meg, hogy „Mindig jobban látom, milyen talaj nélkül való az egész mai mozdulatművészet”, másutt: „Minden tanzabend után látom újra meg újra, hogy az orkesztikánknak (sic!)⁸ nagy feladatai vannak és nagy szükség van rá. [...] Most a 2 évvel ezelőtti esténkre⁹ gondolva látom, milyen korai volt. A Wiesenthalok virágkorába esett, nem lehetett hatása. Ma ugyanaz az este hatást tenne. Mert ez a táncváros két év óta sokat nevelődött” (Dienes, 1921. március 18. 6). Egy másik levélben ezt írja: „Az istenért nehogy legyen valaki is az orchestika berkeiben, aki azt higgye, hogy a mozdulatművészet célja »visszaadni« a zenét. Semmisem művészet, ami vissza-ad. Mert az nem művészet, ami régít hoz, ami szolgál, ami kopíroz” (Dienes, 1921. május 10. 3.) vagy „Ezek a táncosnők nagyon sok gondolatot ébresztettek bennem az orchestikai komponálásra vonatkozólag. Nagyon nagy fejlődést fognak jelenteni orchémáinkban. [...] Az eddigi kompozícióink nem eléggé szabadok már nekem. A komponálásnak az a szelleme, ami eddig fejlettségi fokunkon jó volt, már elévült rám nézve. A mozdulat szuverenitását még sokkal jobban kell menteni, mint eddig tettük. [...] Legáltalánosabban így mondhatnám, az orchéma nemcsak hogy imitációja ne legyen a zenének, de még fordítása sem” (Dienes, 1921. június 10. 5.)

A mozdulatművészet európai térképre helyezését Dienes már korábban is megkísérelte. Erről egy 1918-ban Hans Brandenburgnak írt levélrészlet tanúskodik: „Azok között a törekvések és kísérletezések között, melyek ma kétségtelenül mutatkozó mozdulatrenaissance próbál utat törni magának, az enyém

⁸ A többes szám első személy ugyancsak az iskolai közösség tudatát erősíti, de utal arra a folyamatra is, hogy az orkesztika rendszere – ma úgy mondanánk – a tanítványaival közös műhelymunka során formálódott.

⁹ 1919 márciusában Dienes és tanítványai Bécsben szerepeltek, az előadás a Konzerthausban volt.

a legfiatalabbak közül való, de kénytelen vagyok azt hinni, hogy életképesebb mindazoknál amelyeket ismerek, mindazoknál, melyeket az ön kitűnő könyve¹⁰ is felsorol. Bocsássa meg ezt a bátorságomat és engedje elmondanom, miképpen gondolom el a mozdulatok művészetét és milyen úton kísérlelem meg annak felvirágoztatását. Kénytelen vagyok magam mutatni be rendszeremet önnek, mert eddig csak Budapesten ismerik az utolsó télen tartott előadásainkból, írásban még nem ismertettem sehol, most készítem első rövid, könyv alakú összefoglalását,¹¹ s így nem marad számomra más választás, mint leveletem egy – lehetőleg rövid – értekezéssé bővíteni azzal a céllal, hogy amennyiben érdekelné önt amit olvasni fog, jöjjön el megnézni csírájában lévő intézményemet, melynek első eredményeit a következő télen szándékozom országunk határain kívül is bemutatni” (Dienes, 1918. 1).

A bécsi időszakban Dienes számára a *Dalcroze módszer kritikája* látszott legalkalmasabbnak arra, hogy az orkesztikát a többi – nem duncani alapú – moderntánc-iránnyal *egyenrangúsítsa*, illetve azok közé beemelje. Hogy miért éppen a Dalcroze-zal való szembenállást választotta eszközül, annak okai szerteágazóak lehetnek. Egyfelől Dalcroze a bécsi táncelőadások majd mindegyikén felismerhető jegyet hagyott, lévén a megtekintett táncelőadások szereplői/mesterei közül többen Dalcroze-tanítványok, -követők, másfelől az 1900-as évek elejétől Dalcroze már Európában, majd Ruth St. Denisen keresztül Amerikában is nagy hírnévnek örvendő zenepedagógus volt, akinek nevét a táncoktatásban, később a színházi világban és a terápiában egyaránt ismerték. Ő volt az igazgatója a Hellerauban működő Bildungsanstalt für Musik

¹⁰ Brandenburg, Hans (1921, 1913, 1915 és 1917). *Der moderne Tanz* (A modern tánc). Ez volt az első könyv, mely a modern tánc irányzatait összegezte.

¹¹ A könyv – sajnos – sosem jelent meg.

und Rhythmusnak. Az intézetnek 1914-ben 500 diákja volt, és egymás után nyíltak iskolái Szentpéterváron, Moszkvában, Bécsben, Prágában, Frankfurtban, Wrocław-ban, Nürnbergben, Londonban, Varsóban és Kijevben (*Partsch-Bergsohn*, 1994. 8–9).

Dienes régóta ismerte a Dalcroze-módszert. A korai rácsodálkozás, a Szentpál Olgáról (az első magyar Dalcroze-tanítványok egyikéről) írt visszaemlékezésben a „mozdulatembe-reket” nevelő iskola (*Dienes*, 1969. 25), majd a hasznosítható anyagok (ritmus-kijárás, ütemező gyakorlatok) beépítése után Szentpál színpadi produkciói kapcsán már megfogalmazta kritikai észrevételeit. Mi több, s talán ez még fontosabb, az orkesztika önazonossága részint Dalcroze-zal szemben formálódott.

Bécsben aztán közvetlenül is megfigyelhette, hogy a zene és a testmozgás, a zene ritmusa és a táncritmus, és – ahogyan Brandenburg a *Der modern Tanz* című művében (1921) nevezte – a „hallható és a látható idő” közti viszony miként jelenik meg a színpadon. Lesújtó következtetésre jutott: „[...] ezek a szerencsétlen Dalcroze-áldozatok, egy soha életében mozogni nem próbált zenepedagógus egyoldalú látásának példái, – oh ezek nem az én embereim, ezt én nem akartam, ennek én sohasem leszek barátja. Én türelmes vagyok más rendszerekkel szemben, de most éppen a mozdulat-szuverenitás duncani harcosai után újráltni Dalcrozet, egészen lesújtó, és egészen felvilágosító volt. Nem szabad a kidolgozatlan testet a zene szolgálatába állítani. Nem szabad a testet a zene törvényei szerint fejleszteni. Nem szabad a mozdulat-készletet zeneinterpretálásból meríteni. Még soha jobban nem érzetem, mint ezen a sivatár estén a mozdulat ősi jogait, a mozdulat mindenekefelett való prioritását, és azt, hogy nekünk ebben a pontban százszor radikálisabbnak kell lennünk, mint eddig voltunk” (*Dienes*, 1921. május 28. 3–4). A szenvedélyes hangú idézet a müncheni Dalcroze-iskola előadásáról szóló beszámolóból

való, a táncok részletes leírás-elemzése után egy Dienestől szokatlan, igen végletes és becsmérlő megfogalmazás következik: „[...] *aki végignézi* [értsd, hogy mit művelnek a táncosok – B. Á., F. M.], *örökre lemond a Dalcroze művészi értékéről és mozdulatművészet jövője érdekében hajlandó volna betiltani ezt a zenepedagógiai szórakozást*” (Dienes, 1921. május 28. 4.).

A Mirkovszkynak és Detrének címzett, de a növendékeknek is szólólevelekben terjedelmes és hangsúlyos helyet foglal el a Dalcroze-kritika, melynek főbb állításai a következők:

- A Dalcroze-módszer „hipnotizálja a testet”.
- „Dalcroze elnehezíti a testet”.
- Elveszi a mozdulat szabadságát.
- Megöli a természetes mozdulatot.
- A Dalcroze-módszer szolgál ritmusmásolást.
- Rabszolgává teszi a táncost, zenerabszolgákat teremt.
- Dallam-illusztráció.
- A mozdulatot zenekópiává teszi.
- „*Aki Dalcrozet tanul, az zenét tanul, nem mozdulatot*”.
- „*Zeneértető eszköz*”, de az nem a táncművészet iskolája.
- Mozdulatanyagatervtelen, összehányt, szellemtelen, szegényes.
- „*A Dalcroze táncok mindegyik egy bábtánc, melynek a zene a színórpadlása*”.
- Sok rossz mozdulattal zenét tanít. *Veszélyes*.
- Ami térbeli benne, az mind mesterség, favágás.
- „Mozdulatilag” művészetellenes.

Dienes néhány megállapítása egybecseng Brandenburg véleményével, aki Gluck *Orfeusz és Euridiké* című operájának 1912-es hellaui előadásával kapcsolatban ezt írta: „[...] a ritmus kiegészítette a zenét, *ahelyett, hogy a lelke lett volna, és a*

fúriák tudatosan hangsúlyozott dobbantása durva elemmel egészítette ki a zenét... az előadók a mozdulat frázis nagy, szabadlélegzetű kórének megjelenítése helyett a metronómhoz tapadtak” (idézi Partsch-Bergsohn, 1994. 8).

Dienes – miközben korábban maga is gondolt a dalcroze-i ritmikatanítás és az orkesztika szintetizálására – szokatlanul türelmetlen, erős és vaskos megfogalmazásai felvetik azt a kérdést, hogy helyzete sérülékenységén és nehezen kiküzdött identitása fenyegetettségén túl milyen okok vezettek – az egyébként nyelvileg is végtelenül kifinomult – kifejezőmódjának eldurvulásához?

A következőkben a budapesti iskola helyzetének rekonstruálásával ezt próbáljuk meg nyomon követni.¹²

Az iskola Budapesten

Az Orkesztika Iskola már Dienes távozása előtt nehéz helyzetbe került. Az I. világháborút követő válság az iskolát is elérte, a spanyolnáthajárvány miatti gyülekezési tilalom miatt szüneteltetni kellett a tanítást, ami jövedelemkiesést jelentett, de probléma volt a tandíjfizetések körül is. A terembérek sokszorosra emelkedtek az infláció és a Budapestet elárasztó menekülthullám szülte lakáshiány miatt, de nőttek az egyéb költségek is (például a zongorakísérők díja). Az iskolának állandóan költöznie kellett. Detre kitartóan próbált új helyet találni, ami a tánc megítélése miatt sem volt könnyű feladat. 1921 augusztusában például a „rég, pompás”

¹² A levelek (és dokumentumok) nyomán kialakított kép – akárcsak Dienes bécsi tartózkodásának jó néhány részlete – a rendelkezésre álló dokumentumok hiányossága miatt nehezen vagy egyáltalán nem feltárható, így az alábbiak (is) értelemszerűen vázlatosak.

helyiség bérletét¹³ a háztulajdonosa beiratkozások előtt néhány nappal éppen azért mondta fel, mert nem akarta, hogy tánciskola működjön a házában (*Detre*, 1921. július 24.). De az anyagi nehézségekkel és a bizonytalansággal legalább azonos súlyúnak bizonyult a konkurencia megjelenése.

Dienes Valéria orkesztika iskolája számára a meglévő amatőr balettoktatás és a társastáncitanítás nem jelentett valódi konkurenciát. Másképpen úgy is fogalmazhatunk, hogy a modern tánc területén az iskola egészen 1919-ig, a Dalcroze-növendékek magyarországi nyilvános fellépéséig monopolhelyzetben volt. A modernista táncörekvések közt megjelenő zene alapú táncitanítás (zenepedagógia mozdulati módszerrel) vagy ritmikus torna azonban azonos terület volt, így versenyhelyzetet teremtett.¹⁴

A Szentpál Olga, Lotte Wilke és Rózsaffy Malvin jelentette konkurencia az iskola belső viszonyait sem hagyta érintetlenül,¹⁵ de a növendékek közt, a hátországban zajló háború Dienes emigrációjával, a „táv-igazgatás” időszakában éleződött ki.

Minden iskola egyben közösségi erőter, melyet a szereplők közt zajló személyes viszonyok változása befolyásol, márpedig Dienes távollétével és *Detre*, valamint *Mirkovsz-*

¹³ A helye ismeretlen.

¹⁴ A korábban is jelen lévő, higiénés szemléletű, Delsarte-Mensendieck vonalú Madzsar Iskola tevékenysége ebben az időszakban még nem a modern táncot képviselte.

¹⁵ A Dalcroze-kritika kemény hangnemének okai közt a konkurenciára és belső harcra való feltételezést erősíti az is, hogy a kritikák későbbi legépelésekor az ifj. Markos Györgyre, becenevén Ducira és Szentpálra való hivatkozásokat egyrészt törlik, másfelől helyettük részben Dalcroze neve kerül a gépiratba. Külön érdekesség, hogy 1921-ből fennmaradt egy Dienes Valéria számára kiállított Dalcroze ajánlólevél. Létrejött volna a rendszeralkotók találkozása?

ky előtérbe kerülésével, pozíciójuk megváltozásával a szerep- és kapcsolati viszonyok átrendeződtek, a korábban is jelentkező feszültségek felerősödtek. A korai iskola – lehet egyébként is bekövetkező – fáradási periódusát a megszűnés veszélyéig sodró konfliktusok Markos György körül sűrűsödtek, ő lett az iskolai közösség „feketebáránya”. Markos György,¹⁶ a csoport egyetlen – színpadon is szereplő – férfi szólótáncosa és Mirkovszky állandó táncpartnere ugyanis távolodni kezdett az anyaiskolától. Ebben valószínűleg szerepet játszott a Detrével való rivalizálás és a csoporton belüli pozícióvesztés. Helyét keresve az egyébként önállótlannak és gyengének leírt „Duci” – ahogyan az iskolában hívták – elszakadási törekvései és az orkesztika iránti elkötelezettsége, az illojalitás és a hűség dilemmája között hányódhatott. Művészi ambícióit követve előbb egy amerikai zongorista meghívásának engedve Bécsbe ment, ahonnan aztán nem sok idő múlva végül visszatért, később pedig Bécsben akarta tanulmányait folytatni, de kísérlete feltehetően anyagi okok miatt meghiúsult (*Detre*, 1921. február 20. és szeptember 16.).

A táncos növendékeknel néhány évvel idősebb Detrére bonyolult szerep hárult. Egyfelől mintegy idősebb és tapasztaltabb barátjaként, „bátyjaként” rendszeresen tanácsokkal látta el „Duci”-t, segítette önálló művészi „szárnypróbálgatásait”, de részt vett családi és egyéb személyes konfliktusainak elhárításában is, másfelől az iskola ügyvezetőjeként határozottan elvárta, hogy kötelezettségeit teljesítse. A kettejük, alkalmasint hármójuk (Mirkovszky Mária), illetve né-

¹⁶ Duci különös viselkedésére egy példa: Detre (dátum nélküli, a tartalom alapján valószínűsíthető dátuma: ~ 1921. január) levelében beszámol Mirkovszky matinéjáról, ahol még a konkurensok is gratulálnak (Szentpál Olga és Wilke Lotte), „*egyetlen az 1100 nézőből*” akinek nem tetszik az előadás, az Duci.

gyük (Révész Ella szintén az orkesztika iskola növendéke) közti bonyolult viszony számos probléma forrásává vált (például az iskolai szereplések váratlan lemondása), ezek megoldása ugyancsak Detrére, esetenként Mirkovszkyra várt (*Detre*, 1921. február 20.).

Markos György ismerte a magyar dalcroze-istákat,¹⁷ és levélbeszélgetéseinek egyikeként előbb táncpartnerét (Mirkovszkyt), majd annak visszaközlése után más növendékeket buzdított a Dalcroze-tanfolyamokon való részvételre, illetve az orkesztika berkeiből való kilépésre. Erőfeszítésének eredményeként Révész Ella meg is kezdte tanulmányait Rózsaffy Malvinnál. Őt, ahogyan szintén Detre leveleiből tudható, még hárman követték: Hörk Piroska, Jaskula (Virág) Ilona és Messinger Magda.

Markos 1920-ban tüntetőleg elhagyta az Orkesztikai Társaságot, majd 1921-ben újra csatlakozott hozzá, de már nem jutott neki igazán szerep. A folyamatos konfliktusokról Detre személyes hangnemű levelekben számolt be Dienesnek (*Detre*, ~1921),¹⁸ és az iskola és a növendékek érdekében a Dalcroze-ról szóló kritikák erősítését kérte (*Detre*, 1920. április 5.).

A konfliktusok majdnem az iskola széteséséhez vezettek, ezért Detre is arra kérte Dieneset, hogy térjen haza. Dienes vallomásszerű válaszában utasította vissza a kérést: „*Nem hiszem én azt gyermekeim, hogy nálunk a viszonyok úgy alakulnának, hogy én hazamehessek. És kitenni magamat semmi kockázatnak nem szabad, még ideiglenes balesetnek sem, mert az én most*

¹⁷ Dienes említi a Duci féle „önállósági tünetet”, és az úgynevezett rendszeregyesítések problémáját, „*növendékek növendékei erre nem képesek*” értékeléssel, és azzal hogy a rendszeregyesítéshez Dalcroze-zal kellene találkoznia (*Dienes*, 1921. április 18. 1.).

¹⁸ Konkrét dátum nélkül – valószínűleg 1921 eleje.

megrendszabályozott idegzetem azért többé nem normális idegzet. Végtelen sok akarat volt az ára annak, hogy most egyensúlyban vagyok és nem tudom, mennyi ennek az egyensúlynak az ellenállása. A gyerekeknek pedig szüksége van rám, és legelőször és minden föltétel nélkül az ő mamájuk vagyok” (Dienes, 1921. május 28. 32).

A konfliktusok lezárására körülbelül a leghevesebb Dalcroze-kritikák születésekor került sor. Az előbb idézett levélben Dienes megtiltja a tanároknak és a növendékeknek, hogy Dalcroze-t is tanuljanak, hogy a két rendszert keverjék: *„Aláhúzom újból [...], a növendékeknek nem szabad Dalcroze-ra is járniuk. Hogy a tanároknak nem szabad saját felelősségre a tanításba Dalcroze elemeket vinniük, mert ez a módszer zenerabszolgákat termel, s lefaragja, tönkreteszi a mozdulatot” (Dienes, 1921. május 28. 20).* Egy nappal korábban az iskola működésének részletszabályozásában, a 6. pontban leszögezi, hogy a rendszer tisztaságának megőrzése érdekében a növendékek és a tanárok elzárkóznak más rendszerektől (Dienes, 1921. május 27. 2). Az 1921. június 4-én kelt megbízás formálisan is kinevezi Detre Szilárdot az Orkesztikai Társaság vezetőjének és Mirkovszky Máriát igazgatónak (Dienes, 1921. június 4. 1), a növendékeket pedig munkára és a *„békés köztársaság”* megvalósítására szólítja fel (Dienes, 1921. június 4. 2–9).

Ezekkel a levelekkel gyakorlatilag lezáródott az iskolában zajló növendékharc, a táv-vezetést felváltja a Dienestől független Igazgatóság,¹⁹ Dienes Valéria pedig, akkor még úgy tűnt hosszú időre, netán véglegesen is, „elereszti” az iskola vezetését, lemond róla, hiszen veszteségeinek száma tovább szaporodott.

¹⁹ Mirkovszky így szerzett jogot a későbbi Orkesztika Intézettől független tanerő-előkészítő iskolára.

Utóirat

Detre, jóllehet nagy lelkesedéssel és ambíciókkal fogott hozzá az iskola működtetéséhez, majd a társaság vezetéséhez (új iskola nyitása Szegeden és Debrecenben, nyilvános órák az iskolában, új bemutatók), terveinek nagy részét nem tudta valóra váltani. Az iskola valószínűsíthetően 1922–1923-ban már nem működött,²⁰ a végül is hazatérő Dienes két korábbi tanítványa megkeresésére 1924-ben indította újra az iskolai tanfolyamokat. Ami a dalcroze-istákkal való viszonyt és a Dalcroze-kritikát illeti, Szentpál Olga 1925-ben bemutatott *Szulamit*²¹ című daljátékához Mirkovszkyval²² együtt komponálta a táncokat, sőt Mirkovszky a csoport szólótáncosa lett. Dienes Dalcroze megítélésében visszatért a személyes felhangok nélküli szakmai alapú elvi kritikához, vagyis a színpadi munka egysíkúságához és alkalmatlanságához, a pedagógiai módszer hasznosíthatóságának kérdéséhez. A hasznosítható elemek beépültek az iskola napi gyakorlatába, és azokat például ütemező gyakorlatként nevesítve még a negyvenes években is tanították. A Brandenburg és Dienes által is hangoztatott Dalcroze-kritika nézőpontja egyébként az 1920 évek közepére általánossá vált, ez egybeesett a magyar dalcroze-isták közül Szentpál Olga és Kállai Lili módszertani váltásával, a Dalcroze-tanulmányok *módszertani részfejezetté* alakulásával. De ez már nem az Orkesztika Iskola és Dienes Valéria története.

²⁰ A dokumentumok alapján Mirkovszky Mária folytatta szólótáncosi karrierjét és tanított is, de az összetett struktúrájú Orkesztika Iskola szüneteltette a működését.

²¹ A Mirkovszky-nyilvántartások szerint 200 alkalommal ment a Blaha Lujza Színházban.

²² Mirkovszky Mária ennek ellenére később Dienes Valéria teljes támogatásával és hozzájárulásával saját orkesztikaiskolát nyithatott.

Irodalom

- Boreczky Ágnes és Fenyves Márk (2015): Az Orkesztika Iskola megszületése és az első évek. In Baska Gabriella és Hegedűs Judit (szerk.): *Égi iskolák, földi műhelyek – Tanulmányok a 65 éves Németh András tiszteletére*. ELTE Pedagógiai és Pszichológiai Kar, Budapest. 206–220.
- Brandenburg, Hans (1913/1915/1917/1921): *Der moderne Tanz* (Modern Dance). München.
- Dienes Valéria (1915): Művészet és testedzés. *Magyar Iparművészet*, 8. 5. 225–237.
- Dienes Valéria (1977): Rácszmélés a tánkra. *Táncművészet*, 15. 1. 1–3.
- Dienes Valéria, Dienes Gedeon és Fenyves Márk (2016): *A Tánc reformja - „a mozdulatművészet vonzásában”*. Budapest.
- Holmes, Deborah és Silverman, Lisa (2009): *Interwar Vienna: Culture Between Tradition and Modernity*. Rochester, New York.
- Partsch-Bergsohn, Isa (1994): *Modern Dancing Germany and the United States*. Harwood.

Levéltári források

MOHA-Mozdulatművészeti Gyűjtemény (MOHA)

- Markos György (1918, szerk.): Az Orkesztikai Iskola 1917/18. tanévi értesítője. Budapest. (EDAR – dvh-list00005 – (Orkesztika Alapítvány–MOHA-Mozdulatművészek Háza–Magángyűjtemény, a továbbiakban MOHA).
- Dalcroze ajánlólevél Dienes Valériának (1921): (EDAR – dvh-d-00061 – MOHA).
- Detre Szilárd (1921): *Levelek Dienes Valériának*. (EDAR – dvh-d-00028, dvh-d-00030, dvh-d-00031, dvh-d-00032, dvh-d-00033, dvh-d-00052 – MOHA.)
- Dienes Valéria (1918): Levél Hans Brandenburgnak 1918. Kézirat. (EDAR – dvh-list00042 – MOHA.)
- Dienes Valéria (1920–1921): *Levelek Mirkovszky Máriának és Detre Szilárdnak*. (EDAR – dvh-d-00011, dvh-d-00012, dvh-d-00013, dvh-d-00067 – MOHA.)

- Dienes Valéria (1920–1921): *Levelek Mirkovszky Máriának és Detre Szilárdnak*. (Az EDAR – dvh-d-00011, dvh-d-00012, dvh-d-00013 azonosítószámú levelek – a bécsi táncéletről szóló beszámolókkal, később legéltet verziója Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet Táncarchívum: HGY1/ 2010.1.1.1 – 2010.1.1.13.)
- Dienes Valéria (1921. május 27.): Levél – Igazgatói kinevezés Detre Szilárdnak és az iskola részletszabályozása. (EDAR – dvh-d-00068 – MOHA.)
- Dienes Valéria (1921. június 4): *Megbízólévél Detre Szilárdnak és Mirkovszky Máriának, levél a művésznuvendékeknek a munkáról és a „békés köztársaságról”*. (EDAR – dvh-d-00066 – MOHA.)
- Dienes Valéria (1969): *Orkesztika 1912–1918*. Raymond Duncannál. Kézirat. (EDAR – dvh-list00043 – MOHA.)
- Dienes Valéria (~1974–1976): *Életrajzi vázlatok*. Kézirat. (EDAR – dvh-list00044 – MOHA.)
- Mirkovszky Mária (Sine anno): *Nyilvántartás a színházi szereplésekről*. (EDAR – mmh-d-00006, mmh-d-00007, mmh-d-00008, mmh-d-00009, mmh-d-00010, mmh-d-00011, – MOHA.)

OSZK Kézirattár

- Detre Szilárd (1920–1921): *Levelek Dienes Valériának*. (Dienes hagyaték, 223. Fond.).

SZENTE DORINA

A Gyöngyösbokréta mozgalom rituális világa

A hagyomány őrzésének árnyoldalai

Előszó

Jelen kutatás a „Továbbélő utópiák: életreform és reformpedagógia – osztrák–magyar összehasonlító vizsgálatok” című OMAA-kutatás keretén belül készült el. Az életreform fogalma nem ismeretlen a számunkra számos szerző munkája adta a támogatást a tanulmány elkészüléséhez. Többek között Németh András (2005, 2013). Az életreform társadalmi gyökereiről, irányzatairól, magyar pedagógiai recepciójáról, Ehrenhard Skiera (2005, 2006) az életreform-mozgalmak és a reformpedagógia kapcsolatáról, múltjáról és jelenéről, Forgács D. Péter (2013) Az életreform mint tömegmozgalom sikergörbéről, Kovács Henrik (2013) A Gyöngyösbokréta hatásairól írt munkája, valamint Dóka Krisztina – Molnár Péter (2011) által szerkesztett dokumentumgyűjtemény a Gyöngyösbokréta életéről. A tanulmány, mint ahogy a címben is olvasható, a Gyöngyösbokréta mozgalom rituális világának bemutatására törekszik, valamint a hagyomány őrzésének nehézségeire hívja fel a figyelmet. A mozgalom indulásakor több problémába is ütközött, ami nagyban meghatározta az eredményességét, megítélését mindaddig, amíg aktívan működött.

A kutatás egyik fő célja, hogy bemutassa, milyen rituális elemek jelentek meg a mozgalom életében, a tömegrendez-

vény jelleg miként befolyásolta a mozgalom célkitűzéseit? Továbbá kereste a választ arra, hogy milyen nehézségekbe ütközött a mozgalom a népi kultúra megőrzése során, valamint e nehézségek ellenére működött-e a mozgalom rituális célja?

A Gyöngyösbokréta mozgalom aktív jelenléte körülbelül 1931 és 1944 közé tehető. Ezen időszak alatt a mozgalom életreform-motívumokban gazdag társadalmi jelenségként, egyedülállóan vált szerves részévé a hagyományőrző, nemzeti öntudatot erősítő szellemiségnek. A népi írók mozgalma ebben az időszakban irányítja rá a figyelmet a vidék Magyarországra, a magyar falu, a parasztság sorsára. A falukutatók szociográfiai tanulmányai sorra jelennek meg, a szellemi elit felelősnek érzi magát, megindul a reflexió, amelynek része a mozgalom is (*Vincze*, 2012).

Rituális elemeinek vizsgálatához fontos néhány fogalom tisztázása. Szükséges megvilágítani azokat a nehézségeket, amelyekkel a mozgalom működése során találkozott. Ilyen fontos fogalom számunkra többek között a mimetikus tanulás, a test szerepe a tanulási folyamatban, a szimbólumok, valamint maga a rituálé és annak szerepe a tanulásban. A tanulás és tanulhatóság központi szerepet kap a tanulmányban, hiszen a Gyöngyösbokréta mozgalom egyik fő célkitűzése is a tanulás, tanítás, valamint ennek folytonos körforgása. Életreform-mozgalomként fontos volt számára, hogy megőrizze a népi kultúra egyedi tisztaságát, azt bemutassa, továbbörökítse és halhatatlanná tegye a társadalom számára. Gyöngyösbokréta előadások művészeti szempontból válogatott szépségek, értékek voltak, amelyek a magyar népi kultúra lényegi elemeit voltak hivatottak bemutatni a városi lakosság és a külföldi vendégek számára.

A tanulmány nagyban támaszkodik Dóka Krisztina és Molnár Péter (2011) által szerkesztett dokumentumgyűjteményre.

ményére, amely a mozgalom történetét hivatott összefoglalni. Rendkívül gazdag gyűjtemény, amely a mozgalommal kapcsolatos legfontosabb írásokat foglalja össze, többek között korábban nehezen hozzáférhető, esetleg kiadatlan írásokat. A kulturális emlékezet, a közösség identitást, tudást meghatározó szerepéről Jan Assmann írása (2004) ad segítséget. Az utánzásos tanulásról, a test szerepéről és a tudás átadásának alakulásáról pedig Merlin Donald (2001) elmélete ad támpontot. Az életreform-kutatások területén pedig csatlakozik Németh András, Pukánszky Béla és Pirka Veronika által szerkesztett (2014) tanulmánykötethez. A kutatás a dokumentumelemzés módszerére támaszkodik, és igyekezett azok tematikus összegzésére, a kutatás fő kérdései köré rendezve.

A tanulmány megerősíteni kívánja a korábbi reformpedagógia, életreform és életreform-mozgalmakkal kapcsolatos kutatások főbb tényfeltárásait, miszerint az életreform törekvések fő céljai közé tartoznak a természethez való visszatérés, a néphez fordulás, az étkezésben, ruházatban, életmódban beálló változások. A Gyöngyösbokréta mozgalom is fő célkitűzésként tűzte ki maga elé a paraszti kultúra újrafelfedezését, annak megmutatását a városi társadalomnak, ezáltal igényként alakítva ki bennük a visszavágyódást a természetbe, a tiszta forráshoz. Az előadások keretén belül bemutatott táncok, dalok, játékok, népszokások sokakat ösztönöztek a mozgalomhoz való csatlakozásban, ezáltal fenntartva a folytonosságot és a hallgatatlanságot. A mozgalomnak azonban voltak bírálói is, akik úgy gondolták a tömegrendezvény jelleg, a színpadra vitt, betanult mozdulatok hagyományellenesek, és ellent mondanak mindannak, ami valódi, ami fenntartásra méltó. A kritikusok inkább a népszokásokat látták szívesebben, amelyek a helyi szokásokhoz igazodtak, és nem akartak sem többek, sem kevesebbek lenni, annál amik.

A Gyöngyösbokréta mozgalom kialakulása és nehézségei

A Gyöngyösbokréta mozgalom megalakulása Paulini Béla nevéhez köthető. Paulini mérnöki pályán kezdte a tanulmányait, majd újságíró lett, és mindig is írónak vallotta magát. A Balaton kávéház volt a második otthona, álma pedig a színpadi rendezés. Ez ösztönözte egy népszínmű írására, a *Háry János* című darabra, amit Kodály Zoltán zenésített meg. A darabot Budapesten is játszották, így nagyobb közönség ismerhette meg a nevét, és ez adta a motivációt a Gyöngyösbokréta megszervezésére.

A Gyöngyösbokréta mozgalom megalakulása több emberhez is köthető. Többek között Györffy István (1939) arról nyilatkozik, hogy ő javasolta Paulini Bélának a mozgalom megvalósítását, mert úgy vélte a magyar népi viseletet, népszokásokat, táncokat, ezekkel járó hagyományokat meg kell őrizni és ápolni kell. Somogyváry Gyula képviselő, Kovácsné Vilmos városi tanácsnok is arról nyilatkozott, hogy részük van a Gyöngyösbokréta megalakulásában, és elvetendőnek vélik azt a tényt, a mozgalom csak Paulini Béla nevéhez lenne köthető. Egy biztos, hogy a kor szellemisége fogékony volt a népi hagyomány őrzésére, és többek gondolatvilágában megszületett egy szervezet, ami mindezt közrefogja, de egyikőjük sem vette a kezébe az irányítást. Az első Gyöngyösbokrétában csak 10 helyiség vett részt. Ma már körülbelül 100 helyi szervezetből és majdnem 4000 tagból áll a közösség.

Az első Gyöngyösbokréta bemutatók vegyes érzelmeket váltottak ki a nézőkből. Paulini Béla nem ismerte a még élő népviseleti helyeket, sem a táncokat, szokásokat, ezért a Néprajzi Múzeumhoz fordult tanácsért, ahol szakszerű támogatást kapott az előadásokat illetően és az első bemutatás a Városi Színházban sikerrel zárult. Az előadás érintetlenül,

beavatkozástól mentesen záródott. Ezen Boldog, Zsámbok, Bocsárlapujtő, Nagykálló, Buják és Mezőkövesd lépett fel és felejthetetlen élményt nyújtottak a nézők számára. A népi táncokra nagy érdeklődéssel figyelt fel a társadalom. Ezzel együtt a hibák is halmozódtak. Sokan mintha félre értették volna a mozgalom törekvését és hiteltelen táncokkal, viselkedéssel álltak ki a színpadra. Paulini Béla kénytelen volt néprajzi szakemberek ellenőrzése alá vetni a mozgalom működését, ezáltal a Magyar Néprajzi Társaság ellenőrzése alatt működött tovább a mozgalom. Az egyes „Bokréták” megalkulása sem ment teljesen akadálytalanul. A helyi közösségekben gyakran képzetlen, hozzá nem értő tanító tanította a táncokat, olykor saját fantáziájának engedve színesítette a programot. Paulini Béla egy művész szemével nézte az előadásokat, így természetesen maradtak hibák az előadásokban. 1943-ban Kodály Zoltán is jelen volt a Gyöngyösbokréta próbán és hasznos tanácsokkal látta el a jelenlévőket.

A Gyöngyösbokréta előadások színpadra szánt produkciója szerkezetileg és megalapozottságában lazább volt a feldolgozások és bemutatók később kialakult formáinál, de hangulatában, hagyományhoz való hűségében, a népi tánc módhoz általában teljesebb, gazdagabb volt. Az ilyen színpadra vitel a hibalehetőségek sorát hordja magában. A rendszeres szereplés és a várt siker elmaradása olykor károsan is visszahatott: egyes csoportoknál vagy tagoknál a műgond hiányát idézhette elő, esetleg nagyképűséget is. A fellépéseknek a tagságra gyakorolt hatását egészében mégis pozitívnak kell tartanunk. A mozgalommal annak résztvevői olyan lehetőséghez jutottak és olyan élményben gazdagodtak, amilyenre egyéni helyzetük alapján semmiképpen sem lett volna módjuk. A Bokrétákban való részvétel természeténél fogva nem oldotta, nem oldhatta meg a falusi társadalom feszültségét, égető szociális gondjait, de mint kulturális mozgalom eleget

tett funkciójának, amikor résztvevőit kiemelte – ha csak rövid időre is – a köznapi gondok egyhangúságából, és a művészet nyújtotta boldogsággal megismertette.

Számos támogatás és tanács ellenére továbbra is jelen voltak a problémák. A táncok ritmusa nem egyezett a zenei kísérettel. Annak ellenére, hogy a helyi muzsikások jelenlétét szorgalmazták az adott csoportnál, továbbra is pénzügyi és adminisztrációs okokra hivatkozva pesti cigányok húzták a talp alá valót. A szakvéleménynek sokszor jó hatása volt, de jellemző volt a többszólamú énekkar és a revünek tűnő táncbemutató. Mindemellett olyan mély hatással volt a Gyöngyösbokréta mozgalom a kor társadalmára, hogy ha valaki népviseletbe öltözött asszonyt vagy férfit látott, rögtön a táncmozgalom jutott eszébe. Paulini Béla hitt a Gyöngyösbokréta egyedülállóságában, és hevesen tiltakozott minden népi hagyományt bemutató előadás ellen, ami nem tartozott a mozgalomhoz. Miskolcon Má dai Lajosné szervezett tánc csoportokat, amelyek Debrecenben szerepeltek „Magyar Búzavirág” néven sikerrel. Ezek a bemutatók működését a belügyminiszter egy rendelettel felfüggesztette, így a Gyöngyösbokréta maradt az egyetlen néphagyományt ápoló mozgalom. Az egyedülállóságot nagyban segítette a Bokréta Szövetség megalakulása, a *Bokrétások Lapjának* és a *Hagyomány Szava* havi folyóiratnak az elindítása. Egész évben az ország számos pontján voltak bokrétás előadások. Budapesten minden év augusztus 20-án került megrendezésre.

A bemutatott táncok, népszokások kevés kivétellel, hiteles, eredeti valóságukban mutatják be az adott Bokréta sajátosságait. A mozgalom célja volt a magyar népi kultúra megőrzése és annak bemutatása az embereknek. A bemutatók során a közönség megismerhetett több mint 75 féle tánc mintegy 200 változatával, 35-40 játékkal, jelenettel és szokással. A népi tánc külön műfajként jelenik meg a magyar

folklórban. A magyar tánc jellegzetessége az egyéniség. Független az adott embertől, annak erejétől, ügyességétől, vérmérsékletétől. Mindenki másképp járja. A táncokat tanítókon nagy a felelősség, mert a tánc jellegzetességét valójában nem lehet tornatermi keretek között tanítani. A Gyöngyösbokréta előadások egyik fő hibájának ezt vélik, hogy a színpadon ütemes tornagyakorlatnak tűnnek a mozdulatok, nincs mögöttük igazi tűz, érzés, szellem.

Paulini Béla töretlenül azért a célért dolgozott, amit a mozgalom ugyan nem hibátlanul, de elért. Egyedülálló táncmozgalomként írta be magát az életreform-mozgalmak közé és a magyar történelembe. Habár a mozgalom maga hivatalosan megszűnt 1944-ben, a táncsoportok azóta is fenntartják a már hagyománynak tekinthető Gyöngyösbokréta előadásokat. Minden évben az ország különböző pontjain lehet elmerülni a magyar népi hagyomány sokszínűségében (*Dóka Krisztina és Molnár Péter*, 2011).

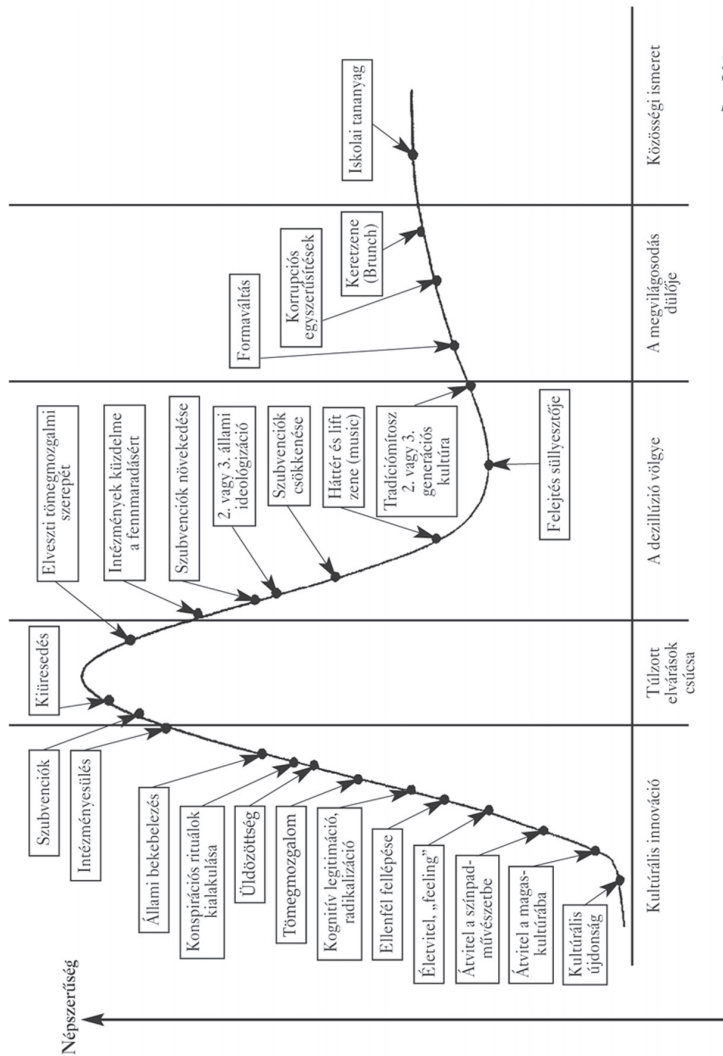
A népi kultúra metamorfózisa

A Gyöngyösbokréta mozgalom egy olyan korban született meg, amelyben a gyors iparosodás, gépiesedés, tömegtermelés hatására az ember egyre jobban elidegenedett a természettől és önmagától. A gépies tevékenységek nemcsak fizikailag, de szellemileg is megterhelőek voltak. Egyre inkább megjelentek olyan reformmozgalmak, amelyek a mindennapokból való elvágyódást, a gyökerekhez való visszatérést szorgalmazták (*Németh*, 2013. 11–13; *Turner*, 2002). A tánc, a táncok, előadások megtekintése valamiféle „másvilági” érzést nyújtott az embereknek. Kiléphettek a mindennapi életükből és egy olyan világba léphettek ahol feltöltődhettek. Az életreform-mozgalmak fontos eleme továbbá a nép felé

fordulás. A paraszti közösség kulturális értéke felbecsülhetlenné vált. A viseletek, dalok, jelenetek, szokások-hagyományok, minták és motívumok a nemzeti kulturális öntudat részévé váltak.

A Gyöngyösbokréta mozgalom is ennek szellemiségében alakult meg. A nép az étető közeg, a paraszti kultúra megőrzésének egyetlen helyszíne. Az előadásokban állandó kettősség uralkodott. Egyrészt az újítás, a befogadhatóság, másrészt pedig a hagyomány, az állandóság és a magyar népi tánc sajátosságát adó spontaneitás. A tánc önkifejezés is, éppen ezért megismételhetetlen. A tiszta tudást szimbolizálja, minden mozdulatnak jelentősége van, éppen ezért akadtak bírálói a betanultnak tűnő mozdulatoknak a néprajzi szakértők körében. A bemutatók olyan alkalmat és teret biztosítottak a városi ember számára, hogy kilépve a megszokott életvilágából, egy közösséget alkotva lehettek részesei a népi kultúra sokszínűségének, értékeinek. Azonban nem csak a városi ember számára volt ez fontos. A falun élő fiatalabb generáció újra érdeklődést mutatott a múlt iránt, és a táncok, dalok, játékok tanulásával, a viseletek felöltésével megvalósulhatott az ősi tudásátadás, amit mimetikus, vagyis utánzásos tanulásnak nevezünk. A generációk közötti kapcsolat sokkal szorosabbá, az esztétikum, a rend, a hagyomány pedig immáron sokkal fontosabbá vált. Mindez alátámasztja a kor életreform-mozgalmainak törekvéseit, és főbb motívumait.

Mivel a Gyöngyösbokréta mozgalom tömegmozgalomnak tekinthető érdemes végig tekinteni az élet útján. Forgács D. Péter (2013) tanulmányában felhasználta Jackie Fenn görbéjét, mint a tánc népszerűségének látványgörbéjét. Ezen a görbén a szociológiai értelemben vett népszerűséget is mérhetjük, azt, hogy egy adott mozgalom mennyire népszerű az emberek körében, van-e törés a népszerűségében és milyen

1. ábra. A tánc népszerűségének létezőgörbéje

hamar hanyatlak az érdeklődés iránta. A görbe meredeken emelkedő szakasza a kulturális innováció, melyen belül található a kulturális újdonság, az átvétel a magas kultúrába, az állami bekebelezés vagy az intézményesülés. A görbe csúcspontján a túlzott elvárások mentén kiüresedés jelenik meg, amikor a mozgalom már nem ad újat. A leszálló ágba pedig megszűnik a tömegmozgalmi szerep, küzd a fennmaradásért, elértéktelenedik. Innen két eset lehetséges, vagy a felejtésbe merül, vagy egy enyhén felfelé ívelő vonalban formaváltás következik be, és iskolai tananyag lesz. Forgách D. Péter táncrea levetítve használta a görbét, de bármilyen termék, innováció vagy elmélet népszerűsége vizsgálható rajta. A Gyöngyösbokréta mozgalom esetében is megfigyelhető egy meredek emelkedés a népszerűségét tekintve, majd a sok probléma és szkeptikus hatására ez a meredek emelkedés enyhül, míg végül Paulini Béla halálával erőteljes zuhanásnak indult.

Mozgalom és rituálé

A Gyöngyösbokréta rituális elemeire korábban történt utalás azonban az utánzásos tanulás és a közösség identitásformáló erejének megértéséhez fontos néhány fogalmat tisztázni. Merlin Donald (2001) négy fázisra osztja az emberi gondolkodás, tanulás alakulásának folyamatát. Ennek a folyamatnak a második szintje a mimetikus kultúra, amely 1,5 millió évvel ezelőtti időszakot jelent. A kor jellemzője a testi reprezentáció és a szociális szabályozás, imitáció, azaz a tudás az emlékezet és az utánzás révén születik. A használt és készített tárgyak is erre alapoznak, és ezt nevezhetjük az emlékezet tárgyas formájának. A mimetikus tanulás rituális a tárgyi és a verbális és nem verbális kommunikáció formáin. Ez azt

jelenti, hogy a tanulás, a tudás átadása létrejöhet a test által, a szavak által, a testen megjelenített szimbólumok, a test által megformált jelenetek által. A folyamatban a legfontosabb a részvétel. A kultúra maga a közösség, a társas szokások, a játékok, pedagógiai és társas attribúciók összehangolt jelenlét által valósulnak meg. Ebben a korban a nevelési alapcélok a gyakorlati készségekre irányultak, úgy, mint eszközök készítése és használata, menedék építése, harc. A nevelés nemcsak mimetikus készség valamely formáját igényeli, hanem a felnőttek azon képességét, hogy érzékeljék, mit tud, és mint nem tud megtanulni a gyermek (*Donald*, 2001. 150–163).

A nyelvre alapozódó emberi kultúra is megalapozta az életreform-mozgalmak motívumait. A mitikus kultúra megalapozta az írásbeliség előtti ember kultúráját. Ennek fő része a beszéd volt, ami nem elszigetelten jött létre, hanem összehangolt társas tevékenység elengedhetetlen eszközeként jelent meg. A tanulás komplexebb és elmélyültebb, szimbolizált lett. A már a mitikus kultúrában is fontos szerepet játszó gesztusok egyre differenciáltabbak, amelyeknek Donald három fő altípusát emeli ki. Az első az ikonikus gesztikuláció, ami az elhangzottakkal egy időben egy tevékenység sort is magukkal vonzanak. A második a metaforikus gesztikulálás, ezek is rajzolt képek, de tartalmuk absztraktabb viszonyban áll az elmondottakkal. Ezt a fajta gesztikulációt a törzsi népeknél még ma is meg lehet figyelni. A harmadik kategória az intés. Nincs önálló tartalmuk, kisebb mozdulatokból állnak, melyek valamiféle megjegyzésként értelmezhetők az elmondottak mellett. A korábbi mimetikus kultúra megmaradt, de már csak a mítosz alá tartozott. Immáron már az eseményeknek a narratívák adtak jelentést az egyének számára. A szimbólumok lehetővé tették az epizodikus események belső struktúrájának finomodását (*Donald*, 2001. 241).

Az emlékezet fontosságáról Jan Assmann (2004) ír, a kulturális emlékezet tükrében, mely a múlt szilárd pontjaira irányul. A mitikus kultúra mítoszai az emlékezés alakzatai, ebben az esetben nem történelemről van szó, csupán a múlthoz való emlékezésről. A múlthoz való viszony meghatározza az emlékező csoport identitásának alapjait. A kollektív identitás az ünnepélyesség mindennapokon túli jegyeit mutatja. A csoport identitásbiztosító tudásának nincs más helye, mint az emberi emlékezet. Ahhoz, hogy ennek egyszerszerű és cselekvéstájoló impulzusai érvényre jussanak, három szempont szükséges: tárolhatóság, előhívhatóság, közölhetőség, tehát rituális megjelenés és kollektív részvétel. Ennek eszközei a rítusok, melyek fontos szerepet játszanak a közösség kollektív emlékezetének alakításában. Ennek elengedhetetlen feltétele, hogy a tagok jelen legyenek az eseményeken, összejöveteleken és kulturális eseményeken. Ezek az események az ünnepek, a rítusok szabályszerű visszatérését jelentik a tudás áthagyományozódásáról. Ez az ismétlés pedig garantálja a csoport tér- és időbeli összetartozását. Ez a repetitív ismétlődés automatikusan utal a múlt folytonosságára. Minden emberi megnyilvánulásnak van egy szakrális, kozmikus jelentése. Ebben a viszonylatban szimbolikus természetűek, szabályok által irányított tevékenységek (Assmann, 2004. 53–57). A rituálék összekapcsolják a múltat, a jelent és a jövőt. Folyamatosságot teremtenek, és történeti, kulturális változásokhoz vezetnek. Nem valósítható meg sem reform, sem újítás, ha nem járnak vele együtt a rituálék megváltoztatásai. A rituálék nem statikusak, hanem dinamikusak. Ennek során természetesen hatalomról is szó van, és a lehetőségéről, hogy megvalósítsa vagy megakadályozza a társadalmi és kulturális változást (Wulf, 2007. 230).

Mindennek tekintetében látható a Gyöngyösbokréta rituális, rejtett tartalmainak fontossága. A több ezer embert,

több generációt megmozgató és együttműködésre serkentő mozgalom kihasználta a testről testre, szájról szájra való hagyományozódás és tudásátadás lényegi elemeit. Az életreform-mozgalmak akkor adtak az emberek kezébe eszközt, amikor a legnagyobb szükségük volt rá. Az írásos információátadás előretörésével lecsökkent a kommunikáció a generációk között, de a különféle mozgalmak teret adtak a hagyományoknak és a természetközelség érzésének (Kovács, 2013. 252–256). A mozgalomban részt vevők nem csak a táncokat, dalokat tanulták meg, hanem a hozzájuk tartozó hagyományokat, szokásokat. Ezáltal létrejött a kollektív identitás. Az előadások nézői átélhették a magyar népi kultúra szépségeit, egyedi elemeit. A Gyöngyösbokréta mozgalom fő célja volt, hogy megőrizze az eredeti viseleteket, táncokat, dalokat, mindezeket az eredeti formájukban mutassák meg azoknak, akik ezt nem ismerik. Közösséget teremtett mikro- és makroszinten, hatással volt a társadalom egészére, így erősítette meg az emberekben a kollektív nemzeti öntudatot. Mindez fontos, de nem lehet figyelmen kívül hagyni azt a számtalan hibát, amivel viszont veszélyeztették, és olykor ellehetetlenítették a mozgalom rituális mivoltát.

A Gyöngyösbokréta előadások számos rituális elemmel élnek, de kérdés, hogy ezeket kihasználják-e, hagyják-e érvényesülni? Első ilyen elem az utánzás általi tanulás. Egyértelműen jelen volt, hiszen a táncokat és a dalokat ismétlés és utánzás által lehetett a legtökéletesebben elsajátítani. Az előadás akkor adja át leghitelesebben a kulturális értékeit, ha az pontos utánzáson alapul, abban a formában, ahogy az a hagyományban megmaradt. Ahogy arról korábban is szó volt, igyekeztek szabályozni azt, hogy a mozdulatok a legkevésbé legyenek betanultak. Mindez azonban elkerülhetetlen, ha nem megfelelő környezetben, nem megfelelő tanító által történik a tanulás. A rituáléra jellemző valamiféle spontanei-

tás, ami szintén megjelenik a magyar népi táncban. Azonban kérdés, hogy az előadók milyen mértékben engedtek meg maguknak rugalmasságot a bemutatók során. A második elem a szimbólumok használata. Ideértendő a viselet, a ruházaton megjelenő motívumok, a jellegzetes mozdulatok, amik jelentéssel bírnak, a gesztikuláció. A Gyöngyösbokréta csoportok nagy hangsúlyt fektettek az eredeti motívumokkal díszített viselet megővésére. Minden eszköz, kiegészítő jelentőséggel bírt, fontos eleme volt a hagyománynak. A harmadik elem a kollektív részvétel és a közösség, mint identitást meghatározó közeg. Egyértelműen jelen volt és működött, hiszen a mozgalom rövid idő alatt nőtte ki magát országos szintre, több száz Bokréta tartozott a mozgalomhoz, és erőteljes kollektív identitást alakított ki. Ennek méltó bizonyítéka a máig fennmaradó Gyöngyösbokréta előadások megléte. A mozgalom ugyan már nem él, de a hagyomány fennmaradt. Ezzel szoros összefüggésben van a negyedik elem, a szabályszerű visszatérés, ismétlődés. A rituálé állandóságot teremt, biztonságérzetet azáltal, hogy ismétlődik, rendszert alkot. A mozgalom aktív működése során kiszámítható volt, hogy melyik csoport mikor lép fel, és hol. Egy olyan ritmust alakított ki az emberek életében, amely beépült a mindennapokba, és alulról, az egyének szintjéről építkezett. Visszanyúlt a gyökerekhez, kapcsolatot teremtett a generációk között.

A hagyományörzés nehézségei

Ahogy az korábban is említésre került a Gyöngyösbokréta mozgalomnak számos bírálója volt. A hagyomány ápolása és őrzése nehéz feladatnak bizonyult, hibát hibára halmozva próbálta a mozgalom fenntartani a célkitűzését. Elsősorban

fontos megemlíteni, hogy a felülről irányított mozgalmak esetében sokszor nem egyeznek az érdekek. A tudományos ellenőrzés egy bizonyos fokig hasznosnak bizonyult, de egy idő után kritika érte az elszemélytelenedett, művi előadásokat, amik gépies keretek közé szorítva már egyáltalán nem a hagyományt mutatták be. Felmerül a kérdés, hogy lehet e tudományos ellenőrzés alatt hagyományt ápolni? Nem veszít-e el az az elem, ami miatt az hagyomány?

A Gyöngyösbokréta működése alatt több szempont mentén jutunk el ugyanehhez a kérdéshez. A *Dóka Krisztina és Molnár Péter* (2011, szerk.) által szerkesztett gyűjteményben leírtak szerint a többszólamú zene egyáltalán nem hagyományos, és a zenészeknek sem volt kellemes ilyen zenét játszani a táncok mellé. Ennek is köszönhetően a táncok nem simulnak a dalokhoz, valamint betanult, gépies jelleget kölcsönöztek nekik az állandó gyakorlatozás és próbálás. A magyar tánc jellegzetessége a spontaneitás, ami fűszerként ízesíti a lépéseket. A kritikusok gyakran említették, hogy a bemutatók során sokszor ismétlődnek jelenetek, ezáltal unalmassá válva. Sokszor kerül bemutatásra a csárdás, ami már egyáltalán nem az eredeti. Alapvető hangszerek hiányoznak, mint például a duda, ami a régi csárdák hangulatáért felelős hangszerek voltak. Jellemző lett egy idő után, hogy népszerűvé vált egy-egy motívum vagy maga a bokréta kitűző formában. A motívumok, szimbólumok elértéktelenedése volt megfigyelhető. Az újonnan alakuló Bokréták színházi falak közé kényszerülve gépiesen kezdték el gyakorolni a szokásaikat, játékaikat, táncukat. Hiányoztak a férfi csoportok, nem találták elég változatosnak a műsort. A mozgalmról alkotott vélemény állandó kettősséget váltott ki az emberekből. Egyrészt hatalmas sikerként könyvelték el, egy olyan innovációnak, ami az élet része és elengedhetetlen fontosságú, ugyanakkor művi magamutogatásnak. Mindezen szempontok joggal megkérdő-

jelezik a mozgalom eredményességét, viszont nem szabad eltekinteni amellett, hogy a mozgalom hatására gazdag gyűjtemény jött létre a magyar népi kultúráról.

Összegzés

Az 1930-as években megalakuló Gyöngyösbokréta mozgalom valamiféle szellemi skanzen volt az emberek számára. A hagyomány őrzése fontos szerepet játszott a közösségek életében, mind kultúrájuk, mind pedig identitásuk megszilárdításában. A mindennapok rituáléinak fontos elemét képezték a táncok, dalok, viseletek. A Gyöngyösbokréta mozgalom fő célja az volt, hogy megőrizze a magyar népi hagyomány sajátosságait (tánc, dal, viselet, szokások, versek, zene), valamint azokat nagy közönség előtt bemutassa. Mindez azonban nehéz feladat. Rengeteg kritika érte az előadásokat, mert voltak, akik úgy gondolták a mozdulatok betanultnak tűnnek, és elvesztették az eredeti spontaneitásukat, amik az igazi jellegzetességét, sajátosságát adták például a magyar táncnak.

A magyar folklór rituális jellege pont ebben a spontaneitásban gyökerezett, valamint a testről testre, szájról szájra való terjedésében. A táncok, dalok tanulása, a régi viseletek felöltése mind annak az ősi tudásátadási formának az elemei, amint mimetikus tanulásnak nevezünk. Az előadások, ezt a fajta életérzést próbálták előhívni az emberekben, hogy újra visszanyúljanak a gyökereikhez. Mindezekről eltekintve a Gyöngyösbokréta mozgalom az egyik legmeghatározóbb népművészeti rendezvény volt a 20. század elején, amit minden évben megtartottak Budapesten augusztus 20-án, 1931 és 1944 között. A bemutatók során a közönség megismerhette több mint 75 féle tánc 200 változatát, 35-40 játékot, jele-

netet, szokást. Rengeteg embernek felkeltette a figyelmét, és az életreform-mozgalmakhoz hűen megadta az embereknek a természet közeli, közösségi lét érzését.

A jelen kutatás célja volt, hogy bemutassa a megjelenő mozgalmi, rituális elemeket, amik áthatották a tömegrendezvényként megalakuló Gyöngyösbokréta bemutatókat, valamint azokat a hatásokat, amik megnehezítették a mozgalom életét. A mozgalom egyszerre őrizte meg a hagyományt, és merevítette azt meg. A hagyomány őrzése, akár csak a rituálék nem statikusak, hanem dinamikusak. Ennek során természetesen hatalomról is szó van, és a lehetőségéről, hogy megvalósítsa, vagy megakadályozza a társadalmi és kulturális változást. A mozgalom tömegrendezvényként egyensúlyozott a kritikus tömeg szélén. A hagyomány ápolása kihívást jelentett egy olyan korban, ahol mindenki menekülést keresett a mindennapokból. Ez ma sincs másképp.

Irodalom

- Assmann, Jan (2004): *A kulturális emlékezet*. Atlantisz Kiadó, Budapest.
- Dóka Krisztina és Molnár Péter (2011, szerk): *A Gyöngyösbokréta. Írások és dokumentumok a mozgalom történetéből*. [URL: <http://folkradio.hu/folk szemle/gyongyosbokreta/index.php>] Letöltési idő: 2017. január 2.
- Donald, Merlin (2001): *Az emberi gondolkodás eredete*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Forgács D. Péter (2013): Az életreform mint tömegmozgalom sikergörbéje. Kultuszképzés, deviancia és normatíva a szving példája alapján. In Németh András és Pirka Veronika (2013, szerk.): *Az életreform és reformpedagógia – recepció és intézményesülési folyamatok a 20. század első felében*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Györfly István (1939): *A néphagyomány és a nemzeti művelődés*. A magyar Táj- és Népismeret Könyvtára I. Budapest.

- Kovács Henrik és Megyeri István (2012): Népművelés a néptánc eszközeivel. A népművészet és a Gyöngyösbokréta ideológiája. In Bolvári-Takács Gábor, Fügedi János, Mizerák Katalin és mtsai (2012, szerk.): *A hagyományos táncművelés metamorfozisa a 20. században*. A Magyar Táncművészeti Főiskola kiadványsorozata IV. Magyar Táncművészeti Főiskola, Budapest. 70–81.
- Kovács Henrik (2013): A Gyöngyösbokréta hatása a kor táncművészeire és társadalmára. In Németh András és Pirka Veronika (szerk.): *Az életreform és reformpedagógia – recepció és intézményesülési folyamatok a 20. század első felében*. Gondolat Kiadó, Budapest. 246–266.
- Németh András (2005): Az életreform és annak magyar pedagógiai recepciója: életreform és művelődési reform. In Németh András, Mikonya György és Ehrenhard Skiera (szerk.): *Életreform és reformpedagógia – nemzetközi törekvések magyar pedagógiai recepciója*. Gondolat Kiadó, Budapest. 69–99.
- Németh András (2013): Az életreform társadalmi gyökerei, irányzatai, kibontakozásának folyamatai. In Németh András és Pirka Veronika (szerk.): *Az életreform és reformpedagógia – recepció és intézményesülési folyamatok a 20. század első felében*. Gondolat Kiadó, Budapest. 11–55.
- Németh András, Pukánszky Béla és Pirka Veronika (2014, szerk.): *Továbbélő utópiák – reformpedagógia és életreform a 20. század első felében*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Paulini Béla (1937): Gyöngyös Bokréta. Dr. Vajna és társa, Budapest.
- Pálfi Csaba (1970): A Gyöngyösbokréta története. In Dienes Gedeon és Maác László (szerk.): *Táncművészeti Tanulmányok 1969–1970*. Magyar Táncművészek Szövetsége Tudományos Tagozata, Budapest. 115–161.
- Skiera, Ehrenhard (2005): Az életreform-mozgalmak és a reformpedagógia kapcsolata. In Németh András, Mikonya György és Ehrenhard Skiera (szerk.): *Életreform és reformpedagógia – nemzetközi törekvések magyar pedagógiai recepciója*. Gondolat Kiadó, Budapest. 16–40.
- Skiera, Ehrenhard (2006): Über den Zusammenhang von Lebensreform und Reformpädagogik. In Skiera, Ehrenhard, Németh, András és Mikonya György (szerk.): *Reformpädagogik und Lebensreform in Mitteleuropa – Ursprünge, Ausprägung und Richtungen, länderspezifische Entwicklungstendenzen*. Gondolat Kiadó, Budapest. 22–48.
- Turner, Victor (2002): *A rituális folyamat*. Osiris Kiadó, Budapest.

Vincze Beatrix (2012): Reformpädagogik und Erziehung der Nation zwischen den zwei Weltkriegen in Ungarn. In *Theorie und Praxis von Pädagogik*. 3. 2. 29–39.

Képforrás

Forgács D. Péter (2013): Az életreform mint tömegmozgalom siker-
görbéje. Kultuszképzés, deviancia és normatíva a szving példája
alapján. In Németh András és Pirka Veronika (szerk.): *Az életreform
és reformpedagógia – recepció és intézményesítési folyamatok a 20. század
első felében*. Gondolat Kiadó. Budapest.

TÉSZABÓ JÚLIA

Fiatal nők az iparművészetben és a dilettantizmus problémája Magyarországon, a 20. század első felében

A nők művészi pályák felé való orientálódása számos kutatás témája az utóbbi évtizedekben, de egy sajátos terület, az úgynevezett „iparművészeti pályák” jórészt elkerülték a kutatók figyelmét.

E nehezen meghatározható, mert nagyon sokféle elemből építkező terület sok esetben kényszerpályaként vagy valamiféle megfogalmazhatatlan vágyként jelenik meg a – főleg fiatal – nők jövőképében. Ha bele is fognak a századfordulót követően, tevékenységük csak igen ritkán haladja meg a műkedvelői szintet, az akkoriban „dilettánsok”-nak nevezett alkotók pedig gyakran teljesen képzetlenül, csak az otthonról hozott vagy a polgári lányiskolákban elsajátított kézimunkatudással, vagy obskurus „iparművészeti tanfolyamok” elvégzésével próbálnak érvényesülni. Bár számukra bizonyos pályák ekkoriban váltak elérhetővé, de ezek nagy részére a nőképző intézmények, iskolák nem igazán készítették fel őket. Pedig a történelmi helyzet és társadalmi státuszuk változásai már a 19. század végétől gyakran megkövetelték munkába állásukat.

Az emancipációs törekvéseken túl a magyar középosztály gazdasági helyzete is indokolta ezt. A pályaválasztási szak-

tanácsadó munkák szinte mindegyike a kimondottan nőies szakmák – tanítónő, kisdiednevelő és a képzési formák – után kutatva, a nőkben rejlő alkotóképesség, esztétikai hajlam és kezűgyesség miatt, a kevés képzést igénylő, tulajdonképpen az általános családi nevelésből magukkal hozott tudás kamatoztatásával az úgynevezett iparművészeti pályákat is javasolták (*Hollósné*, 1910; *Ginöverné*, 1912).

A nők művészeti pályán való működését a korabeli, szerzők szkeptikusan kezelték, átmeneti időtöltésnek tekintették, mert aki férjhez ment, felhagyott az ilyen tevékenységgel.

„*»Elismerem, hogy ügyesek a nők, meg van az érzékük sokféle finomsághoz, de hiányzik a hímős karaktere: az alkotó, a teremtő, nagy teljes erő, amivel egyedül lehet csak abszolút becsü művet alkotni«* – nyilatkozta Szinyei Merse Pál, a korabeli magyar művészeti élet egyik vezéregyénisége a nők művészi pályára való alkalmasságáról, abban a Tábori Kornél által készített, magyar művésznőket és néhány elismert mestert megszólaltató riportorozatban, amely 1913-ban, a Budapesti Újságírók Egyesülete Almanachjában jelent meg” (idézi Gellér, 2007).

Az életreform-mozgalmak női szerepekkel kapcsolatos emancipációs törekvései, melyek a nők munka vállalását, a munkában való azonos megítélésüket célozták, szintén sajátos módon érvényesültek a művészeti tevékenység területén.

„*A gödöllői művésztelep az iparművészeti tervezést, a szövést állította középpontba. A kortárs kézműipart megújító angol Arts and Crafts mozgalmat követték, mely a jellegzetes női tevékenységek, mint a szövés és a hímzés felkarolásával járt. A gödöllőiek példaképei, a preraffaelita mesterek mellett is kezdettől ott álltak a nők, akik például gobelinterveiket kivitelezték. Elismert művésznő is akadt közöttük, de jobbára a kivitelezés munkája maradt rájuk. Gödöllőn se volt másképp, többségükben betanított szövőlányok dolgoztak a mű-*

helyben, illetve az Iparművészeti Iskola hallgatói jártak ki tanulni. Akadt közöttük önálló tervező is, mint Undi Mariska és testvére, Carla, vagy Nagy Sándorné, de főként a kivitelező munkát végezték. Ezt a háziipar körében maradó, illetve abból kinövő tevékenységet pártolták a műkritikusok is. Lyka Károly, aki cikkeiben mutatta be a nőművészek munkáit, a nőkhöz leginkább illő foglalatosságként a kézműipari tevékenységet, a hímzést és a szövést jelölte meg. Kétszeresen is fontosnak tartotta a nők ilyen jellegű munkáit: egyrészt az otthon művészetének megteremtését, modernizálását várta tőlük, a gyáripari, rossz minőségű, lélektelen berendezési tárgyak helyett egyéni tervezést, eredetiséget remélt, másrészt a magyaros szecesszió mozgalmához kapcsolódva a népművészeti motívumok hagyományának folytatásában reménykedett” (Gellér, 2007).

A művészet területén megjelenő nők vizsgálatakor kiderül, hogy feltűnően nagy számban találunk művészcsaládból származó asszonyokat közöttük, akik gyakran férjük karrierje mentén tudtak érvényesülni (például a gödöllői műhelyben működő Nagy Sándorné), vagy aki, bár rokonai festők és szobrászok voltak, egy nőiesnek tartott művészeti területen jelentős életművet tudott létrehozni (Ferenczy Noémi). De a dilettánsnak tekinthető, mert formális művészképzésben nem részesülő, csak tanfolyamot végző, ám művészcsaládból származó és tehetséges fiatal nőkre is akad közöttük példa, ilyen a magyar avantgárd vezéralakjának nevelt lánya, Nagy Piroska, aki, bár rövid ideig alkotott, de éppen a játékok terén tudott túlelmedni az amatőr színvonalon. Pályájáról egy esettanulmányban az OMAA projekt 2016-os grazi szimpóziumán számoltam be (Tészabó, 2016).

Sokan a művészpályára lépő nők közül, férjhezmenetelük után valóban felhagytak az alkotómunkával. Főként a középosztály nőtagjai, akik gazdasági helyzetük romlása miatt léptek le a hagyományos család-iskola-férjhezmenetel hármassággal leírható életpályáról, mikor úgy tűnt, ez számuk-

ra már nem reális perspektíva, és pénzkereseti forrás után kellett nézniük. Ám ha családi és ezzel gazdasági helyzetük változott, visszatértek a hagyományos életútra, és elhagyták a művészpályát. Ezért sok kritika érte őket.

Jó részüket nem az emancipáció szándéka, az elhivatottság, a hagyományos keretektől való kitörési vágy vezérelte, hanem a szükség, sokan jobb híján indultak ebbe az irányba, mert képzettségeik, illetve annak hiánya számos más utat eleve elzárt vagy nehezen megközelíthetővé tett számukra. Az érintett, főként középosztálybeli lányok nem „új nők” abban az értelemben, ahogy Sipos Balázs egy tanulmányában leírja, hanem „régiek”, a régi normák továbbélésének képviselői, nagyjából kényszerpályán (Sipos, 2014).

A nőképzés hiányosságai a pályaválasztás okai között

A hazai nőképzés hiányosságaira, a szakmákra való felkészítés, sőt a szakmai képzés fogyatékoságára a magyar szerzők már igen korán felhívták a figyelmet. Az 1910-es években Hollósné De Grobois Nandin, aki maga is kényszerből, férje halála után vállalt munkát, s lett újságíró, és folyamatosan szembesült e pálya szakmai és megítélésbeli nehézségeivel, majd 1920-tól színészképző iskolát nyitott, 1910-ben és 1911-ben két munkát is szentelt a korban égetően szükségessé váló női pályák bemutatására. 1910-es, *A kenyérkereső asszony. Pályaválasztás előtt álló nők kalauza* című könyve, mint egy korabeli kritika összefoglalja, „a legnagyobb műveltséget követelő foglalkozástól le a legegyszerűbb népiparig, a nő kenyérkeresetének minden ágazata belefért ebbe a kicsiny könyvbe [...]”¹

¹ Sine nomine (1910): *Jász Újság*, 1. 48. Jászberény, 1910. július 28. 1–2.

„A nő szabad mozgását a társadalmi szokások és hagyományok ezer meg ezer szálú fonala akadályozza” – írja Hollósné könyve bevezetőjében. „De nemcsak a társadalom szabályai korlátozzák a nőt szabad mozgásában, hanem maga a természet is, amely a nőnek már előre megszabta hivatásának útját. Ez az út a családi körön belül kezdődik, és ugyanott végződik is. A megélhetés napról-napra fokozódó nehézségei azonban már régóta leterelték a nőt erről a természetes útjukról és belekergették az élet tülekedésébe s a középosztály asszonyai és leányai tízezerrel vannak rászorulva, hogy kenyér-kereset után nézzenek. A kisebb képzettséget követelő tisztviselői, kereskedelmi és ipari pályákon évről-évre nagyobb tömeget látjuk a kenyérkereső nőknek. De aránylag rendkívül kevés azoknak a nőknek a száma, akik a műveltség felső fokán értékesebb munkával teremtenek maguknak méltó existenciát (sic!). Ez azért van, mert Magyarországon nincsen a nőknek is rendelkezésére a tudományos és szakszerű kiképzés minden eszköze és így természetes, hogy a női munkás előtt többnyire csak az alantasabb életpályák nyílhatnak meg, ami kétségtelenül igazságtalanság” (Hollósné, 1910. 5–6).

Bár a későbbi fejezetekben imponálóan sok, nők számára is ajánlható foglalkozást sorol fel a tudományos, művészeti, ipari és gyermekekkel foglalkozó szakmák közül, megjelölve a képző intézeteket, a képzés feltételeit, időtartamát is, a pályaválasztáskor jelentkező fő problémát már ekkor a nők nevelésének és képzésének hiányosságáiban látja:

„A modern nőnevelésnek nagy fogyatkozása, hogy nem készíti elő a leányokat a gyakorlati életre, hanem dilettantistákat nevel belőlük [kiemelés a szerzőtől], akik ugyan mindenhez könyítanak, de alaposan semmihez sem értenek. Elvégzik az iskolai tanulmányokat s néhány év múlva elfelejteneik szépen mindent. Megtanulnak még zongorázni, festeni, énekelni, elsajátítják egy keveset a francia, német és angol nyelvet és ezzel rendesen be is fejezik a tanulmányaikat. Ha azután egy hirtelen szerencsétlen sorsfordulat

belekergeti őket az élet fürgetegébe, akkor tapasztalják csak keservesen, hogy nem tudnak semmit, hogy azszal, amit tanultak, amire életük legszebb éveit pazarolták, még egy darabka kenyeret sem képesek megkeresni. Késégsébesetten kapkodnak ilyenkor fűhöz-fához s gyötrelmesen sinylik, hogy nem kaptak olyan nevelést, amelynek segítségével az élet minden viszontagságai közepett megállhatnak helyüket. A gyakorlati életre, nem pedig a dilettantizmusra kell a leányokat nevelni” (Hollós, 1910. 9).

A dilettantizmus problémája

„A műkedvelés (amatőrizmus, dilettantizmus) státuszt jelzett a 19. században: a női (inkább, mint a férfi) képzőművészeti tevékenység nemcsak a felsőbb osztályok társasági életében volt nélkülözhetetlen, hanem a középréteg ön-meghatározásának is alkotórészévé vált. Nem jelentette azonban a műveltség és a társadalmi állás egyetlen fokmérőjét, hiszen, ha megvolt bennük az általános hajlam, a nők több különböző művészeti ágat gyakoroltak párhuzamosan: költészet (vagy zene) kísérhette a festést és rajzolást. Ez azonban általában csak a házasságkötésig tartott, ekkor ugyanis a házvezetéssel és gyermekneveléssel (feltételezetten) járó kööttségek háttérbe szoríthatták a képzőművészeteket – más, könnyebben gyakorolható művészeti ágak javára” – írja Bicskei Éva a hazai nőművészképzés történetét felvázoló tanulmányában (Bicskei, 2007. 52).

A 19. század végére, 20. század elejére ez a jelző egyre több negatív asszociációt hordoz, s egyszerre jelzi, hogy a nők nem főfoglalkozásban, nem képzetten és nem is életcélként alkotnak esetleg jól sikerült munkákat. Az iparművészet különféle területein boldogulni kívánó nők többsége ezek közé az úgynevezett dilettánsok közé tartozott. Bár a Magyar Iparművészeti Társulat fontosnak tartotta, hogy

iparművészeti jellegű munkáik színvonalasabbakká válnak, ezért kiváló lapjában, a *Magyar Iparművészet*ben a 20-as, 30-as években időről időre beszámolt például a modern díványpárnák művészi megoldásairól, vagy egy egész cikket szentelt a textilbabák készítésének, mégis sajátos a díványpárnákról szóló cikk címe, amely így hangzik: „*Kevés munkával – erős hatás.*” Az egy névtelen német nőt bemutató rövid írás kifejti, hogy „*Most olyan párnákra van szükség, amelyek anyagukkal vagy technikai egyszerűségükkel hatnak*” (Sine nomine, 1930). Az, hogy ezek kevés munkával is létrehozhatóak, utal arra, hogy mennyire elfogadott volt az a női mentalitás, amit már Hollósné is bírált: a dilettáns nők éppen ezt a típusú tevékenységet kívánták végezni.

„*Dilettánsaink általában idegenkednek az ipari munkától, részben azért, mert sokkal nehezebbnek gondolják, mint az a valóságban, és ezért inkább kész dolgok díszítésével foglalkoznak*” – írja Györgyi Kálmán szerkesztő, az iparművészet szakértője 1904-ben, a *Magyar Iparművészet*ben. „*Így keletkeznek a saegetési munkák, festett vázák, tányérok, vánkások, ellenzők, képkeretek, stb. Ugyan hányan vannak, akik egy könyvnek bekötését, egy domborított fém-munkát, egy intarziás fatárgyat tudnának megcsinálni? És pedig – amint azt az angolok példája mutatja – a dolog nem is jár olyan nehézséggel. Amint az itt-ott, a dilettáns munkákból rendezett hazai kiállításokon láttuk, nálunk jobbára teljesen céltalan és értéktelen dolgokra fecsérlik az időt, fáradságot, tehetséget, s végeredményben olyan tárgyakat állítanak elő, amelyek semmire se valók, s amelyek éppen ezért művészi szempontból sem érnek semmit*” (Györgyi, 1904).

Ernszt Lajos, ismert műgyűjtő, szerkesztő *Nők az iparművészet terén* című 1901-ben a *Műcsarnok* című folyóiratban megjelent írásában maga is a nők otthonteremtése irányában jelölne ki iparművészeti tevékenységeik fő irányát, de hangsúlyozza, hogy ezekhez is a nők képzésének ebben az irányban való fejlesztésére volna szükség. Írásában egyenesen Wlassics Gyula

akkori kultuszminiszterhez fordul, kiemelve, mivel az általa jónak tartott iparművésznök munkáin is meglátszik az iskola hiánya, nyissa meg ezt az „egyetlen hasznos pályát a nőknek”, vagyis nyitassa meg ne csak a Mintarajziskola, a kimondottan művészeti pályákra felkészítő intézmény, hanem az Iparművészeti Iskola kapuit is a nők számára. Kiemeli: „*Mert ki tudhatná és érezhetné jobban, mint a nők, kik életük nagyobb részét az otthon falai közt töltik, hogy a lakásban, mily tárgyak szükségesek és melyek felelnek meg a legjobban. Ezért, ha lehetséges lenne, a polgári iskolába járó leányok számára egy vagy két órát hetenkint iparművészeti dolgok tanítására kellene fordítani. Ma, midőn a leányok nagy része foglalkozást keres, már az iskolában kell a figyelmüket e fontos és a jövőre nézve mind nagyobb fontossággal bíró pályára felfűvni, mely szép és igazi női foglalkozás, ellentétben az irodákban és különféle üzletekben levő foglalkozásokkal, melyek a nőt mindinkább férjfvá teszik*” (Ernszt, 1901. 29).

A nőképző intézetek, nőipariskolák tantervében a kézimunka jellegű tantárgyak fontos helyet foglaltak el. Ezek színvonala azonban már önmagában is kritikára adott okot. A Magyar Iparművészeti Társulat 1910-ben a nők kézimunka tanításának fontosságára utaló cikkében a művészeti nevelés e területen is jelentkező hiányosságaira hívja fel a figyelmet. Megállapítja:

„*Az eredmények azonban azt mutatják, hogy ezekben az iskolákban megtanulják ugyan a kézimunkára való készséget, a különféle technikákban sokszor bámulatos jártasságot és ügyességet, de a munkák művészi szempontból legtöbbször igen alacsony színvonalon állnak. Művészi gondolatot, nemesebb ízlést, a színek és anyagok harmonikus összeválogatását hiába keressük bennük. Ennek okát a társulat a nők művészi nevelésének fogyatékságában látja. A kézimunka-tanítónők maguk sem bírnak annyi esztétikai képzettséggel, hogy növendékeiket megfelelően kioktassák és őket művészeti kérdésekben helyesen tájékoztassák*” (Sine nomine, 1910).

A nőipariskolák képzésének dilettáns színvonala még egy 1925-ös, az iparművészeti oktatással foglalkozó, összefoglaló írásban is felmerül, s az iskolák reformját sürgeti egy amatőr művészeti kiállítás kapcsán: „*Ma nemcsak az ipari fejlődés előmozdítását, annak oktatását és kézimunka-tanítónők képzését, a női dilettantizmus megnemesítését [kiemelés a szerzőtől] várjuk ezen intézettől, de a takarékoság jelszavával kiinduló hatást a szélbomlással fenyegető családi élet rekonstruálására*” (Schauschek, 1925. 141).

Pedig e kézimunka-tanítónők közül, gyakran magukat iparművésznőnek nevezve, többen hirdettek meg nők számára iparművészeti magántanfolyamokat, melyek keretében a különböző technikákkal készült lakásdíszítő tárgyak készítésére tanították a jelentkezőket. A dilettáns tanítónők tanfolyamainak színvonala nyilván sok kívánnivalót hagyott maga után. Az alacsony színvonal azután a vágyott siker és érvényesülés útját is gyakran elzárta a fiatal lányok elől.

A képzés hiányosságai és a gyakorlatra könnyen konvertálható kézügyességi tevékenységek dominanciájának a nők pályaválasztásában való megjelenése a későbbi szerzőknél is visszaköszön.

Jaschik Álmos *Nők az iparművészetben* című 1920-as írása egy akkoriban tipikus élethelyzetben lévő (fiktív) anya által felvetett problémára adott válasz keretében fogalmazza meg a női pályaválasztás problémáit: „*Kérem, tanár Úr, ez itt a legfiatalabbik leányom. Most végezte kitűnő eredménnyel a Veres Pálné utcában a hatodik felsőt, mindig örömmel rajzolgatott, íme el is hoztam néhány rajzát, nagy kedve van az iparművészethez, az ötvösséget vagy a könyvkötészetet szeretné megtanulni. Esetleg a textilipart vagy a grafikát. Az Uram hívatalnok, tehát vagyunk nincsen és ezért súlyt helyezünk rá, hogy legyen a gyermek kezében valami, ha a viszonyok úgy alakulnak, hogy egyszer a maga lábán lesz kénytelen megállni. A tanítónői pálya túlzásúfolt, kedve sincs hozzá és*

állásra sincsen sok kilátása. Lányomnak sok barátnője foglalkozik iparművészettel, a múlt évi karácsonyi vásáron igen szép keresetük is volt – mondja tanár úr, mit tanácsol? [...]” – teszi fel a kérdést az anya. „*Tudom, hogy az ötletszerűen kiválasztott iparművészeti pályára teljesen kilátástalan kísérlet számukra, lelkiismeretem sem engedte, hogy tanácsadó pedagógiai nagyképzésködéssel beleavatkozzam*” – írja Jaschik válaszában (Jaschik, 1920. 39).

Jaschik szerint a kilátástalanság oka kettős: az egyik, szerinte is, a nők képzésének iskolarendszer-szintű képtelenségei: vagyis hogy a nők oktatása a négy elemi – hat polgári képzéssel lezárult, anélkül hogy bármilyen szakmai tudást kaphattak volna. Az iskolarendszer még az első világháború után is a hagyományos nőkép számára képezte a nőket, vagyis a férjhez menésre, de ha ez 18 évesen nem sikerült, vagy a család anyagi helyzete nem engedte meg, ebbe a nőies területbe – szép tárgyak, varrás, alkotás – gondoltak beilleszkedni. A másik ok maguknak a tanfolyamoknak a jellege, amelyek nagyon felszínesek, ipari ismereteket, alapokat nélkülöző jellegűek voltak, ezért az itt születő munkák valóban nem léptek túl a dilettantizmuson. Ezek a képzések azért sem adtak valóban használható, megélhetést biztosító szakmát az ezekre beiratkozó – főként fiatal – nők számára, mert csak esetlegesen tudták munkáikat értékesíteni, főként a jótékonyági vásárokon.

Jaschik egyébként ekkor létrehozott magániskolájában egyrészt megvalósította azt az elképzelését, hogy férfiaknak és nőknek együtt és ugyanazt az ismeretanyagot kell elsajátítaniuk (bár azért iskoláját főleg fiatal lányok látogatták), másrészt hogy nem művészeket, hanem az alkotás sok területén jól megalapozott ismeretekkel rendelkező szakembereket kell képezni, s aki alkalmas rá, abból válik művész, a többiek pedig az alkalmazott területeken érvényesülhetnek. (Például fiatal korában járt hozzá a később egyik legkivá-

lőbb magyar keramikussá váló, Kovács Margit is.) A képzés programjában különböző technikák (grafika, szcenika, textil, plakát, bútor stb.) és technikai és művészeti alapismeretek szerepeltek (*Prékopa*, 2002). Iskolája hallgatóinak munkáiból évenként rendezett kiállításai között 1930-ban a gyermekek környezetének témáját járták körül, és ott modern szellemű textiljátékokat is bemutatnak technikailag képzett növendékei (vö. *Fabinyi*, 1930; *Térszabó* 2016a. 42).

Tanfolyamok

Mivel Magyarországon, mint említettük, viszonylag későn és korlátozott számban fogadtak be a művészképző intézmények nőhallgatókat, az erre a pályára igyekvő többség számára már a századelőtől kezdődően nagyon sok úgynevezett „iparművészeti” tanfolyam kínált képzéseket. Ezek már az 1900-as évek elejétől ontották a dilettáns nőket, akik szívesen nevezték magukat a végzés után iparművésznek. Számuk az 1920-as évek nehéz gazdasági helyzetében megsokszorozódott.

A nők ismerős terepe, az otthon, s ennek díszítése vált a nagy számban jelentkező „iparművészeti” tevékenység fő területévé. A textíliák felhasználása, a bőr- és textilmegmunkálás gyakran csak a divat diktálta technikái, a lakásdíszítő tárgyak, lámpaernyők, párnák, függönyök, selyem- és bársonymunkák, textilből készíthető gyermekjátékok alkották többek közt azokat az elemeket, amelyek a számtalan iparművészeti képzés hirdetésének tematikájából kirajzolódnak.

Györgyi Kálmán már említett, 1904-ben megjelent írásában kiemeli a dilettáns munkák teljes haszontalanságát, és rá kell jönnünk, hogy az általunk fellelt tanfolyamhirdetések éppen ezeket a teljesen fölösleges és mindenféle művészi ambíciót nélkülöző értéktelen munkákat hirdetik.

Az ilyen, úgynevezett iparművészeti tanfolyamokat ki-mondottan középosztálybeli fiatal lányok és asszonyok szá-mára szervezték, akik esetében a történelmi és gazdasági változások drámai módon hatottak anyagi helyzetükre, és le-rombolták a biztos jövő iránti várakozásaikat. Nemcsak Bu-dapesten, de nagyobb vidéki városokban is megjelentek.²

A tanfolyamok elvégzése után magukat iparművésznek tekintették, sőt feljogosítva érezték arra, hogy maguk is tan-folyamokat hirdessenek meg. Az, hogy e tanfolyamok hatá-sára az azokat elvégző nők a művészi pályára vagy annak ok-tatására feljogosítva érezték magukat, már az 1910-es évek végén a szakmai kritika középpontjába került.

Az egyre-másra jelentkező tanfolyamok hirdetései rövid képzési idő után, gyakran nem éppen olcsón, az elérhető legmagasabb képzettséget kínálták. Ezek egymásra licitá-lását és pénzhűségét pellengérezte ki a *Magyar Iparművészet* 1918-ban megjelent, tanácsot kérő olvasói levélnek álcázott glosszája. Ebben a tipikus élethelyzet megfogalmazásakor a levélíró apja kívánságát idézi, aki azt akarja, hogy leánya „*minél hamarább valami sikkes és divatos életpályára szóló ké-pesítést*” szerezzen, így „*esett*” a tekintete az „*iparművésznői hívatalásra*”, amely az újsághirdetések szerint „*eléggé könnyen meg is szerezhető, mert nem kell hozzá más, csak pár hét és pár ezer korona*”. Mint írja az egyikről: „*ha heti négyezer koronát fizetek, két hét múlva az üvegfestészet és a batikológia (sic) magántanára lehetek*” (Fekete, 1918).

Ám előfordult, hogy ezek a magántanfolyamok intézmé-nyi keretek között vagy intézmények támogatásával való-sultak meg, gyakran alacsony részvételi díjart várva el, vagy teljesen ingyenesen. Ennek oka kettős: egyrészt szociális: az

² Például Békéscsabán vö. Sine nomine (1925): *Békésmegyei közlöny*, 52. 224.

elszegényedett középrétegek leányainak hivatalosan is szükségesnek ítélt támogatása áll a háttérben. Másrészt – mint kutatásaink a gyermekjátékok esetében kimutatták – politikai, illetve gazdasági: a magyar szemléletű termékek kívánalma, szemben az egyeduralkodó import „idegen” szellemével. Gazdasági szempontból a hazai ipar fejlesztésével, az import kiváltása volt a célja. Ezt tűzte zászlajára a századelőn élénk hazai iparpártolási mozgalom. Később pedig, az 1920-as évekre, ezek mellett felerősödtek benne a nemzeti szellem ideológiai elvárásai. Kezdetől észrevehető, hogy ezek a szempontok néha együtt jelentek meg. Így volt ez az egyik legkorábbi általunk fellelt iparművészeti tanfolyam esetében, melyet Treitz Péterné iparművészeti festőnő, okleveles rajztanárnő tartott, a *Budapesti Hírlap*ban megjelent sajtóhirdetések alapján 1901 és 1906 között. A nők számára meghirdetett ingyenes tanfolyamra 1900 decemberében hosszabb reklámjellelű cikk hívta fel a figyelmet a *Műcsarnok* című művészeti lapban. Az írás már első mondatában kiemeli, hogy ennek „*a nagyon is szükséges intézmény*”-nek a létrejöttét a kereskedelemügyi miniszter, Hegedüs Sándor, állami támogatása (anyagi támogatásra kell gondolnunk) tette lehetővé. A tanfolyam céljaként egyrészt azt tünteti fel, hogy „*a magyar nők különféle iparművészeti munkát tanuljanak, amely munka elkészítésénél főképp a magyar stílust és a magyar szellemet ápolják, így a tanítványok ezt a szellemet átültessék otthonukba, mi által idegen befolyás, a külföldi cikkekért való beteges rajongás csökkenni fog. Megismerik és megszeretik a hazait és többre becsülik minden idegennél*” – ami az iparpártolási mozgalmak jelszavaira rímel. A tanfolyam további célja már ekkor, hogy a „*szegénysorsú nőknek idővel keresetforrást nyújtson*”, vagyis később üzletet nyithassanak, vagy hozzáértő munkásnőkké váljanak (*Sine nomine*, 1900).

A hirdetés kitér arra is, hogy az elkészült munkákat értékesítik, ami már Jaschik idézett fiktív levelében is az egyik

legfontosabb kérdés volt. Az értékesítés lehetőségei meglehetősen szűkek voltak, hiszen a kereskedők nem szívesen árulták ezeket a kis szériában és gyakran alacsony színvonalon készült termékeket. Leginkább a jótékonyági szervezetek vásárain karácsonykor volt mód ezek értékesítésére, ami megkérdőjelezte hatékonyságukat. Ugyanakkor az iskolák számára az elkészült termékek eladása bevételt jelentett. Így volt ez az 1920-as években is, mint az OMAA 2016-os grazi konferenciáján tartott előadásomban is kiemeltem (*Tészabó*, 2016). Nagy Piroska is egy hasonló iskolában tanult, s mint ez anyjának írt leveleiből is kitűnik, az iskola vezetője ragaszkodott az eladható tárgyak készítéséhez.

A század eleji Treitz-féle tanfolyam során a művészi érzék fejlesztése érdekében múzeumlátogatásokat is beiktattak, művészettörténeti előadásokat terveztek, erre más, későbbi tanfolyamok esetében nem találtunk utalást. A tanfolyam a vezető lakásán zajlott, ami nem volt ritka ezeknek a magán-tanfolyamoknak az esetében. Ám a támogatás másik formája éppen a helyszín és a szervezés biztosítását jelenthette. Erre példa a Székesfehérváros Népművelési Bizottsága által szervezett tanfolyamok sokasága, melyeket összefoglaló füzetekben hirdetett meg az 1930-as években. Az ismeretterjesztő tanfolyamok mellett, varró- és korszerű lakásdíszek készítését oktató iparművészeti tanfolyamok is szerepeltek, melyeket az Iparrajziskola Török Pál utcai épületében tartottak. Ezek önköltséges tanfolyamok voltak, az előadók tanárok közül toborzódtak. A megszokott tematikákon kívül, a tanfolyamokon a textiljáték- és babakészítés is megjelent az 1935-ös füzetben, Temesvári Ilona vezetésével, aki egyébként más tanfolyamokat is tartott. E terület fontosságára egy rövid bevezető is kitér:

„A játékkészítés leköti a figyelmet, szórakoztat, fejleszti a kéz ügyességét, neveli a szem művészi meglátásait. Külön öröm a

szülő számára, hogy maga készítheti el gyermekei tartós játékeit, amely a maradékok felhasználása mellett megtakarítást is jelent” (A Székesfehérváros, 1935. 36–37) – olvasható a beharangozóban. A szempontok itt elsősorban praktikusak – olcsóság, tartósság –, de, mint látni fogjuk, a gyermekjáték ebben az időszakban is hordozhatott hazafias-nemzeti tartalmakat.

*Játék- és babakészítés az ún. iparművészeti
tevékenységek között*

A nők alkotótevékenységének a gyermekjátékok, s különösen a babák felé való fordulásában a legnagyobb szerepet a századfordulót követően kialakuló új gyermekkép nyomán a reformpedagógiák hatására átalakuló játékok jelentették. A reformpedagógiák játékképe egyrészt a gyökerekhez visszanyúló egyszerű, a népi játéktípusokhoz visszatérő, elsősorban fából készült úgynevezett reformjátékokat preferálta, míg egy másik irány is megjelent, a gyermek kezébe simuló, puha, barátságos, főként textilből készült játékszerek, babák csoportja, ami elsősorban a nők, anyák alkotói szellemét mozgósította. Az életreform- mozgalmakból kinövő gyermekjáték-reform kiváló terepévé vált a nőművészek törekvéseinek is (Formanek-Brunell, 1993. 72–73).

Ausztriában főleg a népi gyermekjátékkincs átértelmezésében, az új, kreatív fajátékok készítésében vettek részt a nők, mint erről az 1908-as Kunstschau kiállítás is tanúskodik (Latus, 1998).

A kiállításon egy egész terem szenteltek a gyermekeknek (29. terem) a *Kunst für das Kind* – a korabeli gyermekművészeti törekvések lecsapódásaként. 25 nőművész vett részt rajta, főként Adolf Böhm tanítványai. Aanyagát Megan

Brandow-Faller dolgozta fel a nóművészet és a gyermekjáték szempontjából (Brandow–Faller, 2013).

Amelia Sarah Levetus 1906-ban, a jelentős angol *The Studio* című lapban megjelent írásában Bécset mint az új, modern művészi játéktervezés és -készítés helyszínét jelöli meg, amely képes modelleket nyújtani a Monarchia nagyobb játékgyártó hagyományokkal rendelkező területeinek háziiparosai számára, ezzel tömegesebbé és főként olcsóbbá téve a modern játékokat. Cikkében érinti a bécsi művészképző intézeteket (Kunstgewerbeschule, Malschule für Frauen und Mädchen), ahonnan a korszak jelentős játéktervező női kerültek ki. Kiemeli, hogy ez a tevékenység: „*igazán a nőknek alkalmas, mivel jobban megértik a gyermekek természetét, mint a férfiak, gondolatban közelebb állnak hozzájuk, és úgy vonzódnak hozzájuk, ahogy a férfiak csak ritkán. Ezzel nem azt akarom mondani, hogy férfiak nincsenek szoros kapcsolatban a gyermekekkel*” (Levetus, 1906. 214).

A művészi játéktervezés korai törekvései Magyarországon is az ipar számára kínálható modellek létrehozását tűzték ki célul, különös tekintettel arra, hogy az ország szinte egyáltalán nem rendelkezett a német és osztrák háziiparon belül oly jelentőssé növekedő játékiparral. Már 1904-ben, a Magyar Iparművészeti Társulat, tervező művészek számára kiírt játékpályázatának szövegében is szerepel ez a kitétel, és az egyik nyertes, Wessely Vilmos későbbi tervei e kevés hazai gyártóhoz is eljutottak (Tészabó, 1995, 1999, 2003). A pályázat nyertese azonban egy, az Iparművészeti Iskolát végzett nő, Undi Mariska volt.

Ekkoriban ugyanis nálunk is többen, a már elérhető művészeti képzésben részesült hazai művésznők közül, tettek lépéseket a gyermeki környezet alakítása, a gyermek tárgyi környezetének esztétikusabbá tétele irányában. A sokirányú képzettséget és invenciót kívánó területnek Magyarországon

főként Undi Mariska (1877–1959) tevékenysége felel meg, akinek életútja a nők számára a korszakban kínálkozó művészi pálya egyik legsikeresebb példája (Gellér, 2004).

Az Iparművészeti Iskolában a gödöllői életreform-közösség vezetőjének későbbi párja, Kriesch Laura volt a barátnője, s ők az elsők között képviselték az öltözködési reform fő koncepcióját Magyarországon: levette a fűzőt már igen korán úgynevezett reformruhákat öltöttek, melyeket azután Undi egész életén át viselt. A női emancipációs törekvésekbe is bekapcsolódott, a feminizmus képviselője, lapjának szerzője volt. Pályája csúcán a fővárosi építkezések kapcsán nagyszabású murális munkákra is megbízást kapott.

Azonban már kezdettől a gyermekjáték, a gyermekek világa is foglalkoztatta. Ismert művésszé válása éppen az 1904-es első magyar játékpályázaton való részvételével és díjazásával kezdődött. Díjnyertes játéka, a *Péterke királyfi szekere*, a reformjátékok szellemében fogant: a hagyományos népi háziipari fajtékok formavilágát alkalmazta. Később több, máig sokra értékelt gyermekszobaberendezés-tervet, gyermekkönyv-illusztrációt alkotott. 1904-es gyermekszobaterve szerepelt a New York-i Museum of Modern Art 2012-es, *Century of the Child* kiállításán, és katalógusban is reprodukálták, a gödöllői életreform-közösség tevékenységének bemutatásakor (Kinchin-O'Connor, 2012. 51). Az ő tevékenységében a magas szintű képzés, az alkotótehetség és a nyitottság párosult a nők számára akkor sokak által nehezen tolerált szabadsággal, az egyedülálló nő életformájával. Testvérei, talán kevésbé tehetségesek, talán kevésbé alkalmasak az önérvényesítésre, a művészszeleség, illetve a gödöllői művésztelep asszonyi művészetének képviselőivé váltak (Gellér, 2014; Óry, 2011).

E korai időszakban elszórta megjelennek más, művészi képzésben részesült művésznők is a játéktervezés területén, például a budapesti Mintarajziskolában, majd Berlinben és

Lipcsében tanult, szobrász és festő végzettségű Murai Stefánia (1872–?). Játékainak fényképe 1907-ben, kíséroroszöveg nélkül jelent meg a *Magyar Iparművészetben*, az ismert játéktervező Wessely Vilmos játékaival mellett, *Újabb gyermekjátékok* fejléccel (Murai, 1907).

A két fotón a korabeli játékreform hatására készült tárgyak láthatók, egyiken az osztrák Ferdinand Andri, de főként a cseh Minka Podhajska hatásáról tanúskodó, esztergált, gömbölyded festett fafigurák, a másikon textiljátékok karakül gyapjúból, melyek a reformjátékoknak a gyermekeknek érzelmi társat kínálni kínáló, Margarete Steiff munkásságához köthető vonulatába illeszkednek.

A sokoldalú, író, költő, iparművész, grafikus Lesznai Anna (1885–1956) is kirándult a gyermekjáték-tervezés területére. Friss kutatásaink során a Budapesti Történeti Múzeum Kisceλλι Múzeumának grafikai gyűjteményében, a művész utolsó férjétől, Gergely Tibortól a gyűjteménybe került 6 db datálatlan gyermekjátéktervre találtunk. A leírás szerint ezek a ceruzával rajzolt, temperával színezett tervek agyag (cserép) játékokhoz készültek, ám megvalósult játékszereiről eddig nincs tudomásunk. A csibe, kacsa, tyúk, pelikán, őz és páva-farkú galamb figurák zárt, kézbesimulóan gömbölyded kompozíciók, díszítésük dekoratív, nem naturalisztikus (Lesznai, Sine anno). Az agyag (cserép) a magyar népművészetben hagyományos gyermekjáték-alapanyag, az úgynevezett gölön-csérjátékok anyaga volt. Lesznai terveit azok egyszerűsége, a hagyományos népi játékokkal való kapcsolata révén a reformjátékok körébe sorolhatjuk.

Bár az első magyar játékpályázat időben teljesen egybeesett a nemzetközi, német és osztrák törekvések megindulásával, a művészi játéktervezés mozgalma és a nők ebben való részvétele itthon hamar háttérbe szorult. Oka lehetett, hogy itt nem volt az iparművészeti képzés része, és hogy nem állt

mellé egy olyan összefogó, szervező (tanár) egyéniség, amelyen Bécsben Adolf Böhm volt. A játékkészítés maga, egy újfajta (bár elemeiben már a századelőn is felfedezhető) pályaképbe illeszkedve éledt újjá az 1920-as években, mint a női munka jól körülírható, jól megközelíthető területe.

Az otthoni nevelés és a nőképző iskolákban elsajátított kézimunka- és varrásismeretek a babák és általában gyermekjátékok terén is megélhető és egyben alkotási lehetőséget jelentettek a gyakran képzetlen nők számára. Két út kínálkozott: a gyermekjáték-reform révén előtérbe került textiljátékok és babák világa, amelyek készítését a reform maga is a nők körébe utalta (terepet nyitva egyébként ezzel a feminista játékszer-felfogásnak) (vö. *Formanek-Brunell*, 1993), valamint, a már a századfordulón is divatos úgynevezett kosztümbabák, majd az azokból kialakuló viseletes, népviseletes babák területe, ami azonban kívül esik jelen tanulmányunk témakörén.

A textilbabák készítése

A textilbabákról 1921-ben Kovács Rezső írását közölte a *Magyar Iparművészet*, egy, az Iparművészeti Társulatban tartott előadása alapján. Kovács Rezső felesége maga is készített babákat. A Magyar Iparművészeti Társulat 1921-es úgynevezett Keleti Vására kapcsán írt cikkében Györgyi Kálmán említi is „*ügyesen, ötletesen és választékos ízléssel készült baba-kollekcióját, mely nem csupán szellemes, változatos öltözékeivel, hanem varrott babafejével is méltó tetszésben részesült*” (Györgyi, 1921. 38). Kovács cikke a babák művészi megformálására helyezi a hangsúlyt: „*A szomorú szükség és a vidám pénzbőség találkozásából fakadt babavarró-művészet magasabb fokát jelenti, ha a babának finom ötlet, szellemes képzelő erő adott életet, s ha már a színek kiszámított hatásával is ügyeskednek, kiki vérmé-*

séklete szerint: a színek ragyogására éhes – erős színekkel, a la fin de siècle idegzetű – halvány, hervadó színek harmóniájával. De a legmagasabb szintet jelenti, ha készítője esztétikai (sic) élményre vágyódik. Öröendezni akar a tiszta formáknak, tökéletes arányoknak” (Kovács, 1921).

A textiljáték készítése a nők számára lehetőséget jelentett, hogy varni tudásukat, kézügyességüket egy népszerű, esztétikus termék megvalósításában éljék ki, ahogy tulajdonképpen a kezdeteknél Margarete Steiff is tette. Magyarországon, egy átpolitizálódott rendszerben a két világháború között ezek a kedves játékszerek is ideológiai tartalmakat kaphattak.

*Szervezeti törekvés a nehézsorsú lányok bevonására
a játékkészítésbe – az ipari szakmává válás lehetősége*

A bonyolult probléma-halmaz: a nők munkába állítása, szakma-jellegű foglalkozáshoz segítése a dilettáns tevékenységek ellenében, a nemzeti szellemű játékszerek piaci megjelenésének szándéka és a hazai játékgyártás meghonosítása együttesen állt a MANSZ (Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége), e konzervatív „*keresztény nemzeti szellemben szervezett asszonyközösség*” egy 1928-as kezdeményezése hátterében. A MANSZ számára a nők munkába állásának segítése a mindennapi problémák megoldására adott válasz, nem föltétlenül a szervezet női szerepről alkotott ideológiájának része volt. A játékszerek készítése ugyanakkor megfelelt a nőkről alkotott képüknek, a női kézimunkát és varrást, s a gyermekekről való gondoskodást a női szerep fontos részének tekintették. Ezt szolgálta, hogy lapjukban, *A magyar asszonyban* a játékszerek kérdését folyamatosan napirenden tartották. Nagy hangsúlyt fektettek a játékok magyar voltára,

ezért nemcsak hazai játékkészítő iparművészeket, bábosokat (1922-ben Blattner Gézát, 1928-ban a Vajna-féle budai Bergengócia játékuzemet) mutattak be, hanem hírt adtak játékiállításokról, játékkészítő tanfolyamokról, melyek a szövetség tagscsoportjainak szervezésében valósultak meg. Itt olvashatunk először az egyesület játékuzemének létrejöttéről is.

„Most, a tizedik esztendő elején alakult meg a Gyermekszeretet Egyesület s ezzel odaállt a Szövetség a pusztuló magyar gyermekek sorsa elé, hogy asszonyi szívek (sic) melegével, az asszonyi lélek fölértésével tartsa fel a pusztulásnak indult, vergődő magyar jövőndőt. Az Ő örömeikre, a magyar gyermek nagyobb gyönyörűségére alkotódott pár héttel ezelőtt a MANSZ központi székházában a Gyermekszeretet Játékuzem is. Vitéz Tömössy Miklósné egy rendkívül agilis magyar asszony vezetése alatt a közeljövőben 20 munkásleány fog dolgozni az üzemben” (Sine nomine, 1928). Mivel a játékuzem kapcsán tervező nevével nem találkoztunk, nem zárható ki, hogy ez maga Tömössyné lehetett. Arról sincs adatunk, hogy a 20 munkásleány milyen társadalmi rétegből származott és milyen – szakmai – képzettséggel rendelkezett. Valószínűleg az ő képzésük is tanfolyami szinten zajlott, erre utal az, hogy 1928-ban játékbaba tanfolyamot hirdettek, talán éppen a műhely munkásainak képzése céljából.

A cikk kitér a játékok anyagára, megjelenésére is: Az üzemben karakülből (valamiféle finom gyapjúból) és plüssből készültek az „élethű, vonzó és elpusztíthatatlan” játékszerek, melyek „nem tesznek kárt a gyermekekben”. Az itt készült állatfigurákról a lap képeket is közöl, valamint jelzi, hogy karácsonyra árjegyzéket is összeállítanak majd. Ez év decemberében – a karácsonyi időszakhoz kapcsolódóan a – *Magyar játékokat a magyar gyermeknek* – című, D. G. szignóval ellátott írásban, a szerző a játékszerek nemzeti érzést fejlesztő szerepéről ír. „A nemzeti érzést szolgálják a gyermekjátékok is, a magyaros babák, népművészeti motívumokkal tervezett és megrajzolt

egyéb játékszerek. Ezt az eszmét szolgálja a MANSZ, amikor a gyermekjátékok kérdését szorgalmazza.” Említi Vajna Bergengóciájának játékeit, de főként a Gyermekszeretet Játéküzem termékeit emeli ki. A szövetség szellemét tükrözik ezek a játékok, amennyiben „*magyar emberek tervei szerint készülnek, magyar kezek melegét hordozzák és mindenképpen alkalmasak, hogy a magyar gyermekek lelkének tavaszi talajába elültessék a nemzeti érzés szép virágát [...]*” (D. G., 1928).

Eleinte hagyományos, a gyermekvilághoz köthető puha állatfigurák – ló, nyuszi, bárány, mackó, jegesmedve –, majd 1930-tól úgynevezett magyar karakterek – lovacska, csacsi, medve, kutya, cica és a Soós-féle magyar típusú baba különféle jelmezekben (Göre Gábor, Kátsa cigány, menyecske) szerepeltek a kínálatban. Ekkor *A magyar asszony divatlapja* örömmel jelenti be cikkének címében: „*Van már magyar játék!*”, és felhívja olvasóit: „*Lelkiismeretes magyar asszony csak magyar játékot vásárol! Olcsó és művészi!*” (*Sine nomine*, 1930).

A játékok legnagyobb propagálója maga a MANSZ volt saját lapján keresztül, de árusítását úgy tűnik, a hazafias törekvéseknek, így a hazai játékok forgalmazásának is hívéül szegődő, bár külföldi, német tulajdonban lévő Corvin áruház is magára vállalta, s kiállította karácsonyi kirakatában. E játékok megjelenése, anyaga, témája a századelőtől indult, a 20-as évekre már hagyományosnak tekinthető, reformgyökerű gyermekjátékokat ismételte, ám kevés művészi invenciával. Valószínűleg ezek készítésére oktattak a különböző iparművészeti tanfolyamok is.

Szerencsés véletlen, hogy Nagy Piroska (1903–1988), egy sok szempontból átlagos és mégis sajátos életúttal rendelkező, tanfolyamot végzett dilettáns játékkészítő munkáinak fotói és tanfolyami tapasztalatairól szóló levelei fennmaradtak, s mivel a magyar avantgárd vezető egyéniségének, Kasák Lajosnak a nevelt lánya volt, életútja is megrajzolható.

A művészcsaládból származó, és az iparművészet területén érvényesülni kívánó fiatal nők csoportjába tartozott, bár hányatott gyermekkorra nem predesztinálta a művészpályára. Húszas éveiben kezdett játékok és más iparművészeti textil tárgyak készítésébe, s az ehhez szükséges ismereteket, mint egy, a Kassák Múzeumban őrzött leveléből kiderül, egy tanfolyamon sajátította el.³

1. kép. *Lengyel László: Nagy Piroska groteszk játékfigurája*

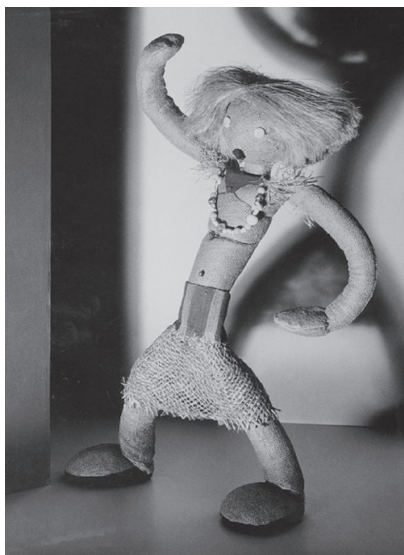
³ KM-lev. 2049/10.

A szerencse része, hogy akik Kassákat fényképezték, megörökítették a játékaikat is. A fotók készítői a Kassák Munka-köréhez tartozó fotósok, Lengyel Lajos és Szélpál Árpád. Szélpál Árpád 1927-ben, Kassák akkori lapjában, a *Dokumentumban* megjelentetett egy Kassák lakásában készített, három fotóból álló képsorozatot „*Fotókompozíció Nagy Piros játékmodelljeiből*” címmel (Szélpál, 1927a). A sorozat egyik képének sarkában feltűnik Nagy Piroska egyetlen eddig ismert arcképe is. Szintén Szélpáltól származik az a kitűnő Kassák portré, ahol Kassák Nagy Piroska játékaival fényképeztette le magát. A képen a játékok ugyanabban az elrendezésben láthatók, mint a fotoesszé képein (Szélpál, 1927b). A képeken lévő játékok izgalmas, könnyed, légies, térplasztikaszerű állatalakok, melyek közel állnak a kor nemzetközi játéktervezői trendjeihez. Hosszú csőrű madara párhuzamba állítható az angol Norah Wellings egy 1920-ban készült madárfigurájával.

Öt, játékokat ábrázoló fotó található Lengyel Lajos fotóművész hagyatékában. Négyen minden bizonnyal Nagy Piroska játéka láthatóak (az ötödik a játékok stílusa miatt kilóg közülük).⁴ A fotókon karakteres majomfigura, három afrikai jellegű babaalak, egy hasonló táncosnő figura és egy szintén afrikai jellegű figura látható. Anyaguk: különböző textíliák, zsákvászon. Valószínűleg drótszállal merevített, erőteljes, mozgásban lévő alakok. A jellegzetes karakterfigurákhoz, ahogy ezekkel párhuzamosan készített díszpárnáihoz is, főként hulladék anyagokat használt, mint erre sógora, a költő Vas István, visszaemlékezéseiben utal Kassák lakását bemutató: „*Ekkor vettem észre a lakás nőies elemeit is. A párnákat – akármilyen modern mintájuk volt is – női kezek munkálták. Ha ezeken vagy a falterítőkön figurák is szerepeltek, akkor a kubista*

⁴ Köszönet Lengyel Jánosnak, hogy figyelmemet felhívta rájuk.

alapvonalakon is átütött Eti nővérének, Pirinek, szertelen és primitív elképzelése. Hát még a babákon, melyeket jobb híján zsákból, fából, rongyból, mindenféle hulladék-anyagból készített, s amelyek félig elvontan konstruktív, félig afrikai-ősi formavilágukkal egész külön, vad-groteszk stílust vittek a lakásba. Mindezek csak részletek voltak” (Vas, 1957. 69–70).

2. kép. Lengyel László: Nagy Piroska babája

A művészpálya azonban nem teljesedett ki. Bár 1930-ból fennmaradt egy kiállítási meghívó terve, Kner Albert munkája a *Magyar Grafika* című kiadványban, Pécsi József egy tanulmányának illusztrációjaként, amely a Mentor könyvesboltba, Nagy Piroska kiállítására invitál (Kner, 1930), Csaplár Ferenc, a bolt történetének kutatója szerint nincs nyoma, hogy ez a kiállítás megvalósult volna (Csaplár, 1996 4).

Ezután az életpálya nem a művészi alkotás irányában alakul, Nagy Piroska ezzel férjhezmenetele idején felhagy, majd 1946-ban elhagyja az országot. Munkái, bár élethelyzete elemeiben ismétli a tipikus pályák vonalát, tükrözik azt a lehetőséget, hogyha a tehetség, az alkotási vágy párosul akár egy dilettánsképzéssel, akkor ki lehet lépni a dilettáns kategóriából, és eredeti műveket létrehozni (*Térszabó*, 2016).

Összegzés

Összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy a nők nagyobb létszámú csoportja számára Magyarországon a művészeti és iparművészeti képzőintézetekbe való késői befogadásuk miatt a századfordulón és az első világháború után is csak e területek periférián volt lehetőség a gazdasági haszonnal is járó, megélhetést biztosító munkavégzésre. A nők jelentős számának e területek felé való áramlása mögött két tényező húzódik meg: az egyik a reformmozgalmak által előtérbe került kézműves és háziipari jellegű tevékenységek, és az „otthon művészete”, valamint az, hogy a hazai nőképzés intézményeiben szerzett kézimunka-tudást gondolták-e területen kamatoztathatónak. A korabeli kritikákban mind e tevékenységek szűk spektruma (lámpaernyő, ágyterítő), mind az iskolákban megszerezhető szakmai tudás elégtelensége azonban ezeket a nőket csak a dilettáns kategóriában engedte megjeleníteni. Nem segítettek ezen a hasonló képzettségű „iparművészek” által meghirdetett tanfolyamok sem, ahol bizonyos fokú ügyességet talán igen, de mélyebb szakmai ismereteket nem szerezhettek. A lakásdíszítő tárgyak készítésén túl, a kimondottan női foglalatosságnak tekintett gyermekjáték-készítés is szerepelt egyes tanfolyamok tematikájában, a szociális indíttatást kiegészítve a hazai ipar e hiányzó

területének és a hazafias nevelés céljainak jelszavaival alátámasztva. Ugyanakkor a tehetséges nők, akár a művészképzésben, de akár a dilettánsképzésben is hozzájutnak azokhoz az ismeretekhez, amelyekkel művészi színvonalú munkákat hozhatnak létre.

Irodalom

- Bicskei Éva (2007): A női festészeti tanfolyam – a Magyar Királyi Női Festőiskola története (1885–1921). *Ars Hungarica*, **35**. 1–2. 51–94. [URL: <https://mi.btk.mta.hu/hu/ars-hungarica>] Letöltés ideje: 2016. augusztus 13.
- Brandow-Faller, M. (2013): „An Artist in Every Child—A Child in Every Artist”: Artistic Toys and Art for the Child at the Kunstschau 1908. West 86th, **20**. 2. (Fall-Winter 2013), 195–225. [<http://www.academia.edu/4009867/>]
Letöltés ideje: 2013. november 14.
- Csaplár Ferenc (1996): *A Mentor Könyvesbolt és Galéria 1922–1930*. Kassák Múzeum, Budapest.
- D. G. (1928): Magyar játékok a magyar gyermeknek. *A magyar asszony*, **8**. 12. 486–487.
- Ernszt Lajos (1901): Nők az iparművészet terén. *Műcsarnok*, **4**. 2. 28–29.
- Fabinyi Sándor (1930): Csőbútor és ezüstsárkány. *Magyar Iparművészet*, **33**. 5–6. sz. 121–122.
- Fekete Anikó (1918) olvasói levele. *Magyar Iparművészet*, **21**. 1–3. 52. Levelesláda.
- Formanek-Brunell, M. (1993): *Made to play House. Dolls and the Commercialization of American Girlhood 1830–1930*. Yale University Press, New Haven and London.
- Gellér Katalin (2004): Mariska Undi (1877–1959) Painter and Applied Artist. In Német Zsófia (szerk.): *Women at the Gödöllő Artist's Colony*, Hungarian Cultural Centre, London. 24–32.
- Gellér Katalin (2007): Nőkérdés a művészetben. Festőnők a gödöllői művésztelepen. *Rubicon*, **18**. 8. 70–71.

- Gellér Katalin (2014): Az Undi-lányok. In Undi Flóra és Gellér Katalin (szerk.): *Undi Mariska családja és művészete és az Undi lányok*. Püski, Budapest. 69–93.
- Gineverné Gyórfy Iлона (1912): *A kézimunka mint kereseti forrás és hasznos szórakozás*. Singer és Wolfner, Budapest.
- Györgyi Kálmán (1904): Iparművészeti dilettantizmus *Magyar Iparművészet*, 7. 5. 207–208.
- Györgyi Kálmán (1921): A Keleti Vásár Iparművészete, *Magyar Iparművészet*, 24. 1. 35–38.
- Hollósné de Grobois Nandin (1910): *A kenyérkereső asszony. Pályaválasztás előtt álló nők kalauza*. Rákosi Jenő Budapesti Hírlap Újságvállalata, Budapest.
- Jaschik Álmos (1920): Nők az iparművészetben. *Aurora*, 1. 15. 39–44.
- Kinchin, Juliet és O'Connor, Aidan (2012): *Century of the Child. Growing by Design 1900–2000*. The Museum of Modern Art, New York.
- Kner Albert (1930): Kiállítási meghívó terve. *Magyar Grafika*, 11. 9–10. 262.
- Kovács Rezső (1921): A textilbaba. *Magyar Iparművészet*, 24. 1. 48.
- Latus, U. (1998): *Kunststücke. Holzspielzeugdesign vor 1914*. Schriften des Spielzeugmuseums Nürnberg, Band III. Museen Stadt Nürnberg, Spielzeugmuseum, Nürnberg.
- Levetus, A., S. (1906): „Modern Viennese Toys”. *The Studio*, 38. 159. 213–218.
- Murai Stefánia (1907): Újabb gyermekjátékok. *Magyar Iparművészet*, 10. 1. 32.
- Óry, Ágnes (2011): *Kunstgewerbliches Spielzeug. Ausgewählte Erzeugnisse aus Wien und Budapest um 1900*. Diplomarbeit. Universität Wien [URL: http://othes.univie.ac.at/16537/1/2011-10-18_0508472.pdf letöltés] Letöltés ideje: 2014. január 9.
- Prékopa Ágnes (2002, szerk.): *Jaschik Álmos a művész és pedagógus*. Noran Kiadó, Budapest.
- Schauschek Árpád (1925): Magyar iparművészeti és iparrajzoktatási kiállítás. (Iparművészeti oktatásunk múltja és jelene.) *Magyar Iparművészet*, 28. 4. 137–158.
- Sine nomine (1925): *Békésmegyei közlöny*, 52. 224.
- Sine nomine (1900): Iparművészeti tanfolyam nők számára. *Műcsarnok*, 3. 31. 547.
- Sine nomine (1910): *Jász Újság*, 1. 48. Jászberény, 1910. július 28. 1–2.

- Sine nomine (1930): Kevés munkával – erős hatás. *Magyar Iparművészet*, 1930. 33. 10. 262.
- Sine nomine (1910): Kézimunkaiparunk és -oktatásunk reformja, *Magyar Iparművészet*, 13. 9. 371.
- Sine nomine (1928): Megindult a gyermekszeretet egyesület játéküzemének munkája. *A magyar asszony*, 8. 11. 389.
- Sine nomine (1930): Van már magyar játék! *A magyar asszony divatlapja*, 6. 44–45.
- Sipos Balázs (2014): Modern amerikai lány, új nő és a magyar asszony a Horthy korban. Egy nőtörténeti szempontú médiatörténeti vizsgálat. *Századok*, 148. 1. 3–34.
- A Székesfőváros Népművelési Bizottságának Munkaterve (1935): 1935. október.
- Térszabó Júlia (1995): Designer a századelőn. *Magyar Iparművészet*, 4. 5–6. 42–44.
- Térszabó, Júlia (1999): 1904 Toy Competition, Artists and Toy Design at the Turn of the Century. In Pók, Attila (szerk.): *The Fabric of Modern Europe*. Astra Press, Nottingham, 93–103.
- Térszabó Júlia (2003): *A gyermekjáték a 19–20. század fordulóján*. Pont Kiadó, Budapest.
- Térszabó, Júlia (2016): *Young Women in decorative Arts. The Problem of dilettante artists. A case study*. Előadás: Weiterlebende Utopien: Lebensreformbewegung. Projektförderung durch AKTION Österreich-Ungarn. Graz, 2016. április 14–15.
- Térszabó Júlia (2016a): 20. század eleji hazai törekvések a gyermekkultúra meghatározására. In Kolosai Nedda és M. Pintér Tibor (szerk.): *A gyermekkultúra jelen(tőség)e*. ELTE Tanító és Óvóképző Kar, Budapest. 28–36.
- Vas István (1957): *Elkészített otthonok*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest.

Levéltári forrás

Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeuma Grafikai Gyűjtemény
Lesznai Anna: Játéktervek. Leltári szám: KM.78.6–11

Kassák Múzeum

Szélpál Árpád (1927a): Fotókompozíció Nagy Piros játékmodelljeiből.

Dokumentum, 2. 1927. április 32.

Szélpál Árpád (1927b): Kassák Lajos portréja. Kassák Múzeum, Ltsz.: KM-F-81.16. In Csaplár Ferenc (szerk.): Fotográfiák Kassákról 1915–1967. Kassák Múzeum, Budapest. 16–17. 25. kép.

Illusztrációk

Nagy Piroska játéka. 1928 körül. Fotó: Lengyel Lajos. (Lengyel János tulajdona.)

FÖLDINÉ IRTL MELINDA – KOMÁR LAJOS

Az indo-tibeti hatások és a két világháború közötti magyar életreform

Tanulmányunk, a több évtizede folyó magyar és osztrák életreform, továbbá a magyar életreform és a reformpedagógia kapcsolatát vizsgáló kutatási projekthez kapcsolódik (*Skiera*, 2003; *Németh, Mikonya és Skiera*, 2005; *Hopsner és Németh*, 2008; *Németh és Pirka*, 2013; *Németh, Pukánszky és Pirka*, 2014), melyben az indo-tibeti hatások és a magyar életreform-törekvések összefüggéseit tárja fel a két világháború között. Munkánk első részében az életreform és a keleti hatások érvényesülésének általános kérdéseit tekintjük át. Ezt követően vázlatosan bemutatjuk a tudományos távol kelet-kutatások főbb korszakait és legjelentősebb képviselőinek munkásságát. Az ezt követő fejezetben kerül sor azoknak az életreform-törekvések bemutatására, amelyekben erőteljesen érvényesülnek a keleti motívumok és az indo-tibeti gondolkodásmód. Munkánkban emellett feltárássra kerülnek a fenti területek osztrák, illetve német recepciósvonatkozásai is.

Az életreform-mozgalmak és a keleti hatások

Az életreform fogalma számos különböző, a 19–20. század fordulóján megjelenő, egyéni és közösségi élet megváltoztatására törekvő irányzatot foglal magában, melyek kibontakozásában külső és belső tényezők, avagy társadalmi szinten és az egyénben jelen lévő, munkálkodó tényezők egyaránt szerepet játszottak. A technika robbanásszerű fejlődése, a tudományos ismeretek mélyülő, szélesebb körű terjedése és az iparosodás külső tényezőkként szerepelnek. Az önmegismerés, a természet, a világ vagy az élet megismerésének a vágya belső motivációként jelenik meg. Ha közelebbről szemléljük, nyilvánvalóvá válik ezek kölcsönössége, egymásba fonódása, hiszen a nagyvárosi életvitel, a mechanikussá váló ipari munkavégzés, az erősödő társadalmi, gazdasági és politikai nyomás automatikusan kikényszeríti az emberekből a külső és belső változtatások igényét. A témát kutató munkák (például *Krabbe*, 1974, 2001; *Linse*, 1977, *Conti*, 1984; *Baumgartner*, 1992; *Kerbs* és *Reuleche*, 1998; *Farkas*, 2008, 2010; *Skiera*, 2006; *Németh*, 2013) hangsúlyozzák, hogy az életreform-mozgalmak a modernizációt kísérő válságjelenségek nyomán jelennek meg. Az ezek hatására megjelenő elbizonytalanodás termékeny talajt kínált azoknak a kvázi-vallásos, illetve szekularizált társadalmi reformmozgalmak kibontakozásához, amelyek rendkívül heterogén motívumvilágában különböző mitológiai, spirituális, politikai és pszeudotudományos eszmék, világfelfogások kavartak. Ezek egyik közös motívuma a természetbe való visszatérés, illetve a természetes életformák keresése. Miként *Németh András* megfogalmazza: „*Sajátos paradoxon, hogy a gyors iparosodás nyomán jelentkező magas fokú szervezethez, a tömegtermelés gépiessége egyre jobban veszélyeztetni látszott az emberi élet természetességét, az egyén éppen megtalált eredetiségét és alkotóképességét*” (*Németh*, 2013. 12).

A kor embere a romlatlan természetbe való visszatérést, a gyógyító megtisztulást, az elveszett teljességet, vagyis az ebben a világban fellelhető, megélhető paradicsomi állapotot keresi. Ezek alapja vagy külső támasztéka a társadalmi egyenlőség, a női-férfi egyenjogúság, a politikai autonómia. A jelen lévő formális, vallásos dogmatizmus valamiféle spirituális kiégéshez, lelki elszegényedéshez, kiüresedéshez vezetett, és felerősítette az egyén valóságra, Istenre, létezésre irányuló tudásszomját, az ismeretlen megismerésére való vágyát. A negatív hatások elől menekülők számára a természethez, a természetes, egészséges életmódhoz, a természetes, egészséges étkezéshez és a mindezek háttérében való természetes megértéshez (gyakorlati filozófia, kvázi vallásos eszmék) való visszatérés volt a legkézenfekvőbb megoldás. A változások kulcsa minden esetben az egyén, hiszen az egyes emberek gondolkodásának és életvitelének megváltoztatásával, a kényszerek alól való felszabadulás útján érhető el a társadalmi szintű változás.⁵

A mozgalmak egyik közös alapmotívuma az ember és természet, illetve kozmosz összetartozásának élményét kereső „új” spiritualitás. A lelki-spirituális megújulási programok közé sorolható az Egyesült Államokban, 1876-ban megalakuló Teozófia Társaság (Helena P. Blavatsky, Henry S. Olcott, William Q. Judge) és a kibontakozó teozófia. Az irányzat emblematikus alkotása Blavatsky műve, az 1888-ban megjelenő Titkos tanítás (*The Secret Doctrine*). A kibontakozó, egyetemes teozófia, továbbá az antropozófia⁶ a századforduló utáni időszak fontos divatirányzatai lesznek. A német Stefan Georg körül kialakuló művészetvallás mellett megfigyelhető

⁵ Lásd Mahátma Gandhi munkássága.

⁶ A teozófia tanainak a német Rudolf Steiner általi átalakított és továbbfejlesztett formája.

a távol-keleti (India, Kína, Japán) szinkretizmus különböző formáinak adaptációja. Jelentős továbbá az életreformkörökben heves vitákat kiváltó „reform-kereszténység” és marginális pozícióban lévő, germán-újpogány (és ősmagyar) mozgalmak különböző formái. Mindegyik irányzat arra törekedett, hogy betöltse az ekkor kialakuló spirituális vákuumot (vö. *Skiera*, 2006).

Az említett törekvések alapozták meg az Európa-szerte megerősödő érdeklődést és fogékonyságot a különböző keleti kultúrák iránt, illetve az európai keresztény és a különböző keleti vallások szintézisének megteremtésére irányuló törekvéseket.

A fenti nemzetközi hatások mellett Magyarországon további speciális körülmények is érvényesülnek, amelyek előmozdították a keleti gondolkodásból táplálkozó életreformmozgalmak népszerűvé válását. Ilyen például a magyarság eredetének kutatása, a történeti és nyelvészeti gyökerek kutatása világhíres utazóink révén (Kőrösi Csoma Sándor, Stein Aurél, Duka Tivadar) vagy éppen Magyarország speciális politikai helyzete a k. u. k. Monarchiában.

Az Osztrák–Magyar Monarchia, különböző kultúrák olvasztótégléje volt, de az 1918 utáni változások sem szüntették meg az osztrák–magyar családi, baráti és a tudományos kapcsolatokat. Az egyre nagyobb számban megjelenő indo-tibeti kultúrához kapcsolódó cikkek, tanulmányok, útleírások, szépirodalmi művek, illetve az egyre szélesebb körben terjedő, buddhista és hindu elemeket sajátosan integráló teozófia és antropozófia, egyaránt erőteljes hatást gyakorolhattak a középosztály azon rétegeire, akikben a szellemi és egzisztenciális kiút keresése és az élet megélésének igénye munkálkodott.

A városi polgárság és a polgárosodó nemesi gyökerű középosztály, a vidéki és városi szellemi életben részt vevő, költők,

írók, képzőművészek, orvosok köreiből hatottak leginkább a szabadabb, emberibb és alternatív megközelítéseket felmutató keleti eszmék. Ennek példáját adják Mednyánszky László és Hollósy Simon festőművészek munkái, tanításai illetve a környezetükből kikerülő gondolkodók és képzőművészek, vagy a 20. század első felében létrejövő olyan gondolkodó és alkotó közösségek, mint a *Vasárnapi Kör*, a *Szellemi Tudományok Szabadiskolája*, a *Spirituális Művészek Szövetsége*, a *Galilei Kör*, vagy a keleti tanításokkal szimpatizáló, bécsi magyar emigránsok társasága, a *Világosság*.⁷

A Klebelsberg miniszter nevéhez kapcsolódó ügynevezett „konzervatív reform”, majd ennek nyomán az 1920-as években megerősödő neonacionalizmus is összeegyeztethető volt a keleti példákkal. A miniszter álláspontja szerint a nemzet és a társadalom megfelelő működésének a kulcsa: az egyén testi és mentális egészsége. (Ennek nyomán születnek az akkori egészségügyi, művelődésügyi reformok.) Az ő felkérésére indul útjára 1923-ban Magyarországon a *Napkelet* című folyóirat a szemléletmódbeli alternativitás, a megújulás szimbólumaként.

A két világháború közötti időszakban további keleti hatásokat közvetítenek a keletre utazó magyar tudósok és művészek (Germanus Gyula, Mokry-Mészáros Dezső, Sass Brunner Erzsébet, Baktay Ervin), vagy az onnan idelátogatók (Amrita Sher-Gil, Rabindranath Tagore, Jiddu Krishnamurti, Selvarajan Yesudian⁸).

⁷ A *Világosság* kör megalapítója Kovács György, aki 1921-ben emigrált Bécsbe. Hazatérve, 1930-ban az első buddhista közösség megszervezésébe kezdett és később a Hopp Ferenc Kelet-ázsiai Múzeum könyvtárosa lett.

⁸ Yesudian az 1930-as évek második felében orvostanhallgató volt Budapesten, és jógaiskolát nyitott.

Az életreform-törekvések háttérében egyre jobban kirajzolódó motívum, amely szerint az emberi élet teljességének megéléséhez hozzátartozik a fizikai edzettség, az alkotó-, a művészeti tevékenység, a szellemi tevékenység, a kommunában élés és a közösségi munka, gyakran szoros kapcsolatban áll a keleti gondolkodás különböző elemeivel, amelyek⁹ háttérét, a természet tisztelete, a helyes erkölcsiség, a természetes táplálkozás, természetes öltözködés, testmozgás, helyes életvitel alkotja.

A reformtörekvések különböző intézményes formái: a kertvárosi, kertművelő közösségek (Bubán-kolónia, szolnoki bicsérdista kolónia) (lásd erről részletesen *Németh*, 2014; *Nagy és Németh*, 2016), a művésztelepek alkotó közösségei (Gödöllő, Técső, Nagybánya), természetgyógyászati szanatóriumok, testkultúra-mozgalmak (mozgásművészet, jóga, tánc), táplálkozási reformot követő mozgalmak (vegetarianizmus, bicsérdisták, nyerskoszt), a naturista mozgalmak, a reformöltözködés, a természetjáró közösségek, spirituális zárandoklatok, a kvázi vallásos mozgalmak (teozófia, antropozófia, spiritizmus, feketemágia). Mindezek háttérében gyakran megjelennek a keleti gondolkodás különböző elemei.

A 19. századi magyar Távol-Kelet-kutatók egyre több szent irattal tértek haza, melyek nyomán elindul a keletkutatás mozgalma. Ennek a művészetekre gyakorolt hatása megjelent a festészetben (Mednyánszky László, Tornai Gyula, Nagy Sándor, Kőrösfői-Kriesch Aladár, Gy. Takács Béla, Csontváry Kosztka Tivadar, Mokry-Mészáros Dezső), az iparművészetben (Zsolnay Vilmos, Zsolnay Júlia),

⁹ A kommunák életközösségei – például a kertművelő kisközösségek, a művésztelepek alkotói közösségei – a holisztikus életmódra való berendezkedés példáját adták Európa-szerte és Indiában is (Tagore-Sántinikétan, Gandhi-Sabarmati ásrám).

az építészetben (Lechner Ödön, Medgyaszai István), a táncművészetben (Dienes Valéria, Dienes Pál, Madzsar Alíz), a zeneművészetben (Kodály Zoltán, Bartók Béla, Láng Edit, Bárdos Lajos), a szépirodalom, illetve a filozófiai gondolkodás és esszéirodalom területén (Hamvas Béla, Kacsvinszky József, Schmidt József, Kosztolányi Dezső, Weöres Sándor, Szabó Ervin, Szabó Lőrinc, Tamkó Sirató Károly, Babits Mihály).

Ez utóbbi jelenség, különösen az apokaliptikus látomásokon nyugvó korabeli *új spiritualitás* és *misztika* iránti igény, vegyes érzelmeket váltott ki a társadalomban. Jól jelzi ezt Ritoók Emma 1921-ben megjelenő írása: „A gyöngébbek a vallást készen találták, s először az asszonyok vetették magukat szokott túlzásukkal a Jézus vagy Buddha hívására a hit mélységeibe. A teozófia befolyása sok gondot okozott az ideggyógyosoknak, de elmélyítette a lelkeket azoknál, akik csöndességre és belsőségre hajlottak. A teljesen közömbösöket az egész áramlat divatossága vitte magával – míg végre mindenki várta azt, aki az utolsó szóba belefoglalja az érzéseiket” (Ritoók, 1993. 428).

A tudományos Távol-Kelet-kapcsolatok magyar úttörői

Jóllehet a keleti vallásos eszmék és filozófiai irányzatok megjelenése Magyarországon sokféle közvetett és közvetlen hatással kapcsolódott az életreform különböző törekvéseihez, ezek jelenléte több évszázados múltra nyúlik vissza. A legkorábbi írásos emlék az 1526 és 1541 között keletkező Kazinczy-kódexben, a *Barlaam és Josaphat* című „Buddha-legenda” magyar fordítása. A híres indiai tanmese gyűjteménynek, a Pancsatantrának, a 18. századra már három közvetítő nyelvből készített magyar fordítása is elérhető volt. A 19. szá-

zadban kibontakozó magyar orientalisztika nemzetközi hírfő megalapozó Kőrösi Csoma Sándor, Duka Tivadar és Stein Aurél voltak. A budapesti Pázmány Péter Egyetemen 1873-ban alapított Indoeurópai Nyelvészeti Intézetben¹⁰ szanszkrit nyelvet is oktattak. A Kelet-ázsiai Nyelvek és Irodalmak Tanszéke az 1920-as évek elején kezdte meg működését, a sinológusképzés pedig majd később, az 1940-es évek elején indult Ligeti Lajos (1902–1987) vezetésével.

Kőrösi Csoma Sándor (1784–1842) az első világhírré szertett tudományos érdeklődésű magyar orientalista, aki India felé vette az útját. Főiskolai tanulmányait az erdélyi Nagyenyedi Kollégiumban végezte 1815-ben, majd a német Göttingeni Egyetemen (Georg-August-Universität) hallgatott orientalisztikát 1816 és 1818 között. A nyelvész – aki ekkor már 13 nyelven írt-olvasott – 1819 végén indult útnak, hogy a magyarok származásáról bizonyosságot szerezzen. Kétéves vándorlás után megérkezett Indiába. Kasmírban, William Moorcroft angol katonai tisztviselő megbízta őt egy tibeti szótár elkészítésével. A következő nyolc esztendőben több tibeti kolostorban megfordult, és a tibeti buddhista irodalmat tanulmányozta, majd 1831-ben Kalkuttába ment, ahol az Asiatic Society könyvtárában dolgozott. Több cikket is megjelentetett a buddhizmus alaptanításairól. Kalkuttában öntötte végső formába a világ első tibeti–angol szótárát, valamint egy angol nyelvű tibeti nyelvtankönyvet is. Mindkét műve 1834. január 5-én jelent meg ötszáz-ötszáz példányban, melyekből ötven-ötven példányt hazaküldött (*Bethlenfalvy*, 2014). Élete utolsó évében elindult Tibet fővárosába, Lhászába – ahol állítólag a régi krónikák tartalmazták a ma-

¹⁰ Az intézet első professzora: Mayr Aurél (1846–1915).

gyarok történetét – de útközben maláriában megbetegedett, és Dardzsilingben meghalt.

Duka Tivadar (1825–1908) Kőrösi Csoma nyomdokaiba lépő, ügyvéd, katonarvos, orientalista. Görgey Artúr tábornok tisztjeként vett részt az 1848-as szabadságharcban, majd 1849-ben Angliába menekült, és orvosi diplomát szerzett 1853-ban. Belépett a brit hadseregbe, ahol katonarvosként szolgált Indiában 1870-ig. Ezen idő alatt gondozta Kőrösi sírját Dardzsilingben, s összegyűjtötte a kalkuttai levéltárból Csoma hátrahagyott dokumentumait. Orvoslásról szóló cikkei az 1860-as években rendszeresen megjelentek magyar nyelven az *Orvosi Hetilap*ban, de publikált a *Vasárnap* *Újság*ban is. Tudományos munkásságának köszönhetően 1863-ban a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választotta. Székfoglalóját *A Gangesz delta földrajzi és éghajlati leírása* címmel tartotta meg 1864-ben. Az Akadémia 1882-ben felkérte egy Kőrösi Csoma-életrajz megírására, ami 1885-ben jelent meg (*Kapronczay*, 2000). Az Akadémián 1899-ben alapítványt hozott létre, abból a célból, hogy Kőrösi Csoma munkásságáról háromévente konferenciát tartsanak, s az ott elhangzottakat megjelentessék, ezáltal Duka Tivadar nagymértékben hozzájárult az orientalisztika magyarországi fellendüléséhez.

Stein Aurél (1862–1943), a szintén világhírű nyelvész, régész, kutató, gyermekkorában görög, latin, francia és angol nyelveket tanult Drezdában, majd a bécsi Egyetemen szanszkrit nyelvet és filológiát tanult 1879–1880 között. Indológiai és óperzsa nyelvből doktorált a tübingeni egyetemen 1884-ben. A következő évben Londonba költözött, ahol megismerkedett Duka Tivadarral. A wokingi Oriental Institute-ban pandzsábi nyelvet tanult, majd 1885-ben tért vissza Budapestre, ahol katonai szolgálata idején elsajátította a térképrajzolást. Londonba visszatérve megismerkedett

Henry Yule professzorral¹¹, akinek ajánlásával kinevezték a Pandzsábi Egyetem szanszkrit nyelv és irodalom tanárává. A lahore-i Oriental Institute igazgatója lett 1888 és 1899 között. A Magyar Tudományos Akadémia tiszteletbeli tagjává választotta 1895-ben. Négy nagy belső-ázsiai expedíciót vezetett 1900 és 1930 között. Útjai során feltérképezte a Kunlun-hegységet, és a kínai Dunhuangi buddhista barlangokból származó értékes kéziratokat elküldte a British Museumba (Whitfield, 2006). Stein további négy expedíciót vezetett Iránba 1932 és 1936 között. Magánkönyvtára egy részét, 1112 könyvet 1925-ben a Magyar Tudományos Akadémiának adományozta. Hagyatéka, a 2300 könyv és különnyomat, a 180 kötetnyi folyóirat, a saját felvételeit tartalmazó 31 fényképalbum és a hozzá írott levelek is Budapestre kerültek 1943-ban.

A keleti motívumok és a magyar életreform-törekvések

Az életreform-mozgalmak szellemi megalapozásának egyik népszerű mozgalma, az okkultizmus és a tudományosság mezsgyéjén mozgó Teozófiai Társaság működésének már annak korai szakaszában is voltak magyar vonatkozásai. Az amerikai polgárháborús veterán Henry Steel Olcott ezredes és munkatársa, a német-orosz származású Helena Petrovna Blavatsky által alapította vezetőségének 1880-ban tagja lett a magyar Vay Ödön báró, akinek felesége Adelma, Blavatsky unokatestvére volt. A társaság elnöke – Olcott halála után – 1907-ben Annie Besant lett. Besant először 1905-ben, majd 1906-ban Rudolf Steinerrel együtt tartott előadást Bu-

¹¹ Henry Yule fordította le Marco Polo útikönyvét.

dapesten, és ekkor alakult meg a Magyar Teozófiai Társulat. Követőik leginkább a városi polgárság, a szellemi foglalkozásúakból és művészek közül kerültek ki. A rendszeres előadások szervezése mellett könyvkiadással is foglalkoztak, 1907-ben Budapesten, megjelentetik Lao-Ce életbölcselete, a *Tao-Te-King*¹² első magyar fordítását. Később, a Besant által szanszkritből fordított *Bhagavad Gíta* alapján készült el 1924-ben Gömörnyé Maróthy Magda magyar fordítása (*Minya*, 2009). A távoli, idegen kultúrák megismerése azonban nem eredményezett garantált bölcsességet. A másod-, sokszor harmadkézből szerzett információk csupán az intellektuális kielégülést eredményezhették. Madách Aladár 1899-ben írta, hogy a társulatban rövid időn belül megszűnt „*a szabad kutatás és előítélet nélküli tapasztalás lehetősége. Ezzel aztán megszűnt annak a reménye is, hogy új, de legalább a mi korunkat tekintve új, és megfelelő világnézetet teremthessen*” (Koch, 2014. 36).

A fiatal magyar művészek, a századforduló környékén előszeretettel utaztak külföldi tanulmányutakra Európa nagyvárosaiba (London, München, Párizs, Bécs), hogy új technikákat és látásmódot tanulhassanak azoktól a külföldi mesterektől, akiket már megérintett az *új-spiritualitás* szele (pl. a Hollósy testvérek). Az első világháború viszontagságai után azonban a távol-keleti kultúrát megismerni vágyók székhelye Budapest lett. A Münchenben, később Técsőn kialakult baráti társaság a következő évtizedekben is együtt maradt. Ehhez a társasághoz szorosabb és lazább módon számos magyar és külföldi származású életreform-kötődésű ember kapcsolódott.

A közösség megalapítója Hollósy Simon (1857–1918) festőművész 1878-ban iratkozott be a müncheni Művé-

¹² A magyar szöveget Stojits Iván készítette német, orosz és francia fordítások alapján.

szeti Akadémiára. Münchenben a pezsgő szellemi légkört nemcsak a művészetek, de az új eszmék megvitatása is jellemezte (például teozófia). A tanulók után szakított az akadémikus stílussal, és 1886-ban megalapította müncheni magániskoláját, s még ebben az évben, Erdélyben társaival a nagybányai művésztelepet.¹³ Az iskola – ahol a müncheni naturalista és a párizsi plein art stílus jegyében alkottak – hamar népszerű lett az ifjú, új utakat kereső külföldi és magyar festők körében. Hollósy Simon tanítványai voltak: Csontváry Kosztka Tivadar, Mednyánszky László, Sass (-Brunner) Ferenc, Sass-Brunner Erzsébet és az osztrák Richard Gerstl.

Hollósy József (1860–1898) festőművész – Hollósy Simon testvéröccse – 1880 és 1884 között lett ösztöndíjas festéknövendék Münchenben. A két testvér valószínűleg itt ismerte meg a helyi teozófus közösséget is. Nevéhez kapcsolódik az első magyar nyelven megjelenő könyv a buddhizmusról, a *Buddhista Káté, bevezetésül Gótamó Buddha tanához*¹⁴ címmel (*Máramarosziget*, 1893). A *Vasárnapi Újság* 1893. szeptember 10-én megjelent számában így írtak a könyv kapcsán: „*A realisták, materialisták tanaiban annyi a sivárság, a földhöz ragadtság, hogy az emberi szellem már csömört kapott tőle és kapkod valami megmentő eszköz után. Ilyen megmentő eszközül tekintik a buddhizmust is, mely immár nagyobb hódítást tett Európában, mint képzelnők*” (*SZ. E.*, 1893. 619). Ezt követte Hollósy József második munkája 1896-ban: Karl Eugen Neumann *Zwei Buddhistische Suttas* című művének fordítása, *Buddha mondák* címen.

¹³ A művésztelep 1940-ig működött.

¹⁴ Az eredeti, német nyelvű könyvet Friedrich Zimmermann *Buddhistischer Katechismus, zur Einführung in die Lehre des Buddha Gautama* címmel jelentette meg 1888-ban, ami Henry Steel Olcott *Buddhist Catechism* című, 1881-ben kiadott műve alapján készült.

Felvinczi Takács Zoltán (1880–1964) az eredetileg jogi tanulmányokat folytató, de valójában festőnek készülő¹⁵ művészettörténész, 1919-ben megnyerte Hopp Ferencet, az optikai eszközök gyártásából és forgalmazásával foglalkozó gazdag műgyűjtőt, hogy a távol-keleti útjai során vásárolt tárgyakból egy múzeumot alapítson. Hopp a saját budapesti, Andrásy úti villáját is felajánlotta a múzeum épületének, és Felvinczi Takácsot kérte fel igazgatónak. A Hopp Ferenc Kelet-ázsiai Művészeti Múzeum első kiállítása 1922-ben nyílt meg a nagyközönség számára. Felvinczi Takács – az egykori Hollósy-tanítvány – idősebb korában, 1936-ban végre eljutott a buddhizmus ázsiai helyszíneire is. A távol-keleti útján szerzett élményeit és eredményeit a kétkötetes *Buddha útján a Távol Keleten* (1938) című könyvében összegezte. Az 1930-as években részt vett a *Távol Kelet* című folyóirat szerkesztésében.

Fábry Károly Lajos (1899–1968), a Budapesten született orientalista, régész és művészettörténész, akinek érdeklődését a keleti művészet és irodalom iránt többek között Umrao Sher-Gil – akitől jogát tanult – és Felvinczi Takács Zoltán, a Kelet-ázsiai Művészeti Múzeum igazgatója keltette fel. Felvinczi Takács, akit Hopp Ferenc már 1919-ben megbízott gazdag keleti gyűjteményének rendezésével és bővítésével, a fiatal Fábryt is bevonta ebbe a munkába. Fábry 1927-től Hollandiában folytatta indológiai tanulmányait. Többször járt Párizsban, ahol az Institute de Civilisation Indienne-ban folytatott tanulmányokat Sylvain Lévi vezetésével.¹⁶ 1931-től a British Museumban Stein Aurél expedícióin gyűjtött

¹⁵ Felvinczi Takács szintén Hollósy tanítványa volt Nagybányán, Münchenben és Técsőn.

¹⁶ 1929–1934 között Umrao Sher-Gil szintén látogatta Sylvain Lévi előadásait a Sorbonne-on.

anyagok gondozója, majd 1932 és 1937 között az egyetlen magyarként Stein Aurél perzsiai expedíciójának tagja lett. Leydenben az *Annual Bibliography of Indian Archaeology* szerkesztőbizottságának titkára 1934-ig. Tagore meghívására 1933-tól a sántinikétani, a kalkuttai és a lahore-i egyetemen tanított vendégprofesszorként művészettörténetet. Élete hátralévő részét Indiában töltötte.

Hollósy Simon kései tanítványi köréhez tartozott Baktay Ervin (1890–1963) indológus, író, művészettörténész. Nagy hatással volt rá 1906-ban *Kálidásza: Shakuntalá* című műve. Már gyermekkorában megismerkedett teozófiai témájú könyvekkel is, majd 1909-ben részt vett a Budapesten tartott *V. Nemzetközi Teozófiai Kongresszuson*, ami megerősítette benne a hindu és buddhista világszemlélet megismerésének vágyát (Koch, 2014. 25). A Képzőművészeti Főiskolán tanult 1909–1910 között, majd Münchenbe utazott, azonban a Hollósy köre addigra már elfordult a teozófiától: „*Hollósy nemcsak nem látszott méltányolni teozófus beállítottságomat, hanem ellenkezőleg, leplezetlenül a teozófia s még inkább a teozófusok ellenfelének mutatkozott*” – írta később (idézi Koch, 2014. 28). Legidősebb nővére, Mária-Antónia a külföldi tanulmányait követően 1912-ben házasságot kötött Lahore-ban az indiai főúrral, Umrao Sher-Gillel, majd a következő évben Magyarországra költöztek. Itt-tartózkodásuk alatt (1913–1916) között nagy hatást gyakorol Baktayra a karizmatikus, művelt, filozófikus beállítottságú indiai rokon. Umrao felkérésére katonai szolgálatának ideje alatt kezdte el William Bain szanszkrit irodalmi ihletésű műveinek fordítását. „*Ennek a munkának köszönhette a leendő magyar tudós, hogy hinni kezdett Európa új reneszánszában, melynek szülőanyja a Napkelet, s melytől a belső ember újjászületését remélhetni, s hogy majd ezután munkásságát India kultúrája és művészete megismerésének, feldolgozásának szentelhette*” (Keserű, 2013a. 21). Miután felhagyott a festészet-

tel, 1920-tól a keleti tanulmányoknak szentelte magát, és elkészítette a *Káma-Szútra* fordítását. A következő években, 1921 és 1926 között újságírással foglalkozott, az indiai kultúrához kapcsolódó cikkeket és könyveket publikált. Korai művei között találhatók életrajzok (Gandhi, Tagore), irodalmi fordítások (elbeszélésgyűjtemények, regények, Mahábhárata) és filozófiai értekezések.¹⁷ Ezekben az években levelező kapcsolatban állt többek között Mahátma Gandhival, Rabindranáth Tagoréval és Stein Auréllal is.

Az első világháborút követően a fiatalabb Hollósy-tanítványok továbbra is kapcsolatban maradtak egymással. 1919 és 1925 között Baktay vezetésével rendszeres összejöveleteket tartottak, melyhez csatlakozott többek között Felvinczi Takács Zoltán is. A résztvevők főként antik görög és római korokat idéző kosztümökben játszották el a maguk által megalakított színdarabokat. Az összejöveleteket gyakorta tartották Blattner Géza festőművész, bábjátékos műtermében (*Lőrinc*, 2014; *Szűcs*, 2014). Baktay 1926 és 1929 közötti indiai útján először sógoránál, Umrao Singh Sher-Gilnél vendégeskedett. Élményeiről, észrevételeiről folyamatosan tudósított. Írásai *Keleti levelek* címmel a *Pesti Hírlap*ban jelentek meg (*Hidas*, 2014). Meglátogatta Mahátma Gandhit a szabarmati telepen 1928-ban, és itt egész életét meghatározó élményekkel gazdagodott, melyek megerősítették benne az egyszerű és természetes életvitel fontosságát. Ebben az esztendőben, Kasmírban felkereste Stein Aurélt és Kőrösi Csoma Sándor tibeti tartózkodásának helyszíneit. Zanglában emléktáblát helyezett el annak a szobának bejáratánál, amelyikben Csoma lakott. Emléktáblát állt Phuktalban, a Padum kolostor falára – Kőrösi másik egykori lakóhelyére. 1929-ben megláto-

¹⁷ Baktay Ervin műveinek részletes listáját lásd: *Kelényi*, 2014. 420–435.

gatta Tagorét Sántinikétanban – az európai életreform-mozgalmakra erőteljesen ható híres művésztelepén. Indiai utazása utolsó évében Kalkuttába, majd Dardzsilingbe utazott, és felkereste Csoma sírját (*Bethlenfalvi*, 2014). Hazaérkezése után folyamatosan publikált indiai témájú cikkeket, könyveket. Az ebből a korszakából származó, mai napig meghatározó jelentőségű művei: *A világ tetején. Kőrösi Csoma Sándor nyomdokain a nyugati Tibetbe* (1930), *India I–II.* (1931–1932), *Szanátana Dharma, az Örök Törvény. A hindu világszemlélet ismertetése* (1936), *A diadalmas jóga. Rádzsa jóga. A megismerés és önuralom tana* (1942).

A Baktay szemléletmódjának alakulására erőteljes hatott sógora Umrao Shel-Gil (1870–1954), Amrita Sher-Gil festőművésznő édesapja, a szikh hagyományt követő, vegetáriánus, fiatal korában tolsztojánus indiai főúr, a spártaian egyszerű életvitelt folytató férfi, szanszkrit, urdu és perzsa nyelvvvel és irodalommal, ind vallásfilozófiával és csillagászzal foglalkozó tudós. Irodalmi műveltségén túl a művészetekben is járatos volt (festés, kézművesség és modern fotóművészet). 1912-ben szikh rítus szerint vette feleségül Baktay hűgát, Gottesmann-Baktay Maria-Antoinette-et. Majd Magyarországra költözve a Gottesmann család szerteágazó kapcsolatai révén kapcsolódtak be a magyar szelleml életbe. *Az Új Idők* című hetilap képes beszámolót is közölt róluk és budapesti lakásukról¹⁸ 1913-ban (*Új Idők*, 1913. 7), melyet nagyrészt Indiából hozott tárgyaikkal rendeztek be. Umrao nem csupán származásából kifolyólag ismerte alaposan a hindu filo-

¹⁸ Érdeklenség, hogy a Sher-Gil család 1913–1916 között egy házban lakott Bartók Béla zeneszerzővel a Szilágyi Dezső tér 1. alatt. Bartók a vegetáriánus életvitelt folytató Kodály Zoltán – zeneművész, zeneszerző, népzene kutató – révén már közvetlen kapcsolatba került addigra az életreform színes áramlataival.

zófiát, hanem alapvető megismerési vágy égett benne a valóság és önmaga megértése iránt. Párizsi tartózkodásai alatt (1929–1934) tovább mélyítette szanszkrit tudását, továbbá a Sorbonne-on Henri Bergson és az orientalista Sylvain Lévi előadásait látogatta. Mélyrehatóan tanulmányozta a jóga elméletét és gyakorlatát, személyiségének fejlesztése céljából. Baktay Ervint közvetlen tanítványaként inspirálta a keleti kultúrák tanulmányozására és a jóga gyakorlására. Jógát tanított továbbá Fábri Károlynak (orientalista, régész, művészettörténész) és Jászai Mari színművésznőnek is. Umrao Sher-Gil kapcsolatban állt a magyar tudós orientalistákkal is,¹⁹ aktívan támogatta az indiai világszemlélet és az irodalom megismertetésére irányuló magyar tudományos és laikus érdeklődésen alapuló különböző törekvéseket. A Rózsavölgyi Kiadó, kimondottan az ő kérésére bízta meg 1917-ben Baktay Ervint a szanszkrit forrásokon alapuló Francis William Bain-elbeszélések fordítására (*A hajnal leánya, A hibák bányája, Holdsarló*).

Umrao lánya, Amrita Sher-Gil (1913–1941), indiai–magyar származású festőművésznő rövid élete, munkássága és magyarországi látogatásai szintén színesítették a közvetlen keleti kapcsolatokból származó életreform-törekvéseket. Édesanyja Gottesmann Marie-Antoinette zongora- és énektanulmányait Bécsben, és Olaszországban folytatta, majd Londonban megismerkedett egy szikh hercegnővel, akinek útítárs kísérőjeként 1910-ben Indiába utazott. Ott találkozott későbbi férjével Umrao Sher-Gillel, az addigra már megözvegyült szikh fiatalemberrel. 1913. január 30-án megszületett első leánygyermekük, Amrita. Gondolkodásának

¹⁹ Kégl Sándorral folytatott levelezése a Magyar Tudományos Akadémia kéziratárában, Germanus Gyula visszaemlékezése pedig, a *Magyar Nemzet* 1972. június 14-i számában található.

formálódásában nagy szerepet játszott az édesapa jógikus, filozófikus életvitele. Gyermekkorában sok mesét, történetet hallott az ind filozófikus mesegyűjteményből, a *Pancsatant-rából*, vagy a *Mahábhárata* nagy eposzából. Erősen vonzódott Indiához, ahová a család 1921-ben visszaköltözött néhány esztendőre. Indiai tartózkodásának ideje alatt 1921–1929 között, látogatást tett többek között Benáreszben, Kalkuttában, Dardzsilingben és Lakhnauban.²⁰ India kétségtelenül nagy hatással volt Amrita életére és művészetére, különösen a szegénység és a szomorúság témája ragadta meg, melyet reálisan és szembetűnően festett vászonra. Tisztelte Gandhit és Javaharlal Nehrut, akik nem csupán India függetlenségéért, de az elnyomás, a megkülönböztetés, a kiszolgáltatottság ellen is küzdöttek. A nő társadalmi szerepeinek megkérdőjelezése, megreformálása, a szexualitás témájáról való nyílt kommunikációja és az egyneműek közötti (elsősorban női) társkapcsolatok kérdésének felvetése a benne munkálkodó *kiútkeresés, szabadság, megújulás, életreform* vágyáról árulkodik.²¹ A képein megjelenő női mezítelenség, a hétköznapi élet és környezet megjelenítése sokszor felbukkanó téma. Amrita képi ábrázolásának puritánsága párhuzamosságot mutat a korszakban megjelenő naturista mozgalmak, a természetes életvitelre buzdító nézetek, valamint a hétköznapi tevékenységek jelentőségét bemutató életreform-mozgalmal. A Párizsban, Indiában és Magyarországon töltött

²⁰ A Sher-Gil családot ebben az időben látogatja meg nagybátyja, Baktay Ervin is, aki ekkorra már elkötelezett híve a Kelet-kutatásnak, az akkoriban népszerű, buddhista színezetű teozófiai eszméknek és indiai sógorának köszönhetően.

²¹ Levelezést folytat anyjával az azonos neműek közötti szerelmi kapcsolatok társadalmi következmények szempontjából biztonságosabb oldaláról (*Keserű*, 2001).

éveit követően, 1938-ban házasságot kötött fiatalkori szerelmével, unokatestvérével, O'Egan Viktorral. Indiába költöztek, ahol Amrita tisztázatlan körülmények között 1941-ben hunyt el.

Az életreform vonatkozású magyar–indiai kapcsolatok további jeles személyisége volt a festőművész Sass-Brunner Erzsébet (1889–1950). Mestere és későbbi férje, a szintén Hollósy Simon-tanítvány Sass-Brunner Ferenc, akivel 1909-ben házasodtak össze (*Keserű*, 2013b). Sassné már fiatal korától rendkívüli érdeklődést mutatott a költészet, a képzőművészet és a spiritualitás iránt. A világháború és az azt követő politikai változások hatására férje lelki válságába került, amely házasságuk megromlásához vezetett. Ezekben az években már olyan témájú képeket festett, amelyek közvetlenül is utaltak szellemi érdeklődésére, belső szabadság iránti vágyára, például: *Szellemi újjászületés* (1926); *Szeretet napja, Szeretet hozta létre, Megvilágosulás, Tiszta életöröm* (1928). Művészetére hatással volt az 1924-ben megalakuló, női művészeket is befogadó *Spirituális Művészek Szövetsége*. A kör tagjai, misztikus idealista felfogású, gyakran vallásos témájú képeket festettek, gyakori a „spirituális fényélmény” megjelenítése.²² Sassné magánéleti válságának elmélyülésének hatására 1928-ban, közel egy hónapig koplalva, gondolkodását erőteljesen meghatározó spirituális látomások hatására a Balaton-felvidékre elvonulva magányos meditációval és festéssel foglalkozott. Később megismerkedve a gödöllői mazdazdan közösséggel, az életreform követőjévé vált, áttért a vegetáriánus étkezésre és a napfürdőzésre, a kézzel szőtt, fehér ruhák és saját készítésű szandálokból álló reformruházat viseletére. 1929-ben lányával, a később szintén világhírű Brunner Er-

²² A kör alapítói, Remsey Jenő és Zoltán, akik gödöllői, bécsi és müncheni kapcsolatokkal rendelkeztek.

zsébettel (1910–2001) Indiába emigrált. Kalandos megérkezésüket követően két évet töltöttek Rabindranath Tagore sántinikétani központjában, majd körbeutazták Indiát, hogy tanulmányozzák az ind életmódot, világszemléletet és művészeteket. Személyesen találkoztak Mahátma Gandhival, akinek puritán, vegetárius életvitele, saját készítésű öltözéke és spirituális tanításai is megragadták őket. Sassné így fogalmazta meg Indiával kapcsolatos benyomásait: „*India a gondolkodáshoz vezető kapu, az élet értelmének mestere. Az ezredéves metamorfózisok igazságának őrzője. India csendjében jelen van a gondolat és az érzelem*” (Kőfalvi, 2011. 9). A hinduizmus mellett a buddhista tanítások hatása is megjelent festészetükben (például Sassné 1935-ben festett a *Buddha meditációja* és a *Nirvána* című képei). Az indiai sikereiket követően, Japán, USA és Anglia érintésével, 1938-ban hazalátogattak. Képeik kiállításaihoz kapcsolódóan indiai táncbemutatót is tartottak a magyar közönségnek. Még ebben az évben visszatértek Indiába, ahol életük hátralévő részét töltötték. Sassné életének utolsó szakaszában már kifejezetten buddhista témájú, meditatív képsorozatokon dolgozott, halála után lánya, Brunner Erzsébet továbbra is a buddhista életszemlélet és gyakorlat követője maradt.

A keleti kapcsolatok tekintetében említésre méltó még: Lénárd Jenő (1878–1924) filozófus, orientalista. Közreműködött az angol Buddhist Society of Great Britain and Ireland alapításában 1907-ben. Az ő nevéhez fűződik az első teljes magyar nyelvű buddhista filozófiai és történeti szintézis, a *Dhammó. Bevezetés a Buddha tanába I–II.* (1911, 1913-ban jelent meg). Expedíciót vezetett 1918-ban Észak-Anatóliában, ahol a Samsun vidékének néprajzi, antropológiai és földtani feltárását végezte. A háború után, 1919–1920-ban Fiumében az Atlantica Hajózási Társaság képviselőjeként dolgozott, majd 1921-ben Bécsbe költözött. Ebben az időszakban a má-

sik jeles orientalista Schmidt József (1868–1933) nyelvész, a Pázmány Péter Egyetem Indoeurópai Nyelvészeti Intézetének tanára szintén számos kiemelkedő, keleti filozófiákhoz kapcsolódó művet jelentetett meg: *Buddha élete, tana, egyháza* (1920), *Az ó-ind epika* (1921), *A szanszkrit irodalom története* (1923), *Az ind filozófia* (1923), *Pancsatantra* (1924).

1923-ban Klebelsberg Kuno vallás- és közoktatásügyi miniszter támogatásával, Tormay Cécile főszerkesztésével indult a *Napkelet* című nemzeti-konzervatív irodalmi folyóirat, amelynek célközönségét a városi úri középosztály tagjai, valamint a vidéki nőolvasók alkották (Tóth-Barbalics, 2010). Az 1923 és 1940 között megjelenő folyóiratban szintén helyet kaptak távol-keleti témájú cikkek és recenziók. Itt jelent meg Baktay Ervin *Hunor és Magyar regéje – ősi Napmítosz* címmel, amelyben a magyar hitvilág, az hindu-perzsa mitológia és a nyugati asztrológia kapcsolatáról értekezett (1933. 11.). Felvinczi Takács Zoltán *Hopp Ferenc – Keletázsiai Művészeti Múzeum* című írása bemutatta a múzeumot (1923. 7.), *India szívében* című írás útiélményeiről tudósított (1938. 8.), *Ellura és Adszanta barlangtemplomai* című írásában bemutatta az általa felkeresett hindu-buddhista építészeti műemlékeket (1938. 10.), *Első találkozásom a keletázsiai művészettel* című írásában az 1907-ben Vay Péter által állami megbízásra érkező japán műtárgyak beazonosításában kapcsolatos élményeit idézte fel (1939. 3.). A folyóiratban Hamvas Béla a Benedek Marcell által fordított Lin Yutang: *A bölcs mosoly* című könyvet (1940. 8.) mutatta be, Jakabfalvy Dénes pedig *A vágyak megfékezéséről. Részlet a bhagavadgítából* címmel a mű második fejezetéből közölt részleteket (1938. 6.). Ezek a cikkek és írások szintén hozzájárultak a korabeli reformmozgalmak szellemi gazdagodásához.

Összegzés

Az életreform komplex jelenségvilágában az iparosodás, a modernizáció hatásai nyomán bekövetkező *vallásvesztés*, illetve *vallási privatizáció* folyamatában, az *okkultizmus*, az *új-spiritualizmus* jelenségei mellett, fontos szerephez jutottak a keletről beáramló vallási, művészeti, filozófiai hatások, amelyek az életreform különböző gyakorlati elemeinek megalapozásában játszottak szerepet. A 19–20. század fordulóján megjelenő életreform- törekvések sokszínű eszmei palettáján nem csupán a korszak új társadalomelméleti, természettudományos, vallásfilozófiai, művészeti reformeszméi jelentek meg. A magyar követők előszeretettel foglalkoztak a keleti kultúrával, hindu, buddhista és taoista nézetekkel.

Az indo-tibeti kultúra és az életreform-mozgalmak közös motívumai és hasonlóságai felfedezhetőek a Gandhi által vezetett szabarmati központ, a Tagore által létrehozott sántinikétani művészeti közösség, illetve a magyarországi művésztelepek és kisközösségek életvitelében, gondolkodásában. Ilyen motívumok például: az aktív szabadság eszméje, az emberek közötti egyenlőség, az erőszakmentesség, az ismeretlen iránti kíváncsiság, a tudásszomj, a valóság megértésének a vágya, a természet tisztelete és szeretete, az egyszerű és természetes étkezés (saját termelésű, készítésű, friss, vegetariánus vagy nyers koszt), a természetes öltözködés (saját készítésű anyagok és ebből készült viseletek) vagy a saját élményű spiritualitás. A spiritualitás keresése pedig olyan életfeladat, melyhez Edmund Holmes, a korabeli brit iskolaigazgató szerint három út vezet. Az igazság (*truth*) keresése a tudomány útján, a szépség (*beauty*) keresése a művészet útján, a jóság (*love*) keresése pedig a vallás útján érhet célt (*Holmes*, 1911. 170). Ez a spiritualitás magában foglalja az emberi

élet legfontosabb területeit. Az életreform-mozgalmak egy adott történelmi kor kihívásaira adott adekvát válaszokat adtak. Aktualitásuk napjainkban is érvényesek.

Irodalom

- Baumgartner, J. (1992): *Ernährungsreform – Antwort auf Industrialisierung und Ernährungswandel: Ernährungsreform als Teil der Lebensreformbewegung am Beispiel der Siedlung und des Unternehmens Eden seit 1893*. Frankfurt am Main.
- Bethlenfalvy G. (2014): Baktay Ervin Ladakhban. Kőrösi Csoma Sándor nyomdokain. In Kelényi Béla (szerk.): *Az indológus indián. Baktay Ervin emlékezete*. Hopp Ferenc Kelet-Ázsiai Művészeti Múzeum, Budapest. 143–155.
- Conti, Ch. (1984): *Abschied vom Bürgertum. Alternative Bewegungen in Deutschland von 1890 bis heute*. Reinbek bei Hamburg.
- Farkas, R. (2008): Lebensreform in der Donaumonarchie. Personen, Vereine und Netzwerke. In: Hopfner, J. és Németh, A. (szerk.): *Pädagogische und kulturelle Strömungen in der k.u.k. Monarchie. Lebensreform, Herbartianismus und reformpädagogische Strömungen*. Lang Verlag, Frankfurt am Main. 11–26.
- Farkas, R. (2010): Lebensreform als Antwort auf den sozialen Wandel. In Rumppler, H. és Urbanitsch, P. (szerk.): *Die Habsburgermonarchie 1848–1918 Band 9/1: Soziale Strukturen: Von der feudal-agrarischen zur bürgerlich-industriellen Gesellschaft. Teilband 1/1: Lebens- und Arbeitswelten in der industriellen Revolution*. Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien. 1349–1367.
- Hidas Géza (2014): Baktay Ervin első indiai útja (1926–1929). In Kelényi Béla (szerk.): *Az indológus indián. Baktay Ervin emlékezete*. Hopp Ferenc Kelet-Ázsiai Művészeti Múzeum, Budapest. 97–113.
- Holmes, E. (1911): *What Is and What Might Be*. Constable and Co., London.
- Hopfner, J. és Németh, A. (2008, szerk.): *Pädagogische und kulturelle Strömungen in der k.u.k. Monarchie*. Lang Verlag, Frankfurt am Main.
- Kapronczay Károly (2000): Megemlékezés Duka Tivadarról. *Orvosi Hetilap*, 141. 48. 2611–2612.

- Keserű Katalin (2001, szerk.): *Amrita Sher-Gil*. Ernst Múzeum, Budapest.
- Keserű Katalin (2013a, szerk.): *Amrita Sher-Gil és Magyarország*. Vaszary Villa, Balatonfüred.
- Keserű K. (2013b): Visualizing the Unity of the World. Indo-Hungarian Connections in the First Half of the 20th Century. In: Szilágyi, Zs. (szerk.): *Indo-Hungarian Ties. A Journey in Time*. Embassy of India, Budapest. 157–164.
- Koch János (2014): A magasabbrendűség igézetében. In Kelényi Béla (szerk.): *Az indológus indián. Baktay Ervin emlékezete*. Hopp Ferenc Kelet-Ázsiai Művészeti Múzeum, Budapest. 25–28.
- Kőfalvi Cs. (2011, szerk.): *Elizabeth Brunner*. Kanizsai Kulturális Központ, Nagykanizsa.
- Krabbe, W. (1974): *Gesellschaftsreform durch Lebensreform: Strukturmerkmale einer sozialreformerschen Bewegung im Deutschland der Industrialisierungsperiode*. Göttingen.
- Krabbe, W. (2001): Lebensreform. In Kai Buchholz, K., Latocha, R., Pechmann, H. és Wolbert, K. (szerk.): *Lebensreform. Entwürfe zu einer Neugestaltung von Leben und Kunst*. 1. Band. Darmstadt. 25–29.
- Krebs, D. és Reuleche, J. (1998, szerk.): *Handbuch der deutschen Reformbewegungen. 1880–1933*. Wuppertal.
- Linse, U. (1977): *Die Lebensreformbewegung. Archiv für Sozialgeschichte*. Band 17. 538–542.
- Lőrinc László (2014): Symposionok, orgiák, Murik. Kosztümös Összejövetelek a húszas évek első felében. In Kelényi Béla (szerk.): *Az indológus indián. Baktay Ervin emlékezete*. Hopp Ferenc Kelet-Ázsiai Művészeti Múzeum, Budapest. 55–66.
- Minya Károly (2009): *A teozófia néhány tanítása a szellemi világokról. Az okkultizmus és a tudomány flörtje*. Budapest. Kézirat.
- Nagy Andrea és Németh András (2016): Az osztrák-német életreform törekvések magyar recepciója a szentendrei Bubán kolónia és az Életreform című folyóirat példája alapján. In: Németh András és Vincze Beatrix: *Továbbélt utópiák – magyar életreform-törekvések és nemzetközi recepciók hatásai*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2017, 5–21.
- Németh András (2013): Az életreform társadalmi gyökerei, irányzatai, kibontakozásának folyamatai. In Németh András és Pirka Veronika (szerk.): *Az életreform és reformpedagógia – recepciók és intézményesülési folyamatok a 20. század első felében*. Gondolat, Budapest. 11–54.

- Németh András (2014): Életreform kommunák és a reformpedagógia – recepciós folyamatok a 20. század első felében. In Németh András, Pukánszky Béla és Pirka Veronika (szerk.): *Továbbélő utópiák – reformpedagógia és életreform a 20. század első felében*. Gondolat, Budapest. 22–60.
- Németh András és Pirka Veronika (2013, szerk.): *Az életreform és reformpedagógia – recepciós és intézményesülési folyamatok a 20. század első felében*. Gondolat, Budapest.
- Németh András, Mikonya György és Skiera, E. (2006, szerk.): *Életreform és reformpedagógia: nemzetközi törekvések magyar pedagógiai recepciója*. Gondolat, Budapest.
- Ritoók Emma (1993): *A szellem kalandorai*. Pesti Szalon, Budapest.
- SZ. E. (1893): A Buddha-vallásról I. A Buddha-káté. In *Vasárnapi Újság*, 40. 37. 619–620.
- Szarka Emese (2014): Új vallási mozgalmak és az életreform-mozgalmak kapcsolata. In Németh A., Pukánszky B. és Pirka V.: *Továbbélő utópiák – reformpedagógia és életreform a 20. század első felében*. Gondolat, Budapest. 82–99.
- Szűcs György (2014): Próféta a Tisza partján. Hollósy Simon és tanítványai Técsőn. In: Kelényi Béla (szerk.): *Az indológus indián. Bak-tay Ervin emlékezete*. Hopp Ferenc Kelet-Ázsiai Művészeti Múzeum, Budapest. 29–47.
- Tóth-Barbalics Veronika (2010): Konzervatív folyóirat a középosztálynak. A Napkelet történetének vázlatja. *Kommentár*, 4. 1. 40–52.
- Whitfield, S. (2006): *Stein Aurél, a Selyemút felfedezője*. Aranyzarvas, Nyíregyháza.